

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШИНСЬКОГО»**

на правах рукопису

ПОДОЛЯК НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА

УДК: 159.923 + 159.9.019.4 + 316.613.434

**ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
АСЕРТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Науковий керівник

кандидат психологічних наук,

доцент Санніков Олександр Ілліч

Одеса – 2014

ЗМІСТ

	Стор.
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АСЕРТИВНОСТІ.....	16
1.1. Асертивність як психологічний феномен.....	16
1.1.1. Розвиток наукових уявлень про поняття «асертивність».....	16
1.1.2. Феномен «асертивність» у просторі споріднених понять.....	37
1.1.3. Теоретична модель структури асертивності з позицій континуально- ієрархічного підходу.....	46
1.2. Пошук спектру властивостей особистості, що супроводжують прояви асертивності.....	55
Висновки до розділу I	73
РОЗДІЛ II. ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АСЕРТИВНОСТІ.....	77
2.1. Організація та етапи емпіричного дослідження.....	77
2.2. Психодіагностичний інструментарій, спрямований на вивчення асертивності.....	80
2.2.1. Огляд традиційних методик, що дають інформацію про деякі показники асертивності.....	80
2.2.2. Процедура «Розміщення себе на шкалах асертивності».....	82
2.2.3. «Тест-опитувальник компонентів асертивності (ТОКАС)».....	87
2.2.3.1. Теоретичний конструкт методики, спрямованої на діагностику показників асертивності.....	87
2.2.3.2. Результати розробки та апробації оригінальної методики.....	90
2.3. Обґрунтування вибору методик, що діагностують властивості особистості, гіпотетично пов'язані з асертивністю.....	96

Висновки до розділу II.....	103
РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АСЕРТИВНОСТІ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ.....	
3.1. Угрупування ознакового простору показників, що досліджуються (кількісний аналіз).....	106
3.1.1. Взаємозв'язки показників асертивності та рис особистості, що вивчаються у співвідношенні з ними.....	106
3.1.2. Результати факторизації ознакового простору показників.....	125
3.2. Диференціально-психологічний аналіз асертивності.....	131
3.2.1. Профілі формально-динамічних показників асертивності осіб, які розрізняються за її типом.....	132
3.2.2. Ставлення до себе осіб з різним типом асертивності.....	135
3.2.3. Самоактуалізація асертивних і неасертивних осіб.....	140
3.2.4. Особливості асертивності екстернатів та інтерналів.....	143
3.2.5. Прояви асертивності осіб схильних і не схильних до ризику.....	148
3.2.6. Психологічний спектр властивостей особистості (за методикою FPI) груп осіб з різним типом асертивності.....	150
3.2.7. Факторна структура особистості (за методикою Р. Кеттелла) асертивних і неасертивних осіб.....	152
3.2.8. Психологічні особливості асертивної та неасертивної особистості: аналіз конкретних випадків.....	156
Висновки до третього розділу.....	165
ВИСНОВКИ.....	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	174
ДОДАТКИ.....	199

Перелік умовних позначень

№ з/п	Умовні познач.	Назва показників
Показники асертивності за тестом В. Каппоні, Т. Новака		
1	АДД	Довіра до себе
2	ААП	Активність у відстоюванні власної позиції
3	АРС	Реалістичність самооцінки
Формально-динамічні показники асертивності		
4	АсФП	Потреба виявляти асертивність
5	АсФІ	Ініціативність асертивності
6	АсФШ	Широта асертивності
7	АсФЛ	Легкість асертивності
8	АсФУ	Усталеність асертивності
9	АсФД	Динамічність асертивності
10	АсФЕ	Енергійність асертивності
11	АсФВ	Включення у процес взаємодії
Якісні показники асертивності		
12	АсЕ	Емоційний (афективний) компонент асертивності
13	АсК	Когнітивно-смісловий компонент асертивності
14	АсП	Поведінковий компонент асертивності
15	АсКР	Контрольно-регулятивний компонент асертивності
16	АсЗаг	Композитна оцінка асертивності (узагальнена)
Показники самоствавлення		
17	S	Інтегральний показник самоствавлення
18	СІ	Самоповага
19	СІІ	Аутосимпатія
20	СІІІ	Очікування позитивного ставлення від інших
21	СІV	Самоінтерес
22	С1	Самовпевненість
23	С2	Ставлення інших
24	С3	Самоприйняття
25	С4	Самокерівництво
26	С5	Самозвинувачення
27	С6	Самоінтерес
28	С7	Саморозуміння
Показники впевненості в собі		
29	ВуС	Впевненість у собі
30	ВССм	Соціальна сміливість
31	ВІСк	Ініціатива у соціальних контактах
Показники самоактуалізації		
32	Са1	Шкала 1. Орієнтація у часі
33	Са2	Шкала 2. Цінностей

34	Ca3	Шкала 3. Погляд на природу людини
35	Ca4	Шкала 4. Потреба в пізнанні
36	Ca5	Шкала 5. Прагнення до творчості (креативність)
37	Ca6	Шкала 6. Автономність
38	Ca7	Шкала 7. Спонтанність
39	Ca8	Шкала 8. Саморозуміння
40	Ca9	Шкала 9. Аутосимпатія
41	Ca10	Шкала 10. Контактність
42	Ca11	Шкала 11. Гнучкість у спілкуванні
Показники локусу контролю		
43	IЗаг	Загальна інтернальність
44	IDoc	Інтернальність досягнень
45	INev	Інтернальність невдач
46	ICSt	Інтернальність сімейних стосунків
47	IBSt	Інтернальність виробничих стосунків
48	IMSt	Інтернальність міжособистісних стосунків
49	IZXv	Інтернальність в області здоров'я і хвороби
Якісні показники схильності до ризику		
50	PзЕК	Емоційний компонент
51	PзКК	Когнітивний компонент
52	PзДК	Дійовий компонент
53	PзКР	Контрольно-регулятивний компонент
54	PзЗаг	Композитна оцінка схильності до ризику (узагальнена)
Показники ухвалення рішень		
55	УРГ	Готовність до ризику
56	УРР	Раціональність
Фактори особистості за методикою FPI		
57	FI	Невротичність
58	FII	Спонтанна агресивність
59	FIII	Депресивність
60	FIV	Роздратованість
61	FV	Товариськість
62	FVI	Врівноваженість
63	FVII	Реактивна агресивність
64	FVIII	Сором'язливість
65	FIX	Відкритість
66	FХ	Екстраверсія – інтроверсія
67	FХI	Емоційна лабільність
68	FХII	Маскулінність – фемінність

Фактори особистості за 16-PF опитувальником Р. Кеттелла		
69	A	A+ аффектогімія – А- сизотімія
70	C	C+ сила «Я» – С- слабкість «Я»
71	E	E+ домінантність – Е- конформність
72	F	F+ безпечність – F- заклопотаність
73	G	G+ сила «Над-Я» – G- слабкість «Над-Я»
74	H	H+ сміливість – Н- боязкість
75	I	I+ м'якість – І- твердість
76	L	L+ підозрілість – L- довірливість
77	M	M+ мрійливість – М- практичність
78	N	N+ проникливість N- наївність
79	O	O+ схильність до відчуття провини – О- самовпевненість
80	Q1	Q1+ радикалізм – Q1- консерватизм
81	Q2	Q2+ самодостатність – Q2+ залежність від групи
82	Q3	Q3+ високий самоконтроль – Q3- низький самоконтроль
83	Q4	Q4+ напруженість – Q4- розслабленість
84	QI	QI+ екстраверсія – QI- інтроверсія
85	QII	QII+ тривожність – QII+ емоційна стабільність
86	QIII	QIII+ кортикальна жвавість – QIII- сенситивність
87	QIV	QIV+ незалежність – QIV- покірність

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний стан розвитку суспільства висуває певні вимоги до людини, яка має бути соціально активною, сміливою, ініціативною, усвідомлювати свої реальні заслуги і можливості, вміти заявляти про себе, реалізовувати власні плани та розкривати свої потенційні можливості. Нездатність людини ставити та втілювати в життя власні цілі, потреби, бажання, прагнення, інтереси й почуття призводить до невдоволення життям, нездатності планувати власне майбутнє, появи соціального страху.

Актуальність та доцільність роботи зумовлена низкою соціальних та власне наукових чинників: по-перше, підвищенням вимог до особистості та її комунікативних якостей, що забезпечують повноцінність та успішність взаємодії з соціумом в умовах сьогодення. По-друге, актуальність даної роботи зумовлена необхідністю розробки теоретичного підґрунтя до вивчення асертивності, її особливостей, структури та функцій, що забезпечують здатність особистості до відстоювання своїх прав, власної позиції без посягання на інтереси інших людей. І, нарешті, по-третє, підвищений інтерес до асертивності зумовлений потребами соціальної практики, спрямованої на розвиток навичок асертивної поведінки, асертивного спілкування, що виявляється у багатьох сферах життєдіяльності і професійної діяльності, особливо в галузі соціономічних професій. Вади асертивності утруднюють загальний розвиток особистості, знижують ефективність комунікативних процесів та соціальної і професійної адаптації особистості.

У психології існують наукові розробки, що характеризують асертивність та асертивну поведінку особистості. Певна інформація про особливості асертивності міститься у наукових дослідженнях, що розроблялися в рамках трансактного аналізу (Е. Берн); екзистенційної психології (А. Маслоу, Р. Мей, Ф. Перлз, В. Франкл); вчинкового підходу (М. Й. Боришевський, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, О. М. Леонтєв, С. Д. Максименко, В. А. Роменець, С. Л. Рубінштейн, М. В. Савчин, В. О. Татенко), у зв'язку з потребами практики, зокрема, у психотерапевтичному, психокорекційному

контексті (Дж. Вольпе, А. Лазарус, Е. Селтер) тощо. Асертивність розглядається і як спосіб поведінки (Р. Альберті, С. Бішоп, В. М. Галицький, М. Еммонс, В. Каппоні, К. Кинан, Т. А. Коробкова, А. Лазарус, С. А. Медведєва), і як властивість особистості (С. А. Медведєва, Н. Є. Харламенкова, О. В. Хохлова, Л. Н. Шакірова, В. А. Шамієва, Ю. В. Шильцова). У контексті рис особистості асертивність розглядається як професійна якість управлінця (Д. Н. Завалішина, Ю. Козелецький, Л. М. Ємельяненко, О. І. Санніков); у зв'язку з впевненістю в собі (Дж. Бейер, О. М. Гук, Д. Н. Завалішина, Ю. Козелецький, Л. О. Ніколаєв, А. М. Прихожан, В. Г. Ромек, Г. Фенстерхейм); у зв'язку з проблемами адаптації, агресивності (Б. Г. Ананьєв, О. В. Кузнецова, А. Г. Маклаков, К. Роджерс, С. Л. Рубінштейн, О. П. Саннікова, О. В. Хохлова, Е. Шостром, В. А. Шамієва); соціальної компетенції (Р. Альберті, Дж. Вольпе, А. М. Прихожан, В. Г. Ромек, Р. і Р. Ульріх); емоційного інтелекту (М. Еммонс, Р. Берон, Д. Річардсон, М. А. Манойлова, Ф. Ланж, О. П. Нікітіна, Г. Фенстергейм, Н. Є. Харламенкова); соціального страху (Р. Альберті, Е. Берн, Дж. Вольпе, У. Джеймс, М. Еммонс, А. Маслоу, К. Роджерс, К. Рудестам); самоствердження та самопрезентації (В. А. Гупаловська, Ю. П. Чібезова, І. М. Шемелюк); самоактуалізації (Н. Ф. Каліна, О. Г. Лосієвська, А. Маслоу, К. Роджерс), схильності до ризику (С. В. Бикова, О. І. Санніков), локусу контролю (М. Армстронг і К. Бураєм, Дж. Роттер, Р. і Р. Ульріх) тощо.

У вивченні даної проблеми залишається багато невирішених питань, що суттєво обмежує можливості людини використовувати асертивність як потенціал особистості з метою підвищення власної ефективності у різних сферах життєдіяльності. Вирішення означених проблем гальмується не тільки обмеженою кількістю теоретичних розробок загальних аспектів проблеми асертивності, а й необхідністю уточнення її структурних компонентів тощо. Недостатній теоретичний аналіз загальних аспектів проблеми асертивності спричинив дефіцит досліджень цієї проблеми з позицій диференційно-психологічного підходу. Недостатньо презентовані роботи, в котрих

розкривалась би структура асертивності, склад її компонентів, їх комбінацій, особливостей прояву тощо.

Саме тому темою дисертаційного дослідження обрано «Індивідуально-психологічні особливості асертивності особистості».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження проводилося в межах наукової програми кафедри загальної та диференціальної психології, що входить до тематичного плану Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського «Теоретико-методологічні засади дослідження типового та індивідуального в структурі особистості професіонала» (номер держреєстрації 0109U000193). Тему дослідження затверджено Вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (протокол №8 від 28 березня 2013 р.), та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 6 від 18 червня 2013р.). Автором здійснювався диференціально-психологічний аналіз асертивності особистості.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити асертивність як системну властивість особистості та виявити її індивідуально-психологічні особливості.

Для досягнення поставленої мети було визначено такі **завдання**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми асертивності, уточнити сутність феномену; розробити теоретичну модель структури асертивності з позицій континуально-ієрархічного підходу; експлікувати та описати компонентний склад її показників; визначити властивості особистості, що супроводжують прояви асертивності.

2. Розробити програму емпіричного дослідження і систему дослідницьких процедур, спрямованих на діагностику показників асертивності та властивостей особистості, що аранжують її прояви.

3. Виявити характер співвідношення показників асертивності з властивостями особистості, що супроводжують її прояви.

4. Дослідити індивідуально-психологічні особливості асертивності, що виявляються у якісно-кількісному поєднанні її показників та у специфіці рис особистості закономірно пов'язаних з ними.

Об'єкт дослідження – асертивність як властивість особистості.

Предмет дослідження – індивідуально-психологічні особливості асертивності.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали: : принцип системно-структурного підходу до розуміння особистості (Б. Г. Ананьєв, В. А. Ганзен, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, В. М. Мерлін, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн, О. П. Саннікова та інші); принцип детермінізму (О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов та інші), принцип континуально-ієрархічного підходу до розуміння структури властивостей особистості (О. П. Саннікова); теорії особистості як активного суб'єкта діяльності (К. О. Абульханова-Славська, А. В. Брушлінський, Г. С. Костюк, Б. Ф. Ломов, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Д. Й. Фельдштейн та інші); положення про сутність (Дж. Вольпе, В. Каппоні, А. Лазарус, Т. Новак, Е. Селтер), генезу (Р. Лейнг) та структуру асертивності (К. Кейт, В. Г. Ромек, В. А. Шамієва, С. А. Медведєва, Ю. В. Шильцова, Т. А. Коробкова, О. В. Хохлова та інші), методологія організації психологічного теоретико-емпіричного дослідження (А. Анастасі, Л. Ф. Бурлачук, К. М. Гуревич, К. Купер та інші) тощо.

Методи і методики дослідження. Для досягнення мети та виконання завдань дослідження використовувалися такі методи: теоретичні (метод системного аналізу теоретичних наукових підходів і концепцій, наданих у психології та суміжних наукових дисциплінах); емпіричні (метод опитування, тестування, метод експертних оцінок); статистичні методи обробки даних (кореляційний, факторний аналізи, застосування t-критерію Ст'юдента для пошуку значимих відмінностей між групами), що здійснювалися за допомогою комп'ютерної статистичної програми SPSS 13.0 for Windows; методи якісного аналізу даних (контент-аналіз, метод самозвітів, «асів», «профілів»).

В роботі застосовувалися дві групи психодіагностичних методик:

а) першу групу склали методики, що спрямовані на вивчення показників асертивності. До цієї групи увійшли: «Тест на асертивність» В. Каппоні та Т. Новака; розроблені у співавторстві оригінальні методики «Розміщення себе на шкалах асертивності» (модифікація процедури Т. Дембо – С. Рубінштейн) та оригінальний «Тест-опитувальник компонентів асертивності (ТОКАС)»;

б) до другої групи увійшли методики, спрямовані на вивчення властивостей особистості, що гіпотетично пов'язані з показниками асертивності: «Тест-опитувальник самоствалення» В. В. Століна; Самоактуалізаційний тест (САМОАЛ) А. Ф. Лазукіна, в адаптації Н. Ф. Каліної, «Тест впевненості в собі» В. Г. Ромека; «Опитувальник рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера; «Тест-опитувальник схильності до ризику» О. П. Саннікової та С. В. Бикової; методика «Особистісні фактори прийняття рішень» (ЛФР – 25) Т. В. Корнілової; Фрайбургський багатофакторний особистісний опитувальник (FPI); 16-PF особистісний опитувальник Р. Кеттелла.

Дослідження проводилось протягом 2008-2013 років. Вибірку дослідження склали 70 студентів старших курсів Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка віком 20-26 років та слухачі відділення перепідготовки кадрів зі спеціальності «Психологія» факультету післядипломної освіти та роботи з іноземними громадянами кількістю 50 чоловік віком 24-30 років Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського та 120 студентів цього університету віком 20-26 років. Окремо у вибірку стандартизації увійшло 210 осіб. Загальна кількість досліджуваних становить 450 осіб.

Наукова новизна та теоретична значущість дисертаційного дослідження.

Вперше асертивність презентована як складна властивість особистості, в структурі котрої серед її різномірних показників виділяються формально-динамічні (що відображають динаміку і перебіг характеристик асертивності) та

якісні (що відображають сутність даного феномена); експліковані та описані формально-динамічні показники асертивності: потреба виявляти асертивність, широта, легкість, усталеність, динамічність, енергійність, міра включення у процес взаємодії; презентовані та вперше емпірично досліджені якісні компоненти асертивності: емоційний, когнітивний, поведінковий та контрольньо-регулятивний; визначено поняття «асертивна особистість», що забезпечується певним комплексом властивостей (екстернальність, впевненість у собі, схильність до ризику, незалежність, відповідальність, автономність, самоприйняття, практичність, наполегливість, позитивне ставлення до інших, здатність ухвалювати рішення тощо); виявлені типи асертивності в залежності від ступеню прояву та якісно-кількісного поєднання її показників та вивчені індивідуально-психологічні особливості особистості представників виявлених типів;

- уточнено уявлення про психологічну сутність асертивності, розширено та поглиблено зміст зазначеного феномена у контексті його взаємозв'язків з певними властивостями особистості та доповнено уявлення про психологічний портрет асертивних і неасертивних особистостей;

- дістало подальшого розвитку знання про асертивність як властивість особистості та про її індивідуально-психологічні прояви.

Практичне значення роботи полягає у виборі та обґрунтуванні системи методів і методик, спрямованих на діагностику показників асертивності та рис особистості, взаємопов'язаних з нею. Ця система включає як традиційні методики і процедури, що відповідають вимогам валідності та надійності, так і оригінальну методику, спеціально створену (у співавторстві) для діагностування формально-динамічних та якісних показників асертивності, результати апробації якої засвідчують можливість використання в дослідницьких та практичних цілях.

Матеріали роботи були використані у процесі підготовки майбутніх фахівців в межах окремих тем курсів «Загальна психологія», «Соціальна психологія», «Диференціальна психологія», «Психодіагностика».

Основні результати роботи впроваджено в навчальний процес Одеського національного політехнічного університету (акт впровадження №1 від 11 березня 2014р.), Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (акт впровадження №2 від 8 квітня 2014р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (акт впровадження №3 від 16 квітня 2014р.).

Особистий внесок автора в роботах, що були виконані у співавторстві. Автором узагальнено стан проблеми, систематизовано теоретичні дані, що пояснюють структуру асертивності, експліковано та описано компонентний склад її показників; здійснено постановку проміжних дослідницьких завдань на різних етапах створення та апробації методики; самостійно зібрано емпіричні дані, проведено математично-статистичну обробку, інтерпретацію та обговорення отриманих результатів.

Вірогідність і надійність отриманих результатів забезпечується методологічним та теоретичним обґрунтуванням вихідних положень дослідження; валідністю та адекватністю психодіагностичного інструментарію поставленій меті, завданням, об'єктові та предметові дослідження; репрезентативністю вибірки; використанням сучасних математичних і статистичних процедур для обробки і аналізу отриманих результатів.

Апробація роботи. Матеріали й результати дослідження висвітлювалися і обговорювалися на Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретико-методологічні засади дослідження типового та індивідуального в структурі особистості професіонала» (Одеса, 2009); Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» (Одеса, 2009, 2012, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених «Індивідуально-психологічні якості особистості майбутніх психологів та їх динаміка у період професійної підготовки» (Одеса, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції «Postępy w nauce w ostatnich latach. Nowych rozwiązań» (Варшава, Польща, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Традиції та новації сучасної освіти в Україні» (Одеса, 2013);

науково-практичній конференції «Проблеми сучасної психології особистості» (Одеса, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Nauka dzis: teoria, metodologia, praktyka» (Вроцлав, Польща, 2013); на науково-практичній конференції молодих учених та студентів «Проблеми сучасної психології особистості» (Одеса, 2014); на засіданнях кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (2008-2013рр.); на науковому семінарі Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (2014р).

Публікації. Основні результати досліджень за обраною темою представлено у 12 публікаціях: 5 статей, котрі опубліковано у фахових наукових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України; 1 авторське свідоцтво, 1 стаття, що надрукована у іноземному науковому періодичному виданні.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел, що налічує 251 найменування, з яких 18 – іноземною мовою. Загальний обсяг дисертації – 202 сторінки, з них 155 сторінок основного тексту, 4 сторінки додатків, 24 сторінки списку використаних джерел. Текст дисертації містить 18 рисунків і 17 таблиць.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АСЕРТИВНОСТІ

У цьому розділі роботи здійснено аналіз літератури стосовно проблеми дослідження, узагальнено основні теоретико-методологічні підходи до розуміння асертивності, уточнено суть феномену «асертивність», розглянуто асертивність як рису особистості у контексті споріднених понять таких як «асертивна особистість», «асертивна поведінка», «асертивний стан». На основі аналізу та узагальнення наукової літератури з проблеми, експліковано компоненти та показники асертивності та запропоновано теоретичну модель її структури з позицій континуально-ієрархічного підходу, виявлено широкий спектр рис особистості, що супроводжують прояви асертивності. Асертивність розглядається як самостійна риса особистості, що представлена на формально-динамічному, змістовно-особистісному та соціально-імперативному рівнях.

1.1. Асертивність як психологічний феномен

1.1.1. Розвиток наукових уявлень про поняття «асертивність»

Сьогодні в усіх сферах суспільного життя під впливом тих процесів, що позначають терміном «глобалізація» відбуваються суттєві зміни. Потреба в гуманізації суспільних відносин та міжособистісних стосунків у сучасному українському суспільстві набула надзвичайної актуальності. Суспільно-історичні умови, особливості соціальної взаємодії висувають нові вимоги до особистості та її якостей, що могли б забезпечити людині ефективне функціонування у соціумі. Власне асертивність особистості є однією з тих рис, котра може забезпечити оптимальну взаємодію людини з оточенням, з суспільством, може забезпечити досягнення нею власних життєвих цілей, сприяти її самовдосконаленню та саморозвитку.

У вітчизняній психології термін «асертивність» з'явився після публікації книги чеських авторів В. Каппоні та Т. Новака [63, с. 36] і почав широко використовуватися.

Це поняття, в основному, розуміється як певна особистісна автономія, незалежність від зовнішніх впливів та оцінок, здатність до саморегуляції поведінки і вміння конструктивно знаходити вихід з проблемних ситуацій у спілкуванні, здатність до прийняття самостійних рішень, напористість, ініціативність. За відсутності асертивності, як зазначається у психології, ефективність спілкування значно знижується, можуть виникати комунікативні та психологічні бар'єри, міжособистісні конфлікти. При цьому утруднюється розвиток і самої особистості, можуть розвиватися невротичні стани, вади характеру тощо [25, 42, 63, 92, 112, 129, 165, 189, 224, 225, 234, 246, 249].

Загалом, асертивність, на думку багатьох авторів, передбачає відмову від опори на авторитети, чужі думки і оцінки, спонтанну поведінку в будь-яких життєвих ситуаціях відповідно до власних інтересів та спонукань, здатність вийти за рамки стереотипів поведінки і в кожній ситуації діяти так, щоб досягнути бажаної мети при цьому не порушуючи прав та інтересів інших людей. Асертивність – це вільний вияв своїх бажань, інтересів, переконань, великий ступінь свободи у відстоюванні своїх прав, переконаність у власній правоті, самоповага і одночасно пошана до людей, з якими взаємодіють, визнання за ними таких же прав.

Поняття «асертивність» (від англ. assert — наполягати на своєму) почало використовуватися у зв'язку з практичними потребами у психотерапевтичному та психокорекційному контексті [184, 250]. Саме в межах психотерапевтичних практик означений феномен і був виявлений.

Цей термін, що по суті не так давно ввійшов до наукового обігу, активно обговорюється і досліджується представниками різних галузей наукового знання. Проблема асертивності є об'єктом дослідження у менеджменті, конфліктології, соціології, психології управління, соціальній психології,

психотерапії тощо. З огляду на таку міждисциплінарність, вивчення асертивності потребує концептуалізації феномену.

У різних галузях наукового знання трактування асертивності має свою специфіку, виходячи з предмету конкретної науки. Так з позицій конфліктології асертивна поведінка розглядається у контексті вирішення конфліктів саме конструктивним шляхом. Асертивна поведінка передбачає чітке й лаконічне роз'яснення своїх вимог, власної поведінки, сприяє запобіганню виникнення конфліктних ситуацій та конфліктних стосунків між людьми [57, 134, 216].

У кадровому менеджменті асертивність розуміють як якість, що необхідна для ефективного стилю керівництва, створення та збереження позитивного психологічного клімату в організації, ухвалення ефективних управлінських рішень. У менеджменті це поняття часто ототожнюється з поняттям «впевненість-невпевненість». Невпевнений у собі суб'єкт, у процесі прийняття рішення, поступається зовнішньому психологічному тиску, що може привести до відмови від власних принципів, переконань, ідеалів, цінностей і поглядів, тобто проявляє конформність. З таких позицій асертивність трактується як впевненість у собі і неконформність [52, 127, 134, 158, 159].

У контексті проблеми впевненості в собі при ухваленні управлінських рішень асертивність найчастіше розглядається як якість керівника, що є професійно важливою, значущою [58, 71, 132].

Соціально-психологічне розуміння асертивності виявляється у трактуванні її як якості особистості, як риси характеру, що проявляється у самоствердженні, у свідомому прийнятті інших без страху, без тривоги, напруженості, іронії і таке інше. Асертивність розглядається і як здібність людини впевнено, з гідністю відстоювати свої права, не принижуючи до того ж прав інших. Асертивною називають пряму, відкриту, щирі поведінку, котра не має на меті завдати шкоди іншим людям [4, 8, 49, 80, 105, 146, 192].

Зустрічається визначення асертивності як способу поведінки, при котрому людина знає, чого хоче й чого не хоче (принаймні, у конкретній ситуації), і може це чітко сформулювати (без страху, вагань, напруження, іронії, сарказму та

інших форм нападу на протилежну сторону); не завдає нікому шкоди, поважає права інших людей, але водночас не дозволяє «вити з себе мотузки»; досягає бажаної мети без маніпуляції опонентом і не застосовує інші прийоми емоційного шантажу; вміє переконати інших надати допомогу; в разі зіткнення інтересів здатна домовитися й знайти компромісне рішення, що задовольняє обидві сторони. Асертивність – упевнений захист своїх інтересів чи свого погляду з урахуванням інтересів інших людей [193].

Асертивність трактується також як здатність людини не залежати від зовнішніх впливів і оцінок, уміння наполягати на своєму, здатність оптимально реагувати на критику та вміння рішуче говорити собі та іншим «ні», якщо цього вимагають обставини, здатність самостійно регулювати власну поведінку і відповідати за неї [202]. Асертивність – це здатність людини впевнено та з гідністю відстоювати свої права і при цьому не принижувати прав інших. Асертивною називається відкрита поведінка, яка не завдає шкоди іншим людям і не принижує їхню гідність [27].

Слід зазначити, що теоретичних досліджень феномену «асертивність» невелика кількість, практичний інтерес до проблеми суттєво випереджає її теоретичне обґрунтування. У психологічній літературі широко презентовані тренінги асертивності, що спрямовані на оволодіння навичками асертивної поведінки; зустрічаються дослідження вікової динаміки асертивності, розвитку асертивності та її ролі у життєдіяльності і деяких видах професійної діяльності. В основному наукові дослідження асертивності спрямовані на вивчення поведінкової складової цього феномену в контексті професійної діяльності (менеджерів, вчителів, медичних працівників) [38, 69, 109, 205], у зв'язку з особливими умовами адаптації (асертивність у процесі адаптації військовослужбовців, спортсменів, моряків) [103, 112], у зв'язку з виробленням стратегій самоствердження, самопрезентації, самоактуалізації [53, 223, 228], а також у контексті оволодіння практичними вміннями та навичками асертивної поведінки, комунікативної компетентності, вирішення конфліктів, корекції деструктивної взаємодії, ухвалення рішень [168, 170, 219, 224].

У наукових дослідженнях, що прямо чи опосередковано розглядають проблему асертивності, немає однастайності у трактуванні цього феномену. Ні в українській, ні в зарубіжній психологічній літературі немає загальноприйнятого визначення даного концепту. Можна констатувати ряд інтерпретацій, що залежать від психологічного напрямку. Проте залишається відкритим питання про те, чи є асертивність лише певною поведінковою навичкою, чи вона є самостійною рисою особистості.

Загалом у працях науковців зустрічаються дуже різні, часто полярні, погляди на сутність, зміст, функції, механізми, природу асертивності та на особливості її прояву і розвитку. Проте, видається можливим означити як мінімум дві тенденції у поясненні цього феномену. З одного боку, асертивність пов'язують з такими соціально-психологічними категоріями як успішність особистості, незалежність, самостійність, цілеспрямованість, спосіб самопрезентації, а, з іншого, як особистісна позиція, етична переконаність, уміння протистояти груповому тиску, впевненість у собі. У першому випадку асертивність за семантикою виступає в якості поведінкового компоненту особистості, а в другому як внутрішньо-психологічний компонент.

Слід зазначити, що при всій різноманітності підходів до трактування поняття «асертивність», більшість авторів однастайні в тому, що ця якість є основою поведінки, що є «золотою серединою» між агресивною і пасивною поведінкою. У якості важливих характеристик асертивності виокремлюють адекватну самооцінку, самоповагу, напористість, ініціативність, відповідальність тощо [62, 66, 94, 160, 167, 246, 251].

Асертивність спостерігається при досягненні мети. Відповідно, людина може поводитися в одній ситуації асертивно, а в іншій – ні. Тому не існує надмірної асертивності. Надмірна асертивність виявляється як агресивність. Істинна асертивність має такі поведінкові характеристики, як відкритість, прямота, чесність, самоповага, повага до інших і доцільність.

Безсумнівною є цінність таких досліджень. І все ж, видається перспективним той напрямок розгляду окресленої проблеми, що трактує

асертивність як стійку властивість особистості, що характеризується відносно постійними відношеннями між компонентами і має стійку компонентно-рівневу структуру. Саме така компонентно-рівнева структура робить можливим адаптивний прояв асертивності у різних сферах життєдіяльності, незалежно від конкретної ситуації.

Зупинимося детальніше на дослідженнях зарубіжних та вітчизняних вчених, в яких презентовані вищезначені підходи до розуміння асертивності. Як уже зазначалося, витoki феномену «асертивність» виявлені у межах психотерапевтичних та психокорекційних практик, де здійснювалися спроби його теоретичного обґрунтування.

Наукова концепція асертивності сформувалася у кінці 50-х на початку 60-х років ХХ ст. Ендрю Селтер був першим науковцем і практиком, який серйозно зайнявся цією проблемою. У сорокових роках двадцятого століття у книзі «Умовно-рефлекторна терапія» він узагальнив свій досвід роботи з клієнтами, котрі виявляють невпевненість у собі, мають певні труднощі у спілкуванні з оточуючими людьми. Ним була запропонована програма для роботи з пацієнтами, які мали дуже обмежений репертуар моделей поведінки через те, що переживали почуття власної неповноцінності. Власне почуття неповноцінності, на думку автора, є причиною труднощів у висловлюванні та реалізації своїх бажань, нездатності відкрито виявити свої емоції, породжує дефіцит спонтанності у прояві почуттів. А це заважає таким людям ефективно спілкуватися і досягати своєї мети. Суть методик поведінкової психотерапії, що отримали назву «тренінг асертивності», запропонованих Е. Селтером, полягала в тому, щоб провокувати виникнення сильних переживань і сприяти їхньому вільному прояву в поведінці. Тобто, саме вільний прояв емоцій і почуттів є однією із характеристик асертивності. При дослідженні поведінки цих пацієнтів, Е. Селтер виокремив і описав певні особливості асертивності, що наштовхують на роздуми про психологічну структуру асертивності як властивості особистості, про склад і прояви її основних компонентів (показників). До основних характеристик асертивності автор відносить: емоційність мовлення;

експресивність поведінки; уміння протистояти напору; уміння атакувати; уміння не «ховатися» за невизначеними формулюваннями; неприйняття самоприниження і недооцінки своїх сил і якостей особистості; здатність до імпровізації дій та поведінки [184].

Ендрю Селтер вважає, що особистість із розвиненим почуттям самоповаги, незалежно від ситуації, здатна діяти асертивно, тобто відкрито, впевнено й рішуче. Асертивні дії особистості розгортаються у асертивну поведінку, що виявляється у знаннях про власні права та обов'язки; адекватній оцінці себе та оточуючих людей; усвідомленні особистих потреб та інтересів; розумінні власних цілей, намірів і шляхів їхньої реалізації. Асертивність виявляється у здатності відкрито, без страху й напруги про це заявляти, при цьому виявляти повагу до прав та інтересів інших людей; у здатності досягати поставлених цілей без агресії чи маніпуляції іншими; у вмінні переконувати, завойовувати прихильність, звертатися за порадою чи допомогою до людей; у спроможності ухвалювати компромісні рішення, встановлювати ділові контакти та партнерські стосунки [246].

Значного розширення уявлення про асертивність та її прояви набуло у психотерапевтичних теоріях біхевіорального напрямку. У цьому контексті асертивність розглядається як найбільш ефективний та конструктивний спосіб міжособистісної взаємодії і протиставляється агресії та маніпуляції. Згідно з канонами біхевіоризму, асертивність – це наслідок наuczіння, набута реакція успіху на соціальний стимул. Представники цього напрямку досліджень пов'язують порушення асертивності з негативним досвідом спілкування з людьми, з переживанням ситуацій неуспіху або з відсутністю необхідних навичок спілкування, з неадекватною самооцінкою, з схильністю до самозвинувачення і самоприниження [87, 92, 93, 204, 245].

Загалом у психології біхевіоризму моделюються окремі аспекти прояву асертивності-неасертивності, що базуються на задоволенні-незадоволенні соціальних потреб, на специфічному відреагуванні соціальних страхів,

адекватному або неадекватному прийнятті оточення і самого себе, виявленні агресивної поведінки як однієї з форм неасертивності [34, 189].

Термін «асертивність» представники поведінкової психотерапії, такі як Дж. Вольпе [251], А. Лазарус [250], Р. Альберті [4], М. Еммонс [235] використовують для означення відкритості у міжособистісних стосунках, а її відсутність також пов'язують з тривогою і соціальним страхом. Ці автори стверджують, що деякі люди не в змозі висловити почуття та емоції, що виникають у міжособистісній взаємодії і продемонструвати їх, тому що ці почуття спотворюються тривогою та страхом. На їхню думку, соціальний страх є основною причиною невпевненості індивіда. Вони вважають, що вплив тривоги можна подолати за допомогою впевненого прояву своїх думок і почуттів, за допомогою нових моделей поведінки – поведінки самоствердження, тобто за допомогою «асертивності». Дж. Вольпе визначає асертивну поведінку як «прийнятний вияв будь-якої емоції, що відмінна від тривоги і стосується іншої людини» [41, с.251-253].

Р. Альберті та М. Еммонс у зв'язку з формуванням навичок асертивності виділяють такі типи поведінки: 1) неасертивну, або загальмовану поведінку, коли люди жертвують своїми інтересами; 2) агресивну, коли люди «підсилюються» за рахунок інших; 3) асертивну, коли «підсилення» особистості «підсилює» обидві сторони, що взаємодіють. Ці автори підкреслюють, що недостатній рівень впевненості в собі або ж агресивність можуть бути або загальною характеристикою особистості, або ж рисою, що виявляється у специфічних ситуаціях. Окрім цього, Р. Е. Альберті та М. Л. Еммонс наголошують на тому, що асертивність виявляється не тільки на вербальному рівні, але й на невербальному і пара вербальному. Проблема невпевнених людей полягає у тому, що соціальний страх стає домінуючим почуттям і блокує їхню соціальну активність. Саме тому подолання цього страху і тривоги дасть можливість проявитися асертивності [4, 235].

У цьому ж контексті А. Ланге і П. Якубовські запропонували твердження, що відображують смисл асертивності. Базовим твердженням вони вважають

простий та відкритий вияв почуттів, думок і власних прав. Наявність асертивності означає, що людина вирішує всі проблеми сама за себе і несе повну відповідальність за своє рішення. При цьому, людина повинна знати «асертивні права» і дотримуватись їх основ [240].

З подібних позицій розглядають асертивність А. Лазарус та К. Рудестам. Ці автори трактують асертивність як набуття людиною «соціальної компетентності», «як звичку до емоційної свободи». Досягнення асертивності полягає в умінні висловлювати свої бажання, вимоги, прохання, в здатності сказати «ні», зовні проявляти в поведінці позитивні і негативні почуття, починати, підтримувати і закінчувати розмову, не поступаючись своїми інтересами. Асертивна поведінка виявляється: у вмінні будувати стосунки з іншими в бажаному напрямі, тобто в соціальних уміннях; у вмінні звернутися до інших людей з проханням; у вмінні відповісти негативно на вимоги інших, протистояти їм; у самоповазі; у впевненості в собі (невпевнена людина стримує почуття через тривогу, схильна до переживання почуття провини і виявляє недостатні соціальні навички) [241, 245].

Проблема асертивності опосередковано досліджувалася також у контексті гуманістичної та екзистенційної психології з позицій протиставлення асертивності агресії і маніпуляціям. В результаті розробки цієї проблеми сталося остаточне розмежування понять «впевнена», «маніпулятивна» і «агресивна» поведінка. У даному випадку упевненість розумілася як комплексне утворення в структурі «Я», котре тісно пов'язане з самоактуалізацією, потребою в самоуправлінні і збереженні власної цінності, що супроводжується відчуттям ідентичності і внутрішньої узгодженості. Е. Фромм, Ф. Перлз, Е. Шостром розглядають упевненість як невід'ємну частину прийняття себе, що передбачає правильний самоаналіз і адекватний рівень домагань [133, 211, 212, 230].

Представники цього напрямку досліджень сформулювали асертивні права людини, а також ті маніпулятивні установки, що блокують ці права. Основні «асертивні формулювання» дають такі права людині: 1) робити висновки про

свою поведінку, думки, емоції і нести відповідальність за їх наслідки; 2) не давати ніяких пояснень чи обґрунтувань, які б виправдовували вашу поведінку; 3) вирішувати, якою мірою ви відповідаєте за проблеми інших людей; 4) змінювати свої погляди; 5) сказати : «Я тебе не розумію»; 6) робити помилки та відповідати за їхні наслідки; 7) маєте право на нелогічні рішення; 8) сказати: «ні», «Я не знаю»; 9) не залежати від доброї волі інших людей; 10) сказати: «Мене це не хвилює» [72, 133, 230, 245].

Відповідно до уявлень гуманістичної психології, всі люди перебувають у процесі безперервного становлення, що дає можливість реалізувати свої потенційні можливості та здібності. Вони обирають свій життєвий шлях і беруть на себе відповідальність за свою «самість»(selfhood) і свої досягнення у житті. Для того, щоб досягнути всього, люди повинні бути функціонально автономними (за Г. Олпортом), або самоусвідомлюючими (self-aware) (за Р. Меєм). Згідно А. Маслоу, «Я» має досягнути спонтанної інтеграції а потім зайнятися актуалізацією власного потенціалу, використовуючи власний «інстинктоїд»(instinktoid). На відміну від такої біологічної характеристики самоактуалізації, Р. Мей стверджує, що процес становлення здійснюється не через біологічні механізми, а через протистояння тривогам, що виникають в умовах життєдіяльності і через самоусвідомлення. Згідно Р. Мею, причиною тривоги і невпевненості може бути почуття вини, що виникає внаслідок нездатності виконати свої обов'язки, усвідомлення власної свободи вибору також викликає страх і породжує тривогу. Прийняття власного страху, болі та вини як буття у світі, як самого життя, має дати можливість людині усвідомити власну свободу і використовувати її для здійснення життєвого вибору і не дозволяти іншим приймати рішення за себе. Тривога, на його думку, неминуче присутня в людському житті. Бути людиною – означає бути стривоженим, стверджує цей американський дослідник. Р. Мей, розрізняючи невротичну стривоженість і феномен звичайної тривоги, визначає звичайну тривогу як реакцію людської істоти на загрозу її існуванню або цінностям, які індивід ототожнює з своїм буттям. В ході життєдіяльності кожна людина переживає

різні загрози такого типу. Звичайна тривога, на думку Р. Мея, може мати різні джерела: наприклад, екзистенціальну вразливість стосовно можливих катаклізмів в природі, хвороб, смерті тощо. Джерелом тривоги можуть бути і явища соціально-психологічного характеру: усвідомлення неможливості задоволення потреби самореалізації. Невротична ж тривога, за Р. Меєм, суттєво відрізняється від тривоги звичайної. Вона є наслідком неадекватної реакції на об'єктивну загрозу. Така тривога негативно впливає на психіку індивіда і є руйнівною. За умови переважання у психологічному стані невротичної тривоги, люди стають уразливими до можливих загроз їхньому існуванню. Підґрунтям невротичної провини Р. Мей вважає уяву людини. Саме в уяві людина засуджує власні дії, спрямовані проти інших людей, соціальних правил, норм, цінностей та наказів батьків. «Звичайна» провинна – це «заклик до совісті», який спонукає людину зважати, насамперед, на етичність й моральність своєї поведінки. Усвідомлена індивідом тривога, на думку Р.Мейя, може бути використана для інтеграції «Я» людської істоти [цит. за 189, с.118–119].

У своїх працях Ролло Мей створює своєрідну психологічну модель існування людини в сучасному світі, яку вважає «онтологічною умовою» такого існування. Ця модель включає поняття центрованості (здатності усвідомлювати себе окремим і незалежним центром всього оточуючого, ствердження себе в цій якості); самоствердження – (спроможності реалізовувати свої потенційні можливості при виборі життєвого шляху); співучасті (здатності співвідносити себе з іншими людьми, оскільки невротичні симптоми, на думку Р. Мея, з'являються внаслідок домінування і схильності до перебільшеної центрованості, або, навпаки, перебільшеної співучасті з іншими); самоусвідомлення (спроможності адекватно оцінювати самого себе, свої бажання і потреби, здатності формувати уявлення про себе, до прийняття життєво важливих рішень і доцільних дій); тривоги (яка, згідно з Р. Мейєм, відкриває шлях до розуміння можливості небуття людини). Цей дослідник вважає визначальною характеристикою людини інтенційність, тобто спрямованість людського буття за власні межі. Іntenційність, поєднана з

прийняттям життя таким, як воно є, з максимально повним проживанням його та відкритістю світові, характеризує сутність психічного здоров'я. Душевне здоров'я передбачає почуття особистої відповідальності й свободи творення власного життя. Передумовою й виявом здоров'я є «ствердження себе, суспільства і Всесвіту» в їхній неподільності: саме соціальну «інтегрованість» вважають критерієм «цілісності» [116].

Ще один представник цього напрямку А. Маслоу пов'язує «здоровий глузд» зі здатністю індивіда до самоактуалізації. Він наголошує на спроможності таких людей до чіткого та усвідомленого розмежування реального та ілюзорного, індивідуального та загального у їхньому існуванні: «Було виявлено, що самоактуалізуючі (самоздійснюючі) люди набагато краще за інших відрізняють нове, конкретне та індивідуальне від загального, абстрактного та стереотипного. Тому вони здатні жити в реальному світі, а не в тій штучній суміші понять, абстракцій, очікувань, переконань, стереотипів, яку більшість людей сприймають за реальність» [111].

Інший бік такого прозорого та ясного усвідомлення та самоусвідомлення виявляється, згідно А. Маслоу, у спроможності людини долати її особисті страхи та здатності активно протистояти несприятливим обставинам (так само, як і здатності впевнено почуватися за обставин невизначених). І в цьому погляді А. Маслоу та Р. Мей є дуже подібними. А. Маслоу формулює це так: «Здорові люди не відкидають і не заперечують незнайоме, не втікають від нього, не намагаються переконати себе в тому, що давно відомо їм (було вже відомо, але тепер викликає сумнів) Коли загальна об'єктивна ситуація вимагає цього, вони можуть добре почуватися в неупорядкованому, хаотичному, сумнівному світі. Коливання, сумніви та невизначеність, які для більшості здаються небезпечною загрозою, для цих людей є, натомість, стимулюючим викликом». Тобто усвідомлення власних емоцій, їх спонтанний прояв та прийняття, усвідомлення причин власної тривоги, створює можливості для саморозвитку людини, для ефективної життєдіяльності [64, 68, 110].

По суті гуманістичне трактування «здорової, зрілої» особистості великою мірою співвідноситься і з поняттям «асертивної особистості», що і дало підставу звернутися до вищеописаних теорій для уточнення феномену «асертивність» та виокремлення її показників. Проблеми відповідальності за власну життєдіяльність, упевненості, автономії, самоусвідомлення, самоактуалізації, власної ідентичності та реалізації свого потенціалу, що досліджувалися представниками гуманістичної психології, у смисловому контексті тісно переплітаються з проблемою асертивності і дають ключ до глибшого розуміння показників, джерел та меж асертивності.

У контексті філософського знання асертивність також пов'язана з базовою впевненістю людини у завтрашньому дні. Об'єктивне світосприйняття індивідом навколишнього світу, відсутність девіацій у поведінці, цілісне сприйняття свого власного «Я» серед оточуючих – усе це, на думку дослідників, є наслідком наявності складного системного комплексу, що має назву почуття онтологічної безпеки особистості.

Поняття «онтологічна безпека» запропонував психолог Рональд Лейнг (у праці «Розколоте «Я»») вчений використовував термін «онтологічна впевненість»). На його думку онтологічна безпека – це екзистенційний стан людини, що має стійке почуття реальності та ідентичності. Під цим терміном він розуміє почуття емоційної та інтелектуальної впевненості. Почуття онтологічної впевненості є невід'ємним атрибутом здорової у психічному плані людини, оскільки саме завдяки цьому почуттю переживається включеність у соціальний світ та визначається власне місце й місце оточуючих у цьому світі. Особи, які відчують проблеми з підтриманням онтологічної безпеки, як правило, є асоціальними, що з часом може призвести або до їх відчуження, або ж до серйозних захворювань. Онтологічно захищена особистість здатна бути автономною індивідуальністю, тобто відчуває непохитну впевненість у власній реальності й ідентичності, а також у реальності й ідентичності інших людей. Онтологічно незахищена людина не має відчуття цілісності й відчуває себе

споконвічно розщепленою на дух і тіло, ідентифікуючи себе найчастіше з «духом» [102].

У вітчизняній філософській традиції впевненість у завтрашньому дні тісно пов'язана з категорією віри. В. Соловйов, Б. Вишеславцев, М. Бердяєв, Г. Сковорода, І. Франко розглядали впевненість у контексті віри в Бога. Під впевненістю мається на увазі здатність людини, незалежно від змінних умов, зберігати свої моральні переконання, віру, особистісну позицію, стійкість до зовнішніх впливів, що суперечать її життєвим принципам [цит. за 128].

У роботах П. Тілліха, який хоч і не апелює безпосередньо до поняття асертивності, є думка, що пояснює стан неусвідомлюваної тривоги сучасної людини. Саме ця тривога заважає людині бути асертивною. Основою базової невпевненості людини, на думку П. Тілліха, є відсутність упевненості в своєму теперішньому і майбутньому. Внаслідок такої невпевненості може розвиватися онтологічна тривога і різні форми невротичного страху [199]. Підтвердження та розвиток цього твердження згодом з'явиться вже в психологічних теоріях, котрі досліджують природу виникнення різного роду невротичних розладів [3, 210, 218]. Отже, онтологічна безпека виступає одним із чинників асертивності особистості.

Розглядаючи асертивність з позиції трансактного аналізу це поняття можна описати як стосунки на рівні «Дорослий – Дорослий». Дорослий Я-стан – це здатність індивіда об'єктивно оцінювати дійсність за інформацією, отриманою в результаті власного досвіду, і на основі цього приймати незалежні, адекватні ситуації рішення. За Е. Берном Дорослий – це концепція життя через мислення, що базується на зборі і обробці інформації та прийнятті самостійного адекватного рішення. Роль Дорослого зводиться не до придушення Вихователя і Дитини, домінування над ними, а до аналізу інформації. Аналізуючи цю інформацію, Дорослий вирішує, яка поведінка найбільш відповідає конкретній ситуації, від яких стереотипів необхідно відмовитися, а які бажано включити [16, 17].

Можна сказати, що такий суб'єкт усвідомлює свої цілі, емоції і спонуки, здатний керувати ними, діє відповідно до обставин, гнучкий у поведінці, володіє вмінням діяти ввічливо, але переконливо, не порушуючи при цьому права та інтереси іншої людини. Асертивна людина займає позицію Дорослого, сприймає себе як цілісну особистість і так само ставиться до іншого об'єкта взаємодії. Оскільки асертивність передбачає незалежність від зовнішніх впливів, особистісну автономію, відповідальність за власний вибір, здатність без страху і напруги взаємодіяти з іншими людьми та приймати рішення, то, очевидно, що розглянуті вище концепції дають можливість глибше осмислити цей складний феномен.

Отже, у результаті аналізу літератури, можна вважати, що на даний час у зарубіжній психології виокремлюються дві основні групи досліджень асертивності. Перша група досліджень, що презентована такими вченими, як Дж. Бейер, С. Бішоп, В. Каппоні, Р. Лазарус, Г. Фенстрхейм спрямована на вивчення зовнішніх проявів асертивності, тобто, на поведінкову модель успішної людини. Другу групу досліджень склали представники гуманістичної та екзистенційної психології, такі як А. Маслоу, Р. Мей, Ф. Перлс, К. Роджерс, Ж.-П. Сартр, Е. Фромм, В. Франкл, М. Хайдеггер, які досліджували внутрішній світ людини, її екзистенційний стан.

Таким чином, асертивність можна визначити як рису, що характеризується автономією особистості, незалежністю від зовнішніх впливів і оцінок, здатністю самостійно регулювати власну поведінку, здатністю відстоювати свої права одночасно із демонстрацією позитивного та шанобливого ставлення до інших людей, переконаністю у своїй правоті, самоповагою і пошаною до людей, з якими вона взаємодіє, здатністю захистити і відстоювати свої інтереси, свою думку, вільно висловлювати свої почуття і емоції для досягнення мети; здатністю брати на себе відповідальність за свою власну поведінку. Принципи асертивності – це емпіричні правила поведінки в суспільстві, спілкування з оточенням. Причому спілкування це спирається на істинно гуманістичні начала, заперечується маніпуляція, жорстокість і агресія стосовно іншого. Можна

сказати, що асертивність – це адекватна оцінка свого стану і поведінки, це шлях до самореалізації, саморозвитку.

Як бачимо, у більшості розглянутих вище досліджень, асертивність тлумачиться як поведінкова навичка, що забезпечує успішність суб'єкта, ефективність його взаємодії в соціумі та здатність добиватися бажаного. На підставі постулатів поведінкового напряму розроблено значну кількість тренінгів асертивної поведінки. Проте, таке трактування означеної проблеми, не дає достатньо інформації щодо структури асертивності, її основних складових тощо. Розуміння асертивності лише як поведінкової навички не зовсім повно характеризує цей феномен і він потребує більш детального та глибокого аналізу. Тому є необхідність звернутися до інших підходів у розумінні асертивності.

У психологічних літературних джерелах презентовано цілий ряд досліджень, що розглядають асертивність як комплексну, інтегровану властивість особистості [66, 83, 112, 220, 225, 226, 229].

Такої думки дотримується, зокрема, Кейт Кінан, яка у книзі «Впевненість у собі» підкреслює, що асертивність – це складна, багатокomпонентна якість особистості, розвиток якої пов'язаний з різними вміннями та здібностями. До складових асертивності вона відносить: впевненість у собі, здатність до емпатії, вміння взяти на себе відповідальність за позитивні чи негативні ситуації в своєму житті, увага до оточуючих, їхніх інтересів, усвідомлення своїх сильних і слабких сторін, переваг і недоліків характеру. Серед асертивних рис особистості Кейт Кінан виділяє впевненість, автономність, незалежність від зовнішніх впливів і оцінок, здатність самостійно регулювати власну поведінку, які тісно пов'язані з почуттям гідності та самоповаги людини [66].

Асертивність як комплексна якість, що виконує системоутворювальну функцію у структурі особистості суб'єкта адаптації і є основою особистісного адаптаційного потенціалу, представлена у дослідженнях В. А. Шамієвої. Автор вважає, що асертивність дозволяє будувати такі взаємостосунки з оточуючим світом, що сприяють творчому зростанню, самоактуалізації, розширенню ступеня свободи і саморозвитку на основі відповідальності за вибір власних

почуттів, вчинків і стосунків з собою та оточуючими людьми. Наголошується на тому, що асертивність є основою самоактуалізації, сприяє розкриттю творчого потенціалу людини, активізує пізнавальні здібності та інтереси [226]. Загалом, основні теоретико-методологічні позиції стосовно асертивності, що надані у дослідженні В. А. Шамієвої, можна звести до такого: по-перше, положення про асертивність як комплексну властивість особистості, що дозволяє не лише пристосовуватися до оточуючого середовища, але будувати такі взаємостосунки зі світом, котрі сприяли б творчому зростанню, розширенню ступеня свободи і саморозвитку на основі відповідальності за вибір своїх почуттів, дій і стосунків з собою і оточуючими; по-друге, це визнання системоутворюючої функції асертивності в структурі особистості суб'єкта адаптації; по-третє, визнання асертивності складною інтегруючою властивістю, що включає ініціативу, впевненість в собі, готовність до ризику, позитивне ставлення до інших, здатність ухвалювати рішення і нести за них відповідальність, напористість у захисті своїх інтересів і прав; по-четверте, положення про стійкість асертивності і її незалежність від особливостей ситуації; по-п'яте, трактування асертивності як суб'єктної якості особистості, в основі якої лежать сенсожиттєві орієнтації.

Ці положення безсумнівно цінні і дають змогу глибше зрозуміти сутність асертивності. Проте, розгляд асертивності як суб'єктної якості, що базується на сенсожиттєвих орієнтаціях і разом з тим визнання її основою особистісного адаптаційного потенціалу видається дещо суперечливим, оскільки поза увагою залишаються ті структурні компоненти асертивності, які представляють формально-динамічну сторону асертивності. Окрім того, викликає певні заперечення трактування асертивності як інтегрованої властивості особистості. Проте ці дані дають змогу окреслити коло тих рис особистості, що супроводжують асертивність і можуть бути з нею пов'язані.

Розглядаючи асертивність у контексті професійної діяльності психолога, С. А. Медведева визначає асертивність як гармонійне поєднання властивостей

особистості, що забезпечують природну, чесну поведінку стосовно себе та оточуючих людей [112, с. 237].

Асертивність як риса особистості, що виявляється у вміннях і навичках етично допустимого спілкування в конкретній ситуації, поєднується з упевненістю, позитивною самооцінкою та з обов'язковою повагою до прав інших людей, представлена у дослідженнях Л. Н. Шакірової [224].

Ю. В. Шильцова також трактує асертивність як суб'єктну якість особистості, що інтегрує ініціативу та готовність до ризику у важких життєвих ситуаціях, упевненість у собі і позитивне ставлення до інших, здатність вільно приймати рішення та відповідати за їхні наслідки, наполегливість у захисті своїх прав і досягненні життєвих цілей, що спрямовані на саморозкриття та саморозвиток особистості [229 с. 280].

У роботах Т. А. Коробкової асертивність розглядається як якість особистості, що характеризує її автономність, незалежність від чужої думки й оцінки оточуючих людей, прийняття себе, здатність самостійно планувати власне життя, бути самим собою здійснювати свої плани і брати на себе відповідальність за власну поведінку [83].

Отже, ще однією важливою ознакою асертивності багато дослідників вважають незалежність від думки інших людей. У цьому контексті незалежність означає здатність керувати своїм життям, бути самим собою.

Г. Мюррей визначав незалежність як «автономію», як спонукаючу силу, що виявляється у здатності «чинити опір впливу або примусу, не покорятися авторитету або шукати собі свободу на новому місці». Незалежність (автономія) і відповідальність перетворюють людину на суб'єкта життєдіяльності, виступають основою її готовності до конструктивного опору і збереження свого «Я». Це спокійна, дещо відсторонена позиція, за допомогою якої особистість здатна захистити власні психологічні межі і при цьому не порушувати чужих меж [242].

Як якість особистості асертивність розглядається і у роботах О. В. Хохлової. Асертивність авторка розуміє як здатність особистості бути

самим собою і цю «самість» трактує як біологічну основу людської природи, що виражена в потребах росту і розвитку. Автор експериментально показала, що основною характеристикою асертивної особистості виступає високий рівень агресивності і нормативний рівень ворожості. Тільки таке оптимальне співвідношення агресивності і ворожості забезпечує непрямий характер агресії, що не пов'язаний з руйнівними діями. При цьому автор стверджує, що конструктивна агресивність є необхідною умовою для усвідомлення людиною добра, що дозволяє особистості стати асертивною. Агресивність і асертивність – це дві якості, що необхідні людині для активності і пізнання навколишнього світу, що за своєю суттю визначаються поєднанням таких взаємозв'язаних особистісних якостей як упевненість в собі, енергійність, відкритість і допитливість, котрі сприяють самореалізації людини з позиції конструктивної агресивності. Ця авторка розглядає асертивність і як характеристику певного типу поведінки, котрий протиставляє невпевненій поведінці або деструктивній поведінці. Розглядаючи асертивність у взаємозв'язку з конструктивною агресивністю, О. В. Хохлова зазначає, що ці поняття об'єднують здатність людини до творчості, свобода вибору і відповідальність за нього. Асертивність на її думку включає філософську позицію ненасилля і дозволяє усвідомити вищі людські цінності [221].

Російські вчені О. П. Нікітіна і Н. Є. Харламенкова розглядають асертивність у контексті самоствердження і трактують її як «самоствердження через конструктивну діяльність» [214, 215].

Подібної позиції дотримується О. В. Андрієнко і визначає асертивність як самоствердження через конструктивну діяльність та здатність до безконфліктного спілкування. Асертивна поведінка спрямована на реалізацію власних інтересів за умови реалізації інтересів усіх суб'єктів взаємодії. Така поведінка запобігає виникненню конфліктів, а в конфліктній ситуації спрямована на пошук конструктивного рішення. О. В. Андрієнко зауважує, що найбільша ефективність досягається при взаємодії однієї асертивної людини з іншою такою самою людиною [9, с. 211].

Варто зазначити, що у психологічній літературі зустрічається цікава думка стосовно того, що розвиток асертивності може навпаки привести до міжособистісних конфліктів і людина повинна бути готовою долати труднощі, що можуть виникати у процесі спілкування. Якщо наслідки прояву асертивності виявляться негативними, то людина має зробити висновки щодо доцільності такої поведінки в певних ситуаціях [126, 216].

Очевидно, у цьому випадку постає питання про «міру» асертивності, її відповідність конкретній ситуації, врахування особливостей партнера по взаємодії. Взаємодіючи з партнером-маніпулятором чи агресором виникає висока ймовірність виникнення конфлікту, але асертивність у цьому випадку дозволяє протистояти маніпуляції чи агресії.

Усі ці дослідження проблеми асертивності представляють значний інтерес і дають ключ до глибшого розуміння сутності цього феномену. Проте, виникає питання, асертивність – це самостійний психологічний феномен, чи інтегральна характеристика особистості? Очевидно слід розрізняти такі поняття, як асертивний стан, що виявляється у актуальній ситуації (це автономний психофізіологічний і емоційний стан спокою, наявність власної не агресивної думки, аналітична оцінка конкретної ситуації, асертивна поведінка, що адекватна конкретній ситуації); асертивність як самостійну рису особистості (схильність до асертивних переживань, думок, поведінки, та контролю за ними) і асертивну особистість, яка характеризується комплексом таких рис, як впевненість у собі, сміливість, рішучість, схильність до ризику, має адекватну самооцінку, вміє критично мислити, має здатність до рефлексії, до конструктивної агресії тощо.

У цілому можна сказати, що асертивність у літературі розглядається як комплексна характеристика, що включає в себе емоційні, когнітивні, поведінкові та регулятивні компоненти.

Загалом, аналіз літератури показує, що асертивність розуміють як:

– якість особистості, її здатність бути самим собою, де під цією «самістю» розуміється біологічна основа людської природи, виражена в потребах росту і розвитку [221];

– якість особистості як її автономність, незалежність від чужої думки й оцінки навколишніх людей, прийняття себе, здатність самостійно планувати власне життя, здійснювати свої плани і брати на себе відповідальність за власну поведінку [83];

– гармонійне поєднання властивостей особистості, умінь і навичок спілкування, етично допустимих в конкретній ситуації, прояв їх у формі конкретних дій, зумовлених світоглядною позицією, позитивною спрямованістю [224];

– властивість особистості, в основі якої є позитивна оцінка власних навичок і здібностей як достатніх для досягнення цілей [90, 205, 224];

– здатність людини не залежати від зовнішніх впливів і оцінок, вміння наполягати на своєму, це здатність оптимально реагувати на критику та вміння рішуче говорити собі та іншим «ні», якщо цього вимагають обставини, здатність самостійно регулювати власну поведінку і відповідати за неї [202]

– здатність людини впевнено та з гідністю відстоювати свої права, не порушувати при цьому прав інших; це відкрита поведінка, яка не завдає шкоди іншим людям і не принижує їхню гідність [8, 148];

– здатність особистості налагоджувати ефективну взаємодію, адаптуватися в нових умовах [14, 88, 195, 203, 213, 249];

– здатність відкрито висловлювати свої почуття, бажання, думки [241, 245, 247, 249];

– упевнений захист своїх інтересів чи свого погляду з урахуванням інтересів інших людей [192, 230];

– спосіб поведінки особистості у ситуаціях виправданого ризику, коли необхідно домогтися успіху [10, 79, 82, 170, 229];

– стратегію самоствердження та самопрезентації [31, 190, 214];

– вміння протистояти і домагатися свого [184, 230];

- спонтанність реакцій, здатність бути чутливим до потреб інших, властивість особистості, що забезпечує здатність до адаптації [188, 225, 249];
- загальне позитивне когнітивно-емоційне ставлення до власних навичок [50, 162];

Таким чином, асертивність розглядається, з одного боку, як стійка соціально-психологічна характеристика особистості, основою якої є впевненість у собі, і з іншого – як процес самоствердження, що передбачає використання стратегії асертивної, впевненої поведінки, або ж як здатність, вміння, навичку взаємодії. Як бачимо, різні дослідники, акцентують увагу на окремих сторонах асертивності, виділяючи або її поведінковий, або ж особистісний аспекти, проте не дають чіткого її визначення. Спостерігається дуже широкий спектр розгляду цього феномену, погляди на асертивність часто суперечливі і недостатньо аргументовані.

Теоретичний аналіз будь-якого феномену вимагає його точної дефініції. Стосовно ж терміну «асертивність», як бачимо, спостерігається неоднозначність або й багатозначність у його розумінні: дуже широкий понятійний діапазон трактувань у роботах різних авторів, семантичні труднощі при перекладі терміну, відсутність чітких уявлень про джерела та межі асертивності – неасертивності. Це і ставить завдання його уточнення. Незважаючи на різноманітність визначення асертивності у психологічних словниках, різні підходи до її трактування у науковій літературі, практично всі автори в якості її значущих ознак виділяють впевненість у собі, незалежність від чужих оцінок, здатність наполягати на своєму, досягати бажаного результату, не порушуючи прав інших людей, відкритість, спонтанність прояву емоцій, повагу до інших, відповідальність тощо.

1.1.2. Феномен «асертивність» у просторі споріднених понять

Окрім відсутності чіткої дефініції поняття «асертивність» виникає ще одна проблема, пов'язана з термінологічною плутаниною, оскільки у сучасній психологічній літературі зустрічаються терміни «асертивність», «асертивна поведінка», «асертивна позиція», «асертивна установка», «асертивна

особистість», «асертивний стан». Чіткої їх диференціації немає, часто зустрічається ототожнення цих понять. Тому постає завдання їх диференціації, уточнення їх сутності.

Насамперед, розглянемо поняття «асертивна особистість» та характеристику асертивної і неасертивної особистості.

Асертивна особистість описується в літературі як така, що несе відповідальність за власну поведінку, демонструє самоповагу та повагу до інших, впевненість у собі, вміє слухати і розуміти співрозмовника, намагається досягнути компромісу. Асертивна особистість – це здорова і зріла особистість з виробленою позицією не насилля [219].

Така особистість може постояти за себе, поводитися твердо, але коректно, вміє висловити незадоволення і радість, а не злість або злорадість, спрямована на людей, а не проти людей. Для асертивної особистості характерною є орієнтація на події реального життя, якому надають значущості минуле і майбутнє, незалежність цінностей і поведінки від зовнішніх впливів, здатність самостійно формувати свою думку, свобода вияву своїх потенцій, віра в себе і довіра до інших [214, 215].

Іноді напористість, вміння відстояти свою позицію, завоювати повагу, не дозволити нікому ображати свої законні почуття, можуть внести певну конфліктність у взаємини. Заявити про свою точку зору або про свої бажання – це тільки один аспект прояву асертивності. Обмежитися тільки цим буде агресією. Цікавитися бажаннями інших і враховувати їх, в той же час намагаючись законними засобами реалізувати свої – саме це визначає асертивність. Тобто, необхідно дотримуватися певних меж у прояві напористості та рахуватися з потребами і бажаннями інших людей. У зв'язку з цим у літературі виділяють агресивну та пасивну особистості як типи неасертивної особистості [75].

Агресивні люди не поважають іншу точку зору, а також не звертають уваги на потреби і почуття інших людей. Вони змушують приймати свої погляди або бажання за допомогою тиску, погроз та вимагають пристосування

лише до власної позиції. Агресія не залишає місця для компромісу. Агресивна людина рахується виключно зі своїми інтересами, бажаннями і намагається змусити інших покійно погодитися з ними [34,75].

Пасивні люди взагалі не можуть висловлювати своїх бажань – або, якщо вони намагаються це зробити, то часто прагнуть сховатися за нечіткими або двозначними формулюваннями. Вони схильні до відступу і негайної здачі своїх позицій, погоджуючись з будь-якими чужими думками і бажаннями. В результаті вони постійно відчувають себе переможеними і нещасними. Люди, які так поведуться, часто здаються слабовільними, але вони схильні накопичувати в собі образи і виношувати плани віддаленої помсти, тому несподівано вибухають в невідповідний момент. Така особистість перебуває в стані безперервного і самонаведеного стресу [75, 118].

Асертивна особистість характеризується не тільки зрозумілим викладом своїх переконань, але й повагою до думок і почуттів інших. Без цієї поваги асертивність стає агресією. Людина з високою мірою асертивності (асертивна) чітко висловлює і захищає власні бажання і думки, уважна до бажань і потреб іншої людини. Це відрізняє асертивність від агресії.

Отже, асертивна особистість має бути відповідальною [116], схильною до самореалізації [214], самоактуалізації [100] до саморозвитку [224].

Асертивна особистість – це особистість, яка є носієм такого комплексу рис, що забезпечує її незалежність від зовнішніх впливів і оцінок, здатність регулювати власну поведінку, здатність відстоювати свої права, переконаність у своїй правоті, самоповагу.

У табл. 1.1. наведена порівняльна характеристика асертивної і неасертивної особистості [1, 76, 93, 143, 174, 225, 229, 219 та інші].

У психологічній літературі наголошується, що асертивна особистість не діє на шкоду іншим людям, поважає чужі права, при цьому з повагою ставиться і до себе. Якщо така людина потребує допомоги, то вона відкрито може про це попросити, і може переконати інших людей ставитися до неї з повагою, задля

пошуку компромісного рішення проблеми. Це вже характеристика не самої особистості, а її поведінки, яка також в психології трактується як асертивна.

Таблиця 1.1

Порівняльна характеристика асертивної і неасертивної особистості

Критерії Оцінки	Неасертивна особистість		Асертивна особистість
	Пасивна	Агресивна	
Поведінка	Прагне уникнути конфлікту шляхом збереження «статус-кво»; дозволяє іншим приймати за себе рішення; на словах погоджується з тим, що говорять інші (незалежно від того, що при цьому відчуває); тягне час, щоб уникнути необхідності вирішувати проблему	Поводиться агресивно; намагається нав'язати свою думку іншим; завжди приймає рішення за інших; звинувачує в усьому інших, незважаючи на їх почуття; поводить вороже і ображає інших; непередбачено, «вибухає»	Людина завжди чесна з собою і з іншими; захищає власні права, поважаючи права інших; здатна до соціального і емоційного самовираження; впевнена в собі; здатна поводитися раціонально
Зовнішні прояви	завжди стоїть позаду (сидить в останніх рядах); мало або взагалі не дивиться в очі; посміхається, навіть будучи засмученою	при спілкуванні нахилена вперед; показує пальцем; пронизливо або пильно дивиться в очі іншій людині; багато говорить	при спілкуванні дивиться в очі (підтримує контакт); рухи рук відкриті; розслаблена, легко рухається
Мова	Говорить таким тоном, наче просить пробачення; боязка, невпевнена,	Мова гучна; саркастична; підкреслено виразна;	Мова рівна і чітка; безпосередня і жива; щира; зрозуміла

	самопринизлива	зарозуміла	
Само- відчуття	Відчуття скривдженості, «використуваності»; неспокою, безсилля, розчарування	Відчуття контролю інших, вини, самотності; влади над іншими	Відчуття позитивного самоствлення, внутрішньої сили, відповідальності
Сприй- няття іншими	Інші відчують розчарування, презирство, обурення	Інші відчують страх, необхідність захищатися, приниження, страх	Інші відчують пошану, легкість і комфортність в спілкуванні, впевненість
Результат	Пасивна поведінка не допомагає досягти поставлених цілей; людина почуває себе жертвою і звинувачує інших за те, що відбувається з нею; дозволяє іншим робити вибір за себе; не схильна до ризику; не загострює на собі увагу людей і завжди може «викрутитися»	Агресивна поведінка допомагає досягти поставлених цілей до певних меж, за рахунок інших людей. Якщо індивід часто вдається до тактики агресивної поведінки, то люди перестають співпрацювати	Асертивна поведінка допомагає досягти поставлених цілей без нанесення збитку іншим. Людина робить вибір і відповідає за свої вчинки. Така поведінка вселяє внутрішню впевненість і надає сил

Кожна життєва ситуація передбачає використання людиною певного стилю поведінки. Не можна досягнути успіху, коли такий стиль сформовано на основі дій в конкретній ситуації, а потім механічно перенесено на іншу ситуацію. Тому навички асертивної поведінки, що формуються у процесі тренінгів асертивності, при використанні їх у реальній взаємодії не завжди мають позитивні наслідки, оскільки людина мусить зважувати в кожній конкретній ситуації якою мірою діяти асертивно. Можна припустити, що тільки

асертивність, яка є властивістю особистості, а не навичкою асертивної поведінки, забезпечує їй можливість ефективно взаємодіяти у соціумі.

На думку Е. Шострома у міжособистісній взаємодії виявляються чотири типи поведінки, а саме: *агресивний тип поведінки*, коли людина порушує особисту територію іншого, не рахується з чужими правами; *пасивний тип поведінки*, коли дії людини приводять до обмеження своїх власних інтересів і прав; змішаний тип, що включає *пасивно-агресивні* реакції та *асертивний тип поведінки*, який демонструє вміння виражати почуття, думки та переконання відкрито, чесно, не порушуючи прав інших людей [230].

Отже, у певних ситуаціях людина може поводитися асертивно, агресивно або пасивно. Асертивна поведінка виключає пасивність і агресію. Пасивні люди дозволяють іншим приймати за них рішення, навіть якщо знають, що згодом вони будуть про це жаліти, відчувають себе безпорадними і безправними. Агресивна людина порушує права інших, нав'язуючи їм свою волю, принижуючи їх і ображаючи. Агресивність виключає взаємну пошану, оскільки має на увазі задоволення потреб агресора за рахунок втрати самоповаги тими, на кого спрямована його агресія. Отже, агресивна поведінка викликає оборону і спричиняє у відповідь також агресивну поведінку; пасивна поведінка – це прийняття «чужих» умов без урахування власних потреб і бажань; і лише асертивна поведінка – це міжособистісна взаємодія на основі поваги, що дає можливість досягти бажаного результату.

Узагальнимо характеристику цих типів поведінки.

Пасивна поведінка виявляється у відсутності асертивності, що може перешкодити людині досягати мети і знизити її самооцінку. Краще зрозуміти асертивні якості в процесі спілкування можна у порівнянні їх з іншими способами взаємодії, при яких права, почуття або потреби особистості можуть бути порушені або проігноровані. До такої поведінки належать агресивна та маніпулятивна поведінка [230].

Агресивна поведінка виявляється у занадто напористій поведінці. Іноді агресори використовують обхідний маневр, завуальовують мотиви власної

поведінки, неначе спочатку готують ґрунт, перш ніж чітко висловити, що вони, власне, хочуть. Часто це справляє на інших враження, що у агресорів є якісь приховані плани. Таким чином, через грубу, неприємну поведінку і прагнення принизити співрозмовника, важко правильно зрозуміти їхні мотиви. В будь-якому випадку агресивні люди практично нічого не роблять для задоволення своєї мети, прихованої або ні. Незабаром інші починають відповідати недовірою і гнівом та уникають будь-яких подальших взаємодій. У результаті агресивні люди виявляються ізольованими, відчуженими, самотніми і позбавленими підтримки – це розпалює їхню агресію або зумовлює поведінку, яка ще більше відхиляється від норми. Людина, яка схильна до агресивної поведінки відчуває роздратування, якщо щось не відповідає її планам, вона не задумуючись вступає у конфлікт. Іноді така особистість може добиватися свого, але, як правило, оточуючі відчувають зверхнє ставлення і відмовляються від співробітництва з нею [225, 230].

Пасивно-агресивна поведінка характеризує людей як таких, що спокійні і без скарг приймають будь-яку ситуацію, але, насправді, вони часто в глибині душі обурені, оскільки підозрюють, що інші постійно користуються їхньою добротою. Замість того щоб висловити свою думку або чесно протистояти в суперечці, такі люди приховують свій гнів. Але це тільки тимчасово. Потім, несподівано для інших, вони вибухають, іноді самі не розуміючи чому. Пасивна агресія може проявитися самими різними шляхами: іноді це просто відмова виконати прохання, вичікування чи «мовчазний саботаж». Пасивність і пасивна агресія, поза сумнівом, є стійкими формами поведінки, і їх важко змінити [230].

Оскільки агресивна поведінка – це поведінка, що демонструє порушення особистої території іншого, нехтування чужими правами, а пасивна поведінка є поведінкою, що призводить до обмеження своїх власних інтересів і прав, то лише асертивна поведінка як така, що включає вміння виражати почуття, думки та переконання відкрито, чесно, не порушуючи прав інших людей може бути основою конструктивної взаємодії [66].

Асертивна поведінка дозволяє людині висловлюватися чітко і однозначно, діяти порядно, переконливо, уникати маніпулювання оточенням, розбиратися в собі та в інших, вміти наполягти на своєму. Така поведінка ще характеризується як впевнена поведінка – тобто така, що виражає внутрішню силу. Вона виявляється у вільних, твердих рухах без коливань; у здатності володіти собою, чинити відповідно до власного рішення, без зайвих сумнівів, поважаючи при цьому права інших [139, 171, 220, 226].

Асертивна поведінка передбачає упевнену і активну позицію. При асертивній поведінці людина чітко усвідомлює свої цілі і права, відкрито заявляє та відстоює їх. Крім того, вона досягає своєї мети, беручи до уваги інтереси інших та не порушуючи їхніх прав. Головне в цьому стилі поведінки – це відкритість у взаємодії: при ухваленні рішень, на переговорах, у конфліктних ситуаціях. Асертивна поведінка орієнтована на довгострокову співпрацю, командну роботу, ділові взаємини в роботі [57, 73, 74, 119, 120].

Асертивна поведінка визначається як така поведінка, при якій людина діє відповідно до власних інтересів, вміє постояти за себе, висловлюючи почуття зі спокійним достоїнством, захищаючи свої права, разом з цим не порушуючи прав інших людей. Така поведінка визнається самим конструктивним способом міжособистісної взаємодії, який дозволяє протистояти агресії та маніпуляції. Вона є основою копінг-поведінки і забезпечує використання суб'єктом адаптації внутрішніх і зовнішніх ресурсів для вирішення складної ситуації. Така поведінка забезпечує активно-дослідницьке ставлення до світу, діяльний творчий підхід до життя, здатність до відкритого висловлювання своїх переживань, почуттів, думок, ідей, до формування, досягнення і утримування власних життєвих цілей і до їх відстоювання перед іншими людьми [225].

Серед складових асертивної поведінки в літературі виділяється: прийняття на себе відповідальності за власну поведінку; демонстрацію самоповаги і пошани до інших людей; відкритість при спілкуванні: чесність, прямотинійність; вміння слухати і розуміти; вміння вести переговори; в конфлікті орієнтація на співпрацю тощо [194, 247].

Як бачимо, асертивна поведінка включає: здатність брати на себе відповідальність за власну поведінку (тобто пов'язана з локусом контролю); демонстрацію самоповаги та поваги до інших (делікатність, почуття такту); відкритість у спілкуванні, чесність, прямоту (комунікативна компетентність, креативність); вміння слухати і розуміти (психологічна проникливість).

У психологічній літературі є інформація про характеристики асертивного стилю поведінки: людина підкреслює, що висловлені думки і почуття належать їй; не використовує погрози, оцінки або висловлювання, що не допускають заперечень; замість того щоб зосереджувати увагу на сторонніх предметах, асертивні люди використовують описові вирази, які фокусуються на проблемних питаннях; дивляться співрозмовнику в очі, не ховають погляд, не дивляться в підлогу, не сутуляться і не використовують інші сигнали, що можуть бути сприйняті як прояв нерішучості або невпевненості; говорять твердо, але з нормальною висотою і силою голосу і в нормальному темпі; уникають довгих пауз і інших ознак невпевненості; спілкування відкрите, чесне, пряме і адекватне; відчувається наявність активної життєвої позиції, вміння ставити цілі і активно домагатися бажаного [147].

Отже, виділяються два основних напрями у дослідженні феномену «асертивність». Перший напрям зосереджений на вивченні зовнішніх проявів асертивності – асертивна поведінка, асертивні дії, другий – на вивченні асертивності як риси особистості, її потенційних, ресурсних якостей – асертивні переживання, асертивний стан. Об'єднання цих напрямів реалізовано при дослідженні асертивної особистості та спробі надати їй відповідну психологічну характеристику. У цьому дисертаційному дослідженні фокус уваги зосереджено на розгляді асертивності як риси особистості, на вивченні її індивідуально-психологічних особливостей.

Загалом, слід зазначити, що у психології поняття «асертивна особистість», «асертивна поведінка», «асертивний стан», «асертивні дії» тощо чітко не диференційовані і доволі часто зустрічається їх підміна. Саме це і

зумовило потребу створення певної теоретичної моделі асертивності як системної властивості особистості.

1.1.3. Теоретична модель структури асертивності з позицій континуально-ієрархічного підходу

Окрім того, що у психологічній літературі наявні дуже різноманітні підходи до розуміння сутності феномену «асертивність», так само неоднозначно різні дослідники трактують і структуру асертивності. Слід зазначити те, що є незначна кількість досліджень, котрі були би спрямовані на вивчення асертивності як багаторівневої системної властивості особистості, недостатньо досліджена і описана структура асертивності, чітко не виділені її складові та особливості прояву. Тому постає необхідність експлікувати та описати комплекс різнорівневих показників асертивності.

Перш за все, слід розглянути наявні основні теоретичні підходи щодо структури асертивності.

До цієї проблеми зверталися дослідники С. Стайн і Г. Бук. На їхню думку «асертивність складається з трьох основних компонентів: 1) здатності виявляти почуття (наприклад, допускати і висловлювати гнів, теплі і сексуальні почуття); 2) здатності відкрито висловлювати власні переконання і думки (бути здатним висловити без страху і напруги свою думку, не піддаватися тиску і підтримувати певну позицію, навіть якщо це емоційно скрутно, і навіть якщо ви при цьому щось втратите); 3) здатність захистити свої особисті права (не дозволяти іншим дошкуляти вам або використовувати вас). Упевнені в собі люди не scuті і не боязкі – вони здатні висловити свої почуття (часто прямо) без агресії і образливої переваги над іншими» [247].

С. Стаут серед основних складових асертивності виділяє такі як самоповага і повага до інших, а також здатність прийняти на себе відповідальність за свою поведінку [196, с. 48]. Для ефективного вирішення проблемних ситуацій, що виникають у житті, необхідними є такі складові асертивності як упевненість і позитивна настанова, вміння уважно слухати та прагнення зрозуміти позицію іншої людини [196, с. 22].

До структури асертивності звертався і О. О. Леонтьєв. Він зазначає, що асертивність – це стабільна особистісна характеристика і виділяє такі її структурні компоненти: особистісний, когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий. Особистісний компонент представлений високою самооцінкою та самоповагою людини. До емоційно-ціннісного компонента асертивності автор відносить сміливість у соціальних контактах, вміння керувати своїми реакціями, прийняття іншого, упевненість у собі, довіру до себе. Когнітивний компонент представлений силою переконаності людини у власній ефективності, гнучкості мислення, адекватною оцінкою ситуації. Поведінковий компонент виявляється у незалежності, наполегливості (напористості), готовності до ризику і конструктивній агресивності [97, с. 167].

Таке розуміння асертивності як стійкої якості особистості та виділення в якості її компонентів особистісного, когнітивного, емоційно-ціннісного і поведінкового є важливим в контексті нашого дослідження. Проте, цей компонентний склад асертивності характеризує в основному лише особистісний та імперативний її рівні, поза увагою залишаються формально-динамічні показники асертивності.

Схожий підхід до розуміння структури асертивності представлений у концепції В. А. Шамієвої. Саме ця робота більшою мірою відповідає нашим уявленням про структуру асертивності і тому розглянемо її більш ретельно.

Спираючись на теоретичний аналіз сутності та змісту асертивності як властивості особистості суб'єкта адаптації, В. А. Шамієва визначила структуру асертивності і також виділяє когнітивно-сміслові, афективні і поведінкові компоненти асертивності. Авторка до когнітивної складової відносить: орієнтування і адекватність оцінки ситуації; гнучкість мислення (варіативність способів дій і продуктивне перетворення проблемних ситуацій); прогнозування саморозвитку і саморуху, визначення свого «Я» в оточуючому світі на основі усвідомлення сенсу і цінностей свого життя (сенсожиттєві орієнтації). Афективний компонент асертивності включає: прийняття іншого; впевненість в

собі; довіру до себе. Поведінковий компонент виявляється в: напористості; готовності до ризику; конструктивній агресивності [225].

Структура асертивності, що запропонована В. А. Шамієвою є досить цікавою, але вона свідчить про те, що це явище не є самостійним психологічним феноменом, а виступає як складна інтегральна характеристика особистості, яка з'являється тільки при наявності означеного складу окремих рис особистості.

У літературі є підтвердження такої позиції. Як вважають В. Каппоні і Т. Новак, поняття «асертивність» *не існує само по собі*, а включає достатньо багато суміжних понять, з якими має прямий і зворотний зв'язок. Прямий зв'язок складають такі поняття як: асертивна поведінка, упевнена поведінка, ефективна комунікація, емоційна та соціальна компетентність, соціальна сміливість. Зворотний зв'язок – агресивна, пасивна поведінка, маніпуляція, невпевненість, соціальний страх, нерішучість тощо. Відсутність асертивності може перешкодити людині при досягненні мети і знизити її самооцінку (пасивна поведінка). Краще зрозуміти асертивні якості спілкування можна при порівнянні їх з іншими засобами взаємодії, при яких права, почуття або потреби особистості можуть бути порушені або проігноровані. До такої поведінки належать агресивна та маніпулятивна поведінка [63].

Така точка зору, безсумнівно, варта уваги, проте, може відбутися підміна понять: з одного боку – асертивність як самостійна риса особистості, з іншого – комплекс різнорівневих властивостей особистості (і формально-динамічних, і змістовних) де центральною рисою є впевненість у собі, або ж ототожнення понять асертивність та асертивна поведінка.

У структурі асертивної особистості, на думку О. В. Хохлової засадничими потребами виступають потреби зростання, спрямовані на опанування знань і умінь. Саме ці потреби здатні зробити агресивність конструктивною, тобто спрямувати її на пізнання. Враховуючи, що процес пізнання не може бути поза агресивністю, вона робить висновок про те, що низька агресивність гальмуватиме прагнення до пізнання, тоді як висока агресивність спонукає цей

процес. Асертивність особистості пов'язана з прийняттям філософії не насилля, яка дозволяє свідомо відмовитися від використання будь якого насильства стосовно оточуючих людей і виробити асертивну позицію. Авторка акцентує увагу на такій смислоутворюючій цінності асертивної особистості як альтруїстичний тип ставлення до оточуючого світу, тим самим наголошуючи лише на соціальних характеристиках даної риси. Розглядаючи структуру асертивності, О. В. Хохлова зосереджує увагу в основному на тих характеристиках цієї властивості, які можна віднести до особистісного та суб'єктного її рівнів, що видається недостатнім для опису означеного складного феномену [219]. Разом з тим, виділення конструктивної агресивності в якості основної характеристики асертивної особистості представляє для нас певний інтерес.

Варто зазначити, що у психології немає загальноприйнятої структури асертивності та компонентного складу її показників. Проте багато дослідників цієї проблеми виділяють когнітивну, емоційну та поведінкову складові асертивності [97, 162, 226].

Загалом, трактування структури асертивності можна узагальнити таким чином:

– *Когнітивний* компонент асертивності полягає у орієнтації і адекватній оцінці ситуації, у продуктивній трансформації проблемних ситуацій (гнучкість); у прогнозуванні саморозвитку і саморуху, у визначенні власного Я у зовнішньому світі на основі усвідомлення значення та цінностей свого життя (смісложиттєві орієнтації).

– *Афективний компонент* асертивності включає в себе: прийняття іншого – почуття самозбереження, спроектоване на інших людей; впевненість в собі – визначається як «соціально прийнятий вираз прав і почуттів» [251], як «здатність до самовираження» [98] як «звичка до емоційної свободи» [93], як «позитивна оцінка власних здібностей як достатніх для виконання важливих завдань і задоволення власних потреб» [61, 214]; довіра до себе – вважається

передумовою для існування особистості як суверенного суб'єкта активності, здатного до незалежного вибору цілей і їх досягнення.

– *Поведінковий компонент* асертивності виявляється у: незалежності – здатність керувати своїм життям, бути самим собою, протистояти впливу, не підкорятися примусу влади, або шукати свободу у новому місці, «автономія»; відповідальності – зсув покладання відповідальності з інших на себе; наполегливості – сміливість і рішучість як узагальнений чинник поведінки у всіх ситуаціях; готовності приймати ризики – покладання на себе у ситуаціях невизначеності; конструктивній агресії – сприяє досягненню мети, призводить до творчості та творення.

Слід зазначити, що для характеристики асертивності особистості використовують такі психологічні особливості, які відносяться до різних рівнів особистості, від біологічно-обумовлених до морально-етичних якостей людини. Цінність таких досліджень не викликає сумнівів, проте, видається перспективним той напрямок розгляду окресленої проблеми, який трактує асертивність як стійку властивість особистості, що характеризується відносно постійними відношеннями між компонентами і має стійку компонентно-рівневу структуру. Саме ця компонентно-рівнева структура робить можливим прояв асертивності у різних сферах життєдіяльності, незалежно від конкретної ситуації.

Отже, аналіз літератури виявив необхідність окреслити компонентно-структурну модель асертивності особистості, в основі якої покладено базові характеристики асертивності, такі як стійкість, системність, інтегральність. Оскільки на сьогодні практично відсутні дослідження асертивності з позиції системно-структурного підходу, то це і спонукало дослідження цього феномену саме з таких методологічних позицій.

Системний (або системно-структурний) підхід [22, 23, 44, 99, 107, 136, 156, 174, 175] передбачає, що до вивчення явища необхідно підходити як до системи, тобто як певної цілісності, до якої входять у суттєвих відношеннях та зв'язках окремі елементи. Системність наукового пізнання та відповідного

знання є наслідком та відображенням системних взаємозв'язків, якими характеризується сама дійсність. У психології системно-структурний аналіз дозволяє розглянути якісну своєрідність утворень психіки, її системну будову, її включеність у різнорівневі взаємодіючі системи.

Суть системно-структурного підходу розкривають такі теоретичні положення: 1) система не зводиться до суми елементів, а має певну структуру; 2) властивості елемента визначаються його місцем у структурі; 3) складові системи – підсистеми – можна розглядати як самостійні утворення системи; 4) кожне психічне явище, що розглядається як окрема система, входить до більш загальної системи [181]. Таким чином, системний об'єкт має вивчатися як диференційована та організована цілісність.

На думку Б. Ф. Ломова, відповідно до системного підходу, психіка людини має вивчатися на чотирьох рівнях у системі суспільних стосунків, вивчення структури особистості, діяльності, спілкування, вивчення психічних процесів та психічних станів людини тощо [99, с.403-404].

Повнота розгляду психічного явища забезпечується і дотриманням етапності проведення системно-структурного його аналізу [136].

Розглядаючи асертивність з позиції структурного підходу, слід ще раз наголосити, що цей підхід, на думку В. О. Ганзена, передбачає виявлення складових (або підсистем) і структури об'єкта, який вивчається. Суттєвою ознакою такої структури є постійні відношення між її елементами [44].

Теоретико-методологічною основою побудови структури асертивності можна обрати континуально-ієрархічну концепцію структури особистості, що розроблена О. П. Санніковою [174, 181].

З позиції означеного підходу особистість розглядається як макросистема, що складається з різнорівневих підсистем, які мають специфічні характеристики. В якості рівнів автор виділяє формально-динамічний, змістовно-особистісний, соціально-імперативний. До першого рівня О. П. Саннікова відносить сукупність всіх властивостей, що відображають динаміку перебігу психічних явищ а також конституційні властивості індивіда.

Другий рівень включає в себе власне особистісні властивості: спрямованість, особливості спонукальної сфери, потреб, інтересів. Третій рівень включає ті характеристики, які відображають уявлення особистості про суспільство, мораль, норми, культуру, знання, а також саму моральність особистості. Автор акцентує увагу на умовності границь між цими рівнями та наявності певного «проміжного» простору, який об'єднує властивості рівнів, що межують між собою. Ці властивості неможливо однозначно віднести тільки до одного рівня. Погранична зона формально-динамічного і особистісного рівнів включає якісні особливості психологічних складових темпераменту і характеру. Погранична зона між другим і третім рівнями представлена таким утворенням як індивідуальний досвід, що належить сусіднім рівням. Функція цих пограничних зон полягає у підтримці цілісності самої системи. Це означає, що якості особистості є континуальними утвореннями і можуть переходити від одного рівня до наступного якісно змінюючись. Пограничні зони з одного боку нейтралізують небажані для всієї системи зміни, а з іншого – спрямовують психічну активність на вибіркове розгортання бажаних змін. Виокремлені рівні тісно взаємопов'язані між собою і взаємо проникають один в одного, що пояснює розвиток деяких психічних властивостей від нижчих рівнів до вищих. Такий підхід дозволяє структурувати будь-яку складну багаторівневу властивість особистості, виділяючи її специфічні ознаки на кожному рівні структури особистості [115, 175, 176, 181].

Як зазначає О. П. Саннікова, риси особистості по-різному представлені на всіх рівнях: одні риси найбільш яскраво виявляються на формально-динамічному рівні (наприклад, агресивність), інші – на змістово-особистісному (конфліктність, заздрість) або ж соціально-імперативному (цинізм). «Проте, усі ці якості, риси певним чином, з різною інтенсивністю, забарвленням, різноманіттям виявляються на всіх рівнях означеної континуально-ієрархічної структури особистості» [179, с. 10–11].

З позицій даного континуально-ієрархічного підходу А. В. Сергеева розробила концепцію ідентичності особистості [187]; І. В. Мазоха досліджувала

компоненти агресивності [104]; С. В. Бикова – схильність до ризику [20]; І. В. Бринза вивчала професійну кризу [29]; О. В. Кузнецова досліджувала соціальну адаптивність [89]; О. Г. Бабчук – індивідуально-психологічні особливості толерантності [12]; О. А. Орищенко здійснила диференціально-психологічний аналіз емпатичної спрямованості [130]; Д. Лущикова вивчала схильність до самозмінювання [101]; А. О. Саннікова досліджувала сценічні бар'єри [177]; Р. В. Белоусова – комунікативну креативність [19] та інші.

Розглядаючи *асертивність як складну властивість особистості* також з позиції континуально-ієрархічного підходу, феномен «асертивність» можна трактувати як багаторівневе, цілісне утворення, що також включає формально-динамічний, змістово-особистісний і соціально-імперативний рівні. З позиції означеного підходу можна припустити, що на кожному рівні асертивність представлена певними компонентами, що мають специфічний зміст. Ці компоненти взаємодіють між собою, доповнюють один одного і утворюють інтегральну властивість, яка не зводиться до суми її складових і яку можна розглядати як системну властивість, що характеризується активністю та цілісністю. На формально-динамічному рівні асертивність виявляється в динамічних характеристиках, що відображають особливості виникнення проявів асертивності і форму їхнього прояву в конкретній ситуації. Ті характеристики, які відображають психологічну сутність феномену асертивності належать до якісного рівня (межова зона між першим і другим рівнями). На змістово-особистісному рівні асертивність виявляється в характеристиках, що пов'язані зі спрямованістю особистості, потребно-мотиваційною сферою, ціннісними орієнтаціями, настановами на асертивну поведінку. До змістових характеристик асертивності належать здатність до усвідомленої регуляції власної поведінки, стійкі форми асертивної поведінки, стратегії цієї поведінки в типових ситуаціях. На рівні індивідуального досвіду асертивність представлена досвідом асертивної поведінки. На цьому рівні компонентами асертивності можуть виступати самооцінка асертивності, ставлення до себе та до інших, ініціативність в соціальних контактах,

схильність до самопрезентації, соціальна компетентність, наявність навичок асертивної поведінки та здатності до їх творчого використання. На соціально-імперативному рівні асертивність включає уявлення особистості про прийняті у суспільстві способи асертивної поведінки, а також вироблені особистістю власні норми асертивної (або неасертивної) поведінки, конгруентність асертивності стосовно національної культури, релігії, професії, спілкування тощо [1].

Ці різнорівневі характеристики асертивності потребують уточнення і спеціального вивчення.

Все означене вище, дозволило нам скласти *власні уявлення* про структуру асертивності як властивості особистості.

Спираючись на положення О. П. Саннікової стосовно метахарактеристик будь-якої риси індивідуальності, ми вважаємо, що асертивність на формально-динамічному рівні презентована такими характеристиками як потреба проявляти асертивність; ініціативність у прояві асертивності; широта асертивності; легкість виникнення асертивних дій; усталеність; пластичність; інтенсивність асертивних проявів; включення у асертивний процес. Ті характеристики, що відображають психологічну сутність феномену асертивності належать до якісного рівня (проміжна зона між першим і другим рівнями).

Отже, до якісних метахарактеристик асертивності можна віднести такі складові:

– *афективна (емоційна) складова*. Додатній полюс включає такі властивості, як нервово-психічна стійкість, прийняття себе, прийняття інших, спонтанність емоційних реакцій, почуття міри, відсутність тривоги, почуття впевненості. *Від'ємний полюс* – характеризується відсутністю цих якостей, або їх слабкий прояв;

– *когнітивна складова*. Додатній полюс характеризується хорошою орієнтацією в соціальній ситуації та адекватністю її оцінки; здатністю передбачати результати власної асертивної поведінки, здатністю дозволяти собі

мати запити і вимоги, здатністю орієнтуватися в соціальних очікуваннях, усвідомленням потреби у досягненні мети. *Від'ємний полюс* характеризується протилежними якостями.

– *поведінкова складова асертивності*. *Додатний полюс* характеризується готовністю до дій, спрямованих на досягнення мети без посягання на права інших людей, навіть конструктивною агресивністю та здатністю керувати своїм життям. *Від'ємний полюс* – неготовністю до таких дій, що супроводжується або пасивністю, або некерованою, неконструктивною агресивністю;

– *контрольно-регулятивна складова асертивності*. *Додатний полюс* характеризується відповідальністю за свої вчинки; наполегливістю у захисті своїх прав; самостійними діями; обстоюванням своєї думки, навіть якщо це пов'язано з якимись труднощами тощо. *Від'ємний* – почуттям безпорадності, безправності; наданням можливості іншим вирішувати, що необхідно зробити; несамостійними діями; нездатністю обстоювати свою думку; схильністю підкорятися іншим, дозволяти їм приймати рішення тощо.

У даній роботі розглядаються лише ті компоненти асертивності, що належать до формально-динамічного і якісного рівнів континуально-ієрархічної структури особистості. Саме тому, пошук, експлікація та опис характеристик асертивності змістово-особистісного і імперативного рівнів становить перспективу нашого дослідження.

1.2. Теоретичний пошук спектру властивостей особистості, що супроводжують прояви асертивності

Для пошуку спектру властивостей особистості, що супроводжують прояви асертивності доцільно звернутися до основних досліджень, що вивчають прояви асертивності у контексті якостей особистості, що пов'язані з нею та аранжують її прояви. Перш за все, у смисловому контексті з проблемою асертивності тісно пов'язана проблема довіри до себе.

Американський філософ Ральф Емерсон вивчав проблему довіри людини до себе, котра забезпечує можливість вільно виявляти власні почуття і бажання та не переживати при цьому тривогу чи страх. У своєму етико-філософському есе «Довіра до себе» він розкрив філософський аспект цієї проблеми, суть котрої полягає в ідеї нескінченності можливостей людини при умові її довіри до себе. На його думку, для ефективної життєдіяльності людина має вірити собі, як це уміють робити тварини і діти, які здатні вільно виявляти свої почуття та емоції. Р. У. Емерсон вважає, що довіритися собі людині заважають два види страху: страх перед думкою більшості (власне він є причиною нещирих вчинків людини) і страх опинитися в суперечності з самим собою. Людина народжується з абсолютно чистою свідомістю, що не засмічена штампами і стереотипами поведінки. Вона потенційно має здатність самостійно мислити і продукувати безліч унікальних ідей. Проте, під впливом соціалізації людина часто втрачає власну ідентичність і починає пристосовуватися до натовпу. Ми починаємо жити, вважає Р. Емерсон, тільки тоді, коли починаємо довіряти внутрішній силі свого «Я», як єдиному та достатньому засобові проти всіх жахів «не Я». Те, що називається людською природою — тільки зовнішня оболонка, отруйна звичка, яка поглинає вроджені сили людини у протиприродній сон [232].

У своїх роботах Л. О. Ніколаєв розглядав поняття асертивності і довіри до себе як споріднені феномени у історичному контексті. Автор зазначав, що стосується довіри до себе, то у філософських концепціях І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха міра довіри до себе трактується як оптимальне співвідношення родової та індивідуальної сутності людини і персоналізується в образі Бога. На відміну від такого розуміння, у філософії індивідуалізму в роботах М. Штірнера, А. Шопенгауера і Ф. Ніцше єдиним критерієм істини виступає власне «Я» людини. Ф. Ніцше абсолютизував ідею крайнього індивідуалізму, проголосивши людину Богом для самого себе. Проте, абсолютизація довіри до себе приводить до появи ідеї всездозволеності, до ідеї надлюдини, інакше кажучи, до відчуження людини від своєї родової людської

сутності. Абсолютизація протилежного полюсу, недовіри до себе, веде до деіндивідуалізації, відчуження людини від самої себе. Представники екзистенційної філософії джерелом активності людини вважають її суб'єктивний внутрішній світ. Довіра до себе визнається ними такою, що притаманна сутності людини. Саме тому пошук її змісту відбувається у площині людських можливостей, творчості, свободи, вибору, відповідальності за саму себе і своє життя [128].

Слід зазначити, що довіра до себе покладена в основу здатності суб'єкта до ухвалення самостійних рішень. Саме ця здатність, за даними літературних джерел, супроводжує прояви асертивності. Отже, можна вважати, що асертивність може бути пов'язана з особливостями прийняття рішень.

Здатність ухвалювати рішення філософи вважають основою істинної екзистенції. Вона з'являється лише за наявності діалогічної відкритості людини до зовнішнього та внутрішнього світів. Основними патогенними чинниками з позиції екзистенційної психології виступають відсутність внутрішньої узгодженості з власними діями і буттям та блокування діалогу з внутрішнім та/або зовнішнім світами. Видається очевидним, що здорова особистість у розумінні екзистенційної психології – це по суті асертивна особистість.

Так, М. Хайдеггер наголошує на тому, що людина, яка відчужена від власного буття у світі може втратити власну цілісність, переживати страх і біль, перетворитися в психопатичну особистість. Для подолання страху люди використовують конформність, користуються стереотипами мислення і мовлення і в такому випадку втрачають свою автентичність. Для того, щоб бути вільними і автентичними, люди мають довіряти собі, приймати суб'єктивне значення смерті та небуття. Тривога, на думку цього автора, коріниться в страху небуття і в небажанні прийняти його, а прийняття своєї скінченності дає змогу зрозуміти своє істинне буття [цит. за 189].

М. Хайдеггер виокремлює два аспекти існування – справжнє і несправжнє. «Справжня» людина живе у злагоді з самою собою, не мислить шаблонами, уникає колективних стереотипів. Відновлення автентичності

особистості, тобто відповідності її буття-у-світі власній внутрішній природі – важливе завдання психотерапії. Засобом такого відновлення вважають самоактуалізацію – прагнення людини до якомога повнішого виявлення своїх особистісних можливостей, що можливо при умові довіри до себе [2].

Виходячи з цього можна припустити, що асертивність співвідноситься з самоактуалізацією. Згідно з Сартром характерною особливістю людини є здатність здійснювати вибір. Сартр вважав, що люди не володіють свободою, вони самі і є свобода [182]. Людина приречена постійно робити вибір і пожинати плоди своїх виборів. Реалізація своєї свободи може породжувати тривогу і відчай, проте прийняття рішень забезпечує особистісний ріст та самовизначення [цит. за 189, с.311].

Цінні для нашого дослідження положення знаходимо у салютогенетичній концепції Аарона Антоновського, в основу котрої покладені ідеї екзистенційно-феноменологічної психології. Його трактування здорової особистості також співзвучне опису асертивної особистості. Антоновський використовує поняття «відчуття когеренції», яке, на його думку, є потенційною умовою вибору адекватних копінг-стратегій, а також розглядає його як стрижневий елемент психологічного здоров'я й визначальний чинник для досягнення та підтримання здоров'я фізичного. Відчуття когеренції є складним утворенням і включає такі складові: відчуття зрозумілості (comprehensibility) – переконання в тому, що світ є зрозумілим, багатозначним, послідовним, а не хаотичним, випадковим та непередбачуваним; відчуття самозарадності (manageability) – переконання у власній здатності зарадити собі, покладаючись на власні ресурси або сторонню допомогу; відчуття сенсовності (meaningfulness) – переконання, що життя має сенс, а його вимоги гідні того, щоб відповідати їм [237].

Переконання у власній спроможності вирішувати проблеми, добиватися свого, покладаючись на власні сили, чи звертаючись за допомогою до інших – це та характеристика, яка використовується і для опису асертивності. Тому можна припустити, що «відчуття когеренції» є однією з умов, що забезпечують розвиток асертивності особистості.

У багатьох дослідженнях проблеми асертивності йдеться про наявність почуття власної гідності, самоцінності та самоповаги у асертивної особистості. Висока самоповага, самоприйняття, адекватна самооцінка дозволяють людині бути впевненою, відстоювати власну позицію, не залежати від думки оточуючих, тобто виявляти асертивність. Це дозволяє висунути припущення про те, що асертивність тісно пов'язана з цими рисами особистості.

Ідеї цілісності та унікальності людської особистості, її високої самоцінності в першу чергу ґрунтуються на дослідженнях представників західної гуманістичної психології таких як Р. Бернс, Д. Джемс, Е. Еріксон, Ч. Кулі, А. Маслоу, Р. Мейлі, К. Роджерс, В. Франкл [цит. 186].

На ціннісному ставленні особистості до себе, самоповазі в міжособистісній взаємодії зосереджують увагу такі вітчизняні вчені як: Р. А. Ануфрієва, Г. О. Балл, О. А. Донченко, Л. М. Кадишева, І. С. Кон, О. Л. Кононко, Д. В. Луцікова, А. В. Массанов, Н. А. Побірченко, В. В. Рибалка, О. П. Саннікова, М. В. Савчин, Л. В. Сохань, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, А. В. Фурман та інші. Самоповага, на їхню думку, акумулює такі характеристики, як почуття власної гідності й упевненості, уміння захищати власні права й інтереси, високий рівень домагань та мотивацію досягнень, що визначаються рівнем асертивності.

Ця думка знаходить підтвердження у дослідженнях С. В. Герасіної, яка вважає, що рівень асертивності в індивідуальному стилі поведінки виступає важливою соціально-психологічною умовою формування почуття власної гідності та самоповаги особистості. С. В. Герасіна, розглядаючи асертивність як умову для формування почуття власної гідності, спирається на положення, що стосуються сутності почуття самоповаги й гідності та їх розвитку, що презентовані у роботах таких вітчизняних і зарубіжних вчених як А. Дойч, В. Каппоні, Г. С. Костюк, Т. Новак, Е. Селтер, В. А. Семиченко, І. М. Толкунова, Е. Шостром, Л. М. Щетініна та багатьох інших [46, 47, 84, 85].

Розгляд асертивності як умови формування самоповаги і власної гідності певною мірою підтверджує думку про те, що асертивність є самостійною

властивістю особистості, а не комплексною, інтегрованою властивістю, котра включає самоповагу і почуття власної гідності, як це представлено у названих вище дослідженнях.

Можна вважати, що самоповага і почуття власної гідності є тими рисами, що так чи інакше співвідносяться з асертивністю і супроводжують її прояви .

У рамках основних психологічних шкіл асертивність прямо або побічно співвідноситься із цілою низкою добре вивчених явищ. У психологічній літературі асертивність згадується у зв'язку з різними характеристиками темпераменту, характеру, локусу контролю, здібностей, самооцінки, рівня домагань, ціннісних орієнтацій, емоційних, вольових та когнітивних якостей особистості.

У літературі представлений аналіз понять «адаптивна особистість» [173], «бар'ерна особистість» [177], «ризикована особистість» [20], «емпатійна особистість» [176], «толерантна особистість» [12] тощо.

У цих роботах здійснюється пошук тих рис особистості, що пов'язані з відповідними властивостями (адаптивність, схильність до ризику, психологічний бар'єр, емпатія тощо) і деякою мірою виступають у якості їх чинників. Використання аналогічного підходу дозволяє вивчити і описати асертивну особистість. Вище зазначалося, що асертивна особистість, – це особистість, яка є носієм такого комплексу рис особистості, що забезпечує її незалежність від зовнішніх впливів і оцінок, здатність регулювати власну поведінку, здатність відстоювати свої права, переконаність у своїй правоті, самоповагу і пошану до людей, з якими вона взаємодіє.

Цей комплекс рис особистості, за даними літературних джерел, складають: впевненість у собі [55, 160, 162], конструктивна агресія, інтернальність, толерантність, конгруентність, схильність до ризику тощо [219, 225]. Саме ці риси особистості пов'язані з асертивністю.

У багатьох дослідженнях до важливих характеристик асертивності відносять здатність брати на себе відповідальність [5, 40, 160, 167, 196, 208, 209]. На необхідності особистої відповідальності особливо наголошується при

дослідженні тих аспектів асертивності, що пов'язані із здатністю долати конфлікти та запобігати їх появі.

С. Стаут наводить таке визначення асертивної особистості: «асертивна людина – та, що відповідає за власну поведінку, демонструє самоповагу і повагу до інших, позитивна, слухає, розуміє та намагається знайти робочий компроміс». «За своєю суттю асертивність – це філософія особистісної відповідальності. Тобто ми відповідальні за власну поведінку та не маємо права звинувачувати інших людей за нашу реакцію на їхню поведінку» [196].

На важливій ролі особистої відповідальності у характеристиці асертивної особистості наголошують у своїх дослідженнях О. В. Хохлова [220] та В. А. Шамієва [226]. На їхню думку, асертивність дозволяє будувати такі взаємостосунки з оточуючим світом, які б сприяли творчому зростанню, розширенню ступеня свободи і саморозвитку на основі відповідальності за вибір своїх почуттів, вчинків, та стосунків з собою і оточуючими, відповідальності за свою поведінку і життя в цілому.

Особистість, яка усвідомлює свою відповідальність, не нарікає на зовнішні обставини, на недостатні умови чи на надмірні вимоги до неї, а відчуває потребу самій створити оптимальні умови. Відповідальність передбачає впевненість у своїх силах.

Цінними для нашого дослідження є положення, що представлені у працях К. О. Абульханової-Славської, стосовно проблеми відповідальності. Вона розглядає відповідальність як форму активності особистості і пов'язує поняття відповідальності з такими категоріями як типи активності особистості, ініціативність, стратегія життя, свобода волі, довіра, обов'язок, суспільна необхідність, життєвий вибір. На думку К. О. Абульханової-Славської, показниками відповідальності виступають самостійне розширення простору діяльності особистості та її впевненість у собі, яка пов'язана із готовністю визнавати свою суб'єктність як за позитивні, так і за негативні наслідки діяльності. Одним із критеріїв засвоєння відповідальності є узгодження необхідності з бажаннями й потребами особистості, з її ініціативою. Саме

гармонійне поєднання ініціативи та відповідальності дозволяє особистості зберегти автономію і високий рівень активності. Суперечності між ініціативою і відповідальністю знижують рівень активності та самостійності особистості. К. О. Абульханова-Славська наголошує, що чинником, який знижує рівень відповідальності, виступає установка на успіх в очах оточуючих. Справжня ж відповідальність пов'язана з упевненістю в собі, незалежністю і з власними критеріями саморегуляції [5, 39, 40, 167].

Як бачимо, ці трактування відповідальності можна співвіднести з підходами до розуміння асертивності. Асертивність також передбачає наявність впевненості у собі, незалежність від чужих думок і оцінок, автономію, свободу вибору. Беручи до уваги позицію К. О. Абульханової-Славської, можна говорити про те, що відповідальність певною мірою виступає одним із чинників асертивності особистості, рисою, що супроводжує асертивність.

Враховуючи те, що почуття відповідальності представлене у локусі контролю, та спираючись на наші попередні дослідження, зазначимо, що асертивним особистостям більше притаманний інтернальний тип локусу контролю, а неасертивним – екстернальний. Тобто асертивні люди – це люди, які покладають відповідальність виключно на себе. Вони інтерпретують важливі події свого життя як результат власної активності, вважають, що здатні керувати своїм життям, відчувають особисту відповідальність за ці події та за те, як складається їхнє життя в цілому. Асертивна особистість вважає, що досягла успіхів завдяки власним якостям та власній активності і здатна успішно досягати мети в майбутньому. Відповідальність за невдачі асертивні люди також беруть на себе: в неприємностях та проблемах схильні звинувачувати лише себе. Такі люди вважають себе відповідальними за стосунки та події, що відбуваються у їхній сім'ї, в колективі, вони здатні контролювати свої формальні і неформальні стосунки з іншими людьми, викликати симпатію і повагу до себе [13, 137, 244].

Таким чином, аналіз наукових досліджень дозволяє стверджувати, що асертивність і відповідальність – якості, що: виступають засобом самоконтролю

і саморегуляції; є чинником прийняття рішень у ситуації вибору; є проявом ініціативи суб'єкта; є показником зрілості особистості і чинником її розвитку та саморозвитку; передбачають наявність інтернального локусу контролю.

Деякі дослідники, аналізуючи поняття «асертивність», ототожнюють її з впевненістю в собі [45, 55, 127, 128, 132, 160, 205].

Так, Ромек В. Г., визначаючи зміст асертивності, на перше місце ставить упевненість та установки, позиції людини стосовно себе, оточуючих людей, ситуації [160]. Інші, як наприклад, О. М. Гук пов'язує її з довірою до себе [52].

У пострадянській науці В. Г. Ромек вперше зробив спробу концептуалізувати феномен «асертивність» шляхом теоретичного й емпіричного його осмислення. Саме цей дослідник ототожнює асертивність з упевненістю в собі. На його думку, прояви впевненості-непевненості є змінними та залежними від ситуації. Однак, існує і доволі стійка характеристика «впевненість у собі», котра може бути визначена як загальне позитивне когнітивно-емоційне ставлення до власних навичок. В. Г. Ромек вважає, що когнітивний компонент упевненості є близьким за змістом до концепту «віри у ефективність»; емоційний компонент визначений як соціальна сміливість та ініціативність у соціальних контактах [160].

В. Г. Ромек зазначає, що людина перебуває у процесі постійної зміни та самозміни, кожна дія змінює її. Саморозвиток полягає у «виході людини за межі себе», межі свого суб'єктивного досвіду, а кожний такий «вихід» веде до зміни самого досвіду, тобто себе самої, і це продовжується нескінченно. «Вихід людини за межі себе» пов'язаний з певним рівнем впевненості людини у собі в кожній із сфер її життєдіяльності. Таким чином, у різних сферах життєдіяльності людині властивий різний ступінь або рівень впевненості у собі. Цей ступінь упевненості залежить від того, наскільки вона усвідомлює себе авторитетною та успішною у різних сферах життя в своєму минулому досвіді, а також від того, наскільки для людини значуща сама по собі та чи інша сфера життєдіяльності. Таким чином, результат будь-якої непередбачуваної активності заздалегідь невідомий, і людині необхідна певна міра впевненості у собі, щоб

бути здатною на вчинок, чи, іншими словами, необхідна віра у власні можливості, саме ця віра робить реальною постановку цілей. Впевненість у собі є необхідною умовою існування особистості як суб'єкта активності, і визначає його здатність до самостійного вибору цілей. Самоорганізація особистості на суб'єктному рівні неможлива без відчуття довіри до себе, що виявляється у володінні собою, своєю сутністю; здатності самостійно ставити цілі та діяти відповідно до них, при цьому зберігаючи адекватну критичну позицію стосовно самого себе; здатності передбачати результати дій до їх виконання, самостійно окреслювати шляхи та будувати стратегію досягнення цілей; вміння співставляти потреби, що виникають, з власними можливостями та з прийнятними для даної людини способами їх реалізації, котрі би відповідали соціокультурним нормам даного суспільства в конкретній ситуації [159, 162].

Підтвердженням цієї думки є те, що як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці можна виокремити два основні напрямки в дослідженні впевненості: по-перше, впевненість в собі як риса особистості, що досліджується за допомогою опитувальників; по-друге, впевненість у правильності власних суджень, яка вивчається на матеріалі виконання когнітивних завдань різного рівня складності.

Такі різні напрямки у вивченні цього поняття близькі до положення про наявність ситуативної та похідної від неї особистісної впевненості, узагальненої на всьому досвіді суб'єкта [36, 43].

І. В. Вайнер вважає, що у кожній конкретній ситуації формування суб'єктивної впевненості відбувається, з одного боку, на основі досвіду людини, а, з іншого боку, завдяки системі стосунків, що склалися в даній ситуації. Цей досвід стосунків автор умовно називає суб'єктивним фоном. Дослідник вважає, що можливе різноманітне поєднання особистісної впевненості в собі з ситуативною впевненістю, причому для ефективної взаємодії оптимальним буде співвідношення високої особистісної та низької ситуативної впевненості в собі [36].

За аналогією можна припустити, що і асертивність по різному виявляється в різних ситуаціях і бути як стійкою властивістю особистості так і ситуативною.

Ще один підхід до розуміння впевненості в собі полягає у трактуванні останньої як вольового стану [60, 96, 183]. Такої позиції дотримується М. Д Левітов. За його визначенням, «психологічний стан впевненості складний за своєю психологічною структурою, в ньому є компоненти пізнавальні, емоційні та вольові. При впевненості, зазвичай, виступає ясний, об'єктивний погляд на стан справ, чітке розуміння завдання, а іноді й засобів його досягнення та, що особливо характерно, передбачення успіху, частіше у такій концентрованій формі, яка переживається як інтуїція» [96, с.169]. На думку вченого, для впевненості існують об'єктивні причини. Вона викликає надію і є активним вольовим станом, який має емоційну забарвленість, супроводжується почуттям бадьорості, життєрадісності. Впевненість у своїх силах означає наявність рішучості до сміливих дій, сили волі і здатності ставити перед собою чіткі цілі.

Упевненість в собі може розглядатися як особистісна риса [15, 36, 37, 43, 162] і як особистісно-регулятивна [5, 11]. Психологічна структура упевненості в собі включає: ядро – віру в самоефективність [15, 162], емоційну складову – сміливість-сором'язливість, поведінкову складову – ініціативу в соціальних контактах [162].

Упевненість в собі – стабільна особистісна характеристика, обумовлена такими якостями як мотивація досягнень, вольовий самоконтроль, низька тривожність [36, 43]. Взаємозв'язок упевненості в собі з результатами діяльності є неоднозначним. Деякими авторами робиться висновок про вищі результати більш впевнених в собі досліджуваних [36], інші не виявляють таких взаємозв'язків, або вважають їх не такими однозначними [43]. Було виявлено, що упевненість в собі обумовлена ментальними репрезентаціями, відчуттям контролю і саморегуляцією [5, 11, 15]. Тренінги упевненої поведінки ефективно допомагають людям позбавитися від відчуття неупевненості в собі, своїх силах і

здібностях, показують шляхи позбавлення від маніпулювання почуттями і вчинками з боку інших людей [160, 189].

Узагальнюючи основні теоретичні підходи до проблеми впевненості в собі І. Л. Зинов'єва вважає, що всі явища, що пов'язані з впевненістю слід розглядати як цілісний симптомокомплекс певного гіпотетично єдиного механізму, що характеризується стабільністю. Впевненість у собі відображає інтегративність, ієрархічність та диференціацію певної смислової структури, котра по-різному виявляється у поведінці залежно від ступеня і рівня її узагальненості [59].

У якості важливих особистісних детермінант впевненості дослідниками були виявлені такі базові структури як мотивація досягнень, вольовий самоконтроль, тривожність, а соціально-психологічними чинниками виступають прийняття себе, ініціатива і сміливість в соціальних контактах.

Оскільки, впевненість у собі, як уже було сказано вище, деякі дослідники ототожнюють з асертивністю, то узагальнене розуміння концепту «впевненість у собі» дасть змогу виокремити ті властивості особистості, що пов'язані з асертивністю і певною мірою виступають у якості її чинників. Узагальнюючи підходи до розуміння впевненості у собі у психологічній літературі, можна виокремити такі: впевненість як почуття: переживання, відчуття й усвідомлення особистістю своїх можливостей у майбутніх діях; впевненість як вольові якості: рішучість, сміливість, ініціативність, наполегливість, як стійка висока самооцінка своїх можливостей і високий рівень домагань, підкріплені реальними можливостями [166]; як властивість особистості не пов'язана з конкретною ситуацією, як спосіб поведінки у всіх ситуаціях виправданого ризику, як переживання впевненості в різних ситуаціях, що повторюються утворює особистісну рису – впевненість [231]; впевненість – невпевненість як складний типовий вольовий стан [95]; впевненість пов'язана з інтелектуальною діяльністю людини [61]; як психічний стан мобілізаційної готовності людини, стійка спрямованість на досягнення результату, як властивість особистості, ядром якої є позитивна оцінка індивідом власних навичок і здібностей як

достатніх для досягнення значущих для нього цілей і задоволення його потреб [90]; здатність покладатися на себе, «відвага думок, почуттів і вчинків» [37]; здатність індивіда висувати і реалізовувати власні цілі, потреби, домагання, бажання, інтереси, почуття і т. д. Впевненість передбачає наявність: суб'єктивної установки індивіда на самого себе (дозволяти собі мати власні домагання); соціальної готовності і здатності її адекватно реалізувати (володіти власними домаганнями і добиватися їх здійснення); свободи від соціального страху і гальмування [90, 91]; переконаність індивіда в праві на реалізацію потреб власного «Я» і володіння способами і формами такої реалізації, які не ущемляють потреби інших людей, перш за все в силу того, що йому не треба турбуватися про захист свого «Я» [149].

Поруч із впевненістю в собі науковці використовують такі концепти як самоствавлення й самооцінка [108], образ-Я [28, 77], Я-концепція [24, 18], саморегуляція [164, 97], а також більш загальні – загальне благополуччя, задоволеність життям, успішна особистість та інші [191].

Усі вони певною мірою торкаються проблеми асертивності і дають можливість окреслити те предметно-понятійне поле, в середині якого можливе осмислення явища асертивності. Розглядаючи теоретичні положення стосовно проблеми впевненості в собі, можна прийти до висновку, що більшість дослідників для характеристики впевненості в собі використовують ті ж поняття, котрими описується асертивність, а в деяких дослідженнях ці поняття ототожнюються. Проте, трактування асертивності як впевненості в собі дещо звужує сутність цього феномену, видається правомірним швидше говорити про те, що впевненість у собі може виступати лише однією із рис, що супроводжують асертивність.

Проблема асертивності постає і в рамках досліджень агресивності, котрі не можна обминути увагою, аналізуючи суть асертивності та здійснюючи пошук спектру тих рис, що її супроводжують. У процесі розвитку психологічної думки в рамках гуманістичної психології виник підхід до розуміння здорової, зрілої особистості як такої, що повинна володіти певною долею агресивності.

Ця агресивність необхідна людині для росту і розвитку [110, 131, 135, 157, 236, 133]. Особливе значення для нашого дослідження мають саме ті роботи вітчизняних і зарубіжних дослідників, які вважають агресивність необхідною умовою активності особистості [3, 96, 116, 212, 217]. У цьому аспекті важливим для нас є трактування агресивності як такої властивості особистості, яка дозволяє їй «рухатися у напрямку мети без затримки, страху і сумніву» [211]. Виходячи з такого розуміння агресивності, можна припустити, що агресивність є рисою, яка супроводжує асертивність. Відмінність між асертивністю і агресивністю буде полягати, перш за все, в «кількості», «мірі» цієї агресивності. Тому «почуття міри» виступає, на наш погляд, важливою ознакою асертивності. Недостатня «кількість» агресивності приводить до пасивності, безініціативності, невпевненості особистості, і, навпаки, надмірна її «кількість» до деструктивних проявів у поведінці та міжособистісних стосунках. Тому асертивність з позиції континуального підходу, можна представити як біполярний континуум, на одному полюсі якого розміщуються індивіди з низьким рівнем агресивності (пасивність), а на іншому – з високим рівнем (агресивність).

Результати досліджень деяких сучасних авторів [219, 225, 230] підтверджують думку про те, що гармонійна особистість повинна володіти певною долею агресивності для досягнення своєї мети, таку агресивність визначають як конструктивну агресивність.

Під конструктивною агресивністю розуміють свідому активність людини, спрямовану на досягнення мети, при цьому основним компонентом у структурі конструктивної агресивності виступає моральна оцінка агресії. Така позиція відображена у низці робіт як вітчизняних так і зарубіжних авторів [95, 116, 211]. У теорії М. Д. Левітова агресивність розглядається не тільки як поведінка, але і як психічний стан, в якому можна виділити вольові якості: цілеспрямованість, напористість, рішучість, ініціативність та сміливість, які водночас є і ознаками асертивної особистості [95].

Зарубіжні автори, вивчаючи конструктивні, позитивні аспекти

агресивності, розглядають її як джерело пізнавальної активності, як ознаку здоров'я особистості, її прагнення до зростання. Так В. Клайн до якостей, що необхідні для активного життя відносить наполегливість, ініціативу, напористість в досягненні мети, а Е. Фромм виділяє «сміливість і відвагу, зухвалість і самовідданість, здатність до ризику» [211, 212].

Узагальнення цих підходів до розуміння ролі агресивності у життєдіяльності представлено у дисертаційній роботі О. В. Хохлової, метою якої було виявлення основних характеристик асертивної особистості та ролі конструктивної агресивності в її структурі. З позиції психології інтегральної індивідуальності В. С. Мерліна, автор аналізує зміст асертивності на різних рівнях розвитку особистості. Автор зазначає, що асертивність визначається співвідношенням агресивності, як заданої активності та ворожості, як соціальної позиції особистості. Агресивність і асертивність – це якості, що забезпечують людині можливість активності і пізнання навколишнього світу. За своїм змістом вони визначаються сукупністю таких взаємопов'язаних особистісних якостей як упевненість в собі, енергійність, відвертість і допитливість, які сприяють реалізації людини з позиції конструктивної агресивності. На підставі теоретичного аналізу літератури О. В. Хохлова доводить, що конструктивна агресивність є необхідною умовою для усвідомлення людиною добра, а це дозволяє особистості стати асертивною. Окрім цього, в роботі О. В. Хохлової надано широкий спектр властивостей особистості, що можуть супроводжувати асертивність. Асертивна особистість представлена як така, що володіє: високим рівнем агресивності та нормативним рівнем ворожості; позитивною відкритістю, емоційною включеністю поведінки, на протипагу інертності, енергійністю як виявом внутрішньої сили, необхідної для творчої активності, наполегливістю у вияві своїх позицій; сміливістю у творчості, підозрлістю як показником розвитку, самостійного і творчого пошуку, здоровим занепокоєнням як показником активного діяльного життя і внутрішнім хвилюванням на протипагу бездіяльності, пов'язаним з продуктивністю життєдіяльності; впевненістю в собі як показником ціннісного

ставлення до себе та інших, соціальною сміливістю та ініціативністю в соціальних контактах як виявом активності у напрямку розвитку та пізнання; часовою спрямованістю особистості, пов'язаною з діяльністю пізнання і викликана цінністю пізнання; альтруїстичним типом ставлення до оточуючої дійсності та світу в цілому як основною смислоутворюючою цінністю. Отже, узагальнюючи результати дослідження О.В. Хохлової, можна виділити риси, які супроводжують асертивність: позитивну відкритість, емоційну включеність, наполегливість у вияві своїх позицій; сміливість у творчості, підозрілість як показник розвитку самостійного і творчого пошуку, впевненість в собі, соціальну сміливість та ініціативність у соціальних контактах [219].

О. І. Санніковим проведено дослідження особливостей реалізації прийнятих рішень у осіб, які відрізняються за рівнем асертивності. Аналіз дій, що використовуються в групах з високим (А) і низьким (Б) рівнем асертивності показав, що відмінності між групами характеризують деякі закономірності:

а) для представників групи А (з високим рівнем асертивності) характерно фокусування на внутрішньому світі, рівномірне використання сенсорного і інтуїтивного каналів пізнання реальності, опора при ухваленні рішень не лише на логіку, але і на урахування структури соціальних взаємин, що склалися, стійка схильність до ухвалення обґрунтованих рішень, винесення суджень навіть в буденному житті. Представників групи Б (з низьким рівнем асертивності) характеризує часта зміна, перебір варіантів або відмова від вже прийнятого рішення, схильність до споглядальної позиції;

б) в групі Б (з низьким рівнем асертивності) спостерігається велика частота використання усіх типів дій з реалізації прийнятого рішення (за винятком асертивних осіб) і, передусім, тих типів дій, що забезпечують вступ в соціальний контакт і підтримку, уникнення небажаних контактів і агресивні дії. Встановлено, що більший об'єм і частота використання дій забезпечують компенсацію недостатньо розвиненої упевненості в собі, соціальної сміливості, не повністю сформованого ставлення до іншого;

в) групи А і Б відрізняються частотою і тривалістю використання різних типів дій. Для представників групи А (з високим рівнем асертивності) характерна

значна опора в інтерперсональних стосунках на використання асертивних дій, значно рідше застосування дій типу уникнення, агресивні дії. Для обох груп, що брали участь у дослідженні, характерно при реалізації прийнятих рішень незначне використання обережних, імпульсивних, маніпулятивних і асоціальних дій. Частково це можна пояснити тим, що представники обох груп є студентами-психологами, і ці результати закономірні саме для такої професійної вибірки;

г) асертивність як властивість особистості накладає значні обмеження на ухвалення рішень, на вибір і використання такої системи дій, яка мінімізує її психологічні витрати. Отримані результати переконливо доводять наявність стійкого взаємозв'язку між асертивною формою поведінки, упевненістю в собі і реалізацією прийнятих рішень. Якщо особа почуває себе невпевнено, не в змозі здійснювати у зв'язку з цим соціальну взаємодію, поводить неасертивно, то ефективність прийняття і реалізації рішень істотно знижується [169, 171].

У деяких роботах проблема асертивності виникає у контексті досліджень адаптації особистості, вивчення особистісного адаптаційного потенціалу, виявлення особливостей адаптивності особистості [6, 14, 70, 89, 106, 113, 226].

Асертивність розглядається як один з концептуальних чинників емоційного інтелекту. З такої позиції асертивність вивчали Р. Алберті, Р. Берон, А. Елліс, М. Еммонс, Ф. Ланж, Є. П. Нікітіна, Д. Річардсон, В. Г. Ромек, М. Сміт, Г. Фенстергейм, Н. Є. Харламенкова.

М. О. Манойлова, асертивність відносить до міжособистісного аспекту структури емоційного інтелекту і доводить експериментально, що асертивність є однією з визначальних характеристик людини з низьким рівнем конфліктності. Особистість з навичками асертивної поведінки виявляє повагу та терпимість до чужої позиції, а тому запобігає виникненню проблемної ситуації. Виділяючи три основних складові емоційного інтелекту (емпатію, комунікативну толерантність, асертивність), що допомагають ефективно спілкуватися, М. О. Манойлова наголошує на найважливішій ролі саме асертивності [109].

Отже, узагальнюючи вищесказане, можна прийти до висновку, що асертивність гіпотетично пов'язана з широким колом властивостей особистості,

котрі супроводжують її прояви. Серед них виділяються такі як: упевненість в собі, позитивне самоствавлення, відповідальність, що виявляється в інтернальності, самоактуалізацію, схильність до ризику та багато інших.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

Теоретично встановлено, що:

1. У розумінні феномену «асертивність» виявлено багатозначність трактувань, що пов'язана зі складністю та міждисциплінарністю цього феномену, з труднощами його перекладу. Можна виокремити щонайменше два напрями розгляду означеної проблеми.

Перший напрям презентований дослідженнями, що трактують асертивність як навичку, як спосіб поведінки особистості. Представники цього напрямку досліджень серед основних характеристик асертивності виділяють: вміння наполягати на своєму, оптимально реагувати на критику; вміння за необхідності рішуче говорити собі та іншим «ні»; вміння людини впевнено та з гідністю відстоювати свої права і не порушувати при цьому прав інших; вміння особистості налагоджувати ефективну взаємодію, відкрито висловлювати свої почуття, бажання, думки; спосіб поведінки особистості у ситуаціях виправданого ризику, коли необхідно домогтися успіху; вміння протистояти зовнішнім впливам і домагатися своїх цілей, самостійно планувати власне життя, здійснювати свої плани.

Другий напрям презентований дослідженнями, що трактують асертивність як інтегральну властивість особистості, що включає цілий комплекс властивостей. До таких характеристик асертивності відносять автономність, незалежність від чужої думки й оцінки навколишніх людей, самоприйняття, відповідальність, ініціативність, напористість, саморегуляція, наполегливість. Асертивність в межах цього напрямку досліджень визначається як гармонійне поєднання властивостей особистості, умінь і навичок спілкування, прийнятних в конкретній ситуації, прояв їх у формі конкретних дій, що опосередковані світоглядною позицією, позитивною спрямованістю, позитивною самооцінкою; спонтанність реакцій, здатність бути чутливим до потреб інших; інтегративна властивість особистості, що забезпечує її здатність до адаптації; загальне позитивне когнітивно-емоційне ставлення до власної

особистості. Таке трактування «розчиняє» асертивність у симптомокомплексі рис особистості, що її аранжуюють, супроводжують, у результаті чого зникає поняття асертивність як самостійний феномен і утруднюється його дефініція. Теоретично встановлено, що асертивність розглядається як комплексна характеристика, що включає емоційні (відсутність страху, тривожності, емоційність мовлення), когнітивні (компетентність і розуміння себе та інших), поведінкові (навички соціальної поведінки).

2. Асертивність у літературі розглядається у широкому колі споріднених понять, таких як: «асертивність», «асертивна особистість», «асертивна поведінка», «асертивний стан», «асертивна позиція», «асертивна установка» тощо. Чіткої диференціації цих понять не надано, що і зумовило необхідність їх розмежування. У даній роботі асертивність розглядається як системна, відносно стійка властивість особистості, котра включає в себе різнорівневі показники, що виявляються на формально-динамічному, якісному, змістово-особистісному та соціально-імперативному рівнях і представлені у індивідуальному досвіді суб'єкта.

3. Розроблено теоретичну модель структури асертивності з позицій континуально-ієрархічного підходу та експліковано склад показників асертивності. Виділено рівні структури асертивності особистості: формально-динамічний, якісний, змістово-особистісний та соціально-імперативний. Експліковано і описано компонентний склад показників формально-динамічного рівня.

На формально-динамічному рівні асертивність презентована такими показниками як: потреба проявляти асертивність; ініціативність у прояві асертивності; широта асертивності; легкість виникнення асертивних дій; усталеність; пластичність; інтенсивність асертивних проявів; включеність. До якісних показників цього рівня асертивності відносяться: *афективна, або емоційна складова* (нервово-психічна стійкість, прийняття себе, прийняття інших, спонтанність емоційних реакцій, почуття міри, відсутність тривоги, почуття впевненості); *когнітивна складова* (хороша орієнтація в соціальній

ситуації та адекватність її оцінки; здатність передбачати результати власної асертивної поведінки, здатність дозволяти собі мати запити і вимоги, здатність орієнтуватися в соціальних очікуваннях, усвідомлення потреби у досягненні мети); *поведінкова складова* (готовність до дій, спрямованих на досягнення мети без посягання на права інших людей, конструктивна агресивність та здатність керувати своїм життям); *контрольно-регулятивна складова* асертивності (відповідальність за свої вчинки; наполегливість у захисті своїх прав; самостійність дій; обстоювання своєї думки тощо).

4. Виявлено широке коло властивостей особистості, що гіпотетично пов'язані з асертивністю, супроводжують її прояви. Серед таких властивостей особистості виділені: впевненість у собі, ініціативність у соціальних контактах, відповідальність, схильність до ризику, автономність, прийняття себе, позитивне самоствавлення, здатність до самоактуалізації, самостійність при ухваленні рішень, відкритість, наполегливість у відстоюванні своїх позицій; соціальна сміливість тощо.

Основний зміст розділу відображено у наступних публікаціях:

1. Подоляк Н. М. Особливості локусу контролю у асертивних і неасертивних осіб / Наталія Михайлівна Подоляк // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Спеціальний випуск «Психологія особистості : теорія, досвід, практика». – Одеса, 2009. – С. 22–27.

2. Подоляк Н. М. Психологічні особливості асертивності / Наталія Михайлівна Подоляк // Індивідуально-психологічні якості особистості майбутніх психологів та динаміка їх у період професійної підготовки : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів (20 травня 2010 р.). – Одеса : СМІЛ, 2010. – С. 12–16.

3. Подоляк Н. М. Асертивність у просторі споріднених понять / Наталія Михайлівна Подоляк // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного

наукового центру АПН України. Тематичний спецвипуск : «Психологія особистості : теорія, досвід, практика». – Одеса, 2012. – № 6. – С. 155–158.

4. Подоляк Н. М. Відповідальність та асертивність : співвідношення понять / Наталія Михайлівна Подоляк // Матеріали науково-практичної конференції молодих учених та студентів «Проблеми сучасної психології особистості», травень, 2013. – Одеса, 2013. – С. 31–36

5. Подоляк Н. М. Асертивність як професійно значуща риса особистості вчителя / Наталія Михайлівна Подоляк // Zbior raportow naukowych «Nauka dzis : teoria, metodologia, praktyka». – Wrocław, 2013. – S. 31–36.

6. Подоляк Н. М. Асертивність як необхідна умова ефективної діяльності педагога / Наталія Михайлівна Подоляк // Zbior raportow naukowych «Postępy w nauce w ostatnich latach. Nowych rozwiązań». – Warszawa, 2012. – S. 20–25.

РОЗДІЛ II. ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АСЕРТИВНОСТІ

У даному розділі надано етапи емпіричного дослідження особливостей асертивності в контексті властивостей особистості, що супроводжують її прояви, розкрито її зміст. Визначено та описано етапи і методичну процедуру дослідження асертивності та психологічних властивостей, що співвідносяться з нею. Визначено комплекс методів, методик та процедур дослідження, спрямованих на вивчення означених властивостей особистості та статистичні методи обробки даних.

Наведено етапи створення оригінального «Тест-опитувальника компонентів асертивності» (ТОКАС) та результати його апробації (перевірки на надійність, валідність та дискримінативність). Обґрунтовано вибірку основного емпіричного дослідження (240 осіб) та вибірку стандартизації (210 осіб). Здійснений короткий огляд психодіагностичних методик, що діагностують властивості особистості, котрі гіпотетично пов'язані з асертивністю.

2.1. Організація та етапи емпіричного дослідження

У цьому підрозділі викладена логіка емпіричного дослідження та шляхи його організації, підходи до створення системи методів і методик, що є релевантними меті роботи. Вирішення даного завдання ґрунтувалося на результатах теоретичного аналізу зарубіжних та вітчизняних джерел, спрямованих на розробку проблеми асертивності (див. розділ I), а саме:

– проаналізовані сучасні теоретичні уявлення про асертивність, котра розглядається в даній роботі як диспозиційна, відносно стійка властивість особистості; сформульовано основні *принципи* її дослідження;

- здійснено аналіз асертивності в системі споріднених понять, що характеризують семантичний простір *особистісного (суб'єктивного) аспекту* проблеми асертивності (схильність до асертивності, готовність, спрямованість, асертивний потенціал, асертивна поведінка, асертивна особистість тощо);
- розглянуто макроструктуру асертивності з позицій континуально-ієрархічного підходу;
- експліковано та описано компонентний склад показників, які презентують формально-динамічний (темпераментальний) і якісний рівні асертивності;
- здійснено пошук спектру рис особистості, які за даними сучасних теоретико-емпіричних досліджень розглядаються як такі, що є пов'язаними зі схильністю до асертивності, супроводжують її прояви і деякою мірою виступають у якості її чинників;
- з означеного спектру рис особистості вибрані ті, що можуть бути *співставленні* з показниками асертивності, тобто ті, що переважно відносяться до якісного рівня індивідуальності, представлені показниками даного рівня (метахарактеристики якісного рівня) і ті, що певною мірою характеризують змістовно-особистісний рівень;

Означені здобутки теоретичного аналізу визначили програму емпіричної частини роботи і систему дослідницьких процедур, що спрямовані на діагностику показників асертивності та тих рис особистості, які вивчаються у співвідношенні з ними.

Розглянемо основні етапи емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення індивідуально-психологічних особливостей асертивності:

- 1) підготовчий етап,
- 2) психодіагностичний етап,
- 3) аналітичний етап.

Перший, *підготовчий етап* традиційно складався з двох частин: організаційної та інструментальної.

Організаційна частина програми емпіричного дослідження:

а) власно емпіричне дослідження проводилось протягом трьох років. Протягом першого року створювався психодіагностичний інструментарій, у наступні два роки проводилася психодіагностика обраного кола властивостей особистості. Дослідження проводилось протягом 2008-2013 року;

б) загалом у дослідженні брали участь 450 осіб, зокрема: вибірку дослідження склали 50 студентів старших курсів Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка віком 20-25 років та слухачі відділення перепідготовки кадрів зі спеціальності «Психологія» факультету післядипломної освіти та роботи з іноземними громадянами кількістю 70 чоловік віком 25-40 років Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського та 120 студентів цього університету віком 20-25 років. Таким чином, кількість осіб, що приймали участь у власно емпіричному дослідженні становить 240. Окремо у вибірку стандартизації увійшло 210 осіб;

в) обробка отриманих даних здійснювалася за допомогою кількісного (кореляційного, факторного) та якісного (методів «асів», «профілів») аналізів. Для визначення достовірностей розбіжностей в межах якісного аналізу був використаний параметричний t – критерій Ст'юдента. Процедура обробки даних здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми SPSS v12.00 for Windows [121].

Інструментальна частина програми емпіричного дослідження включала:

а) опис відомих психодіагностичних методик, що діагностують різні характеристики асертивності (схильність до асертивності);

б) модифікацію процедури «Розміщення себе на шкалах асертивності» для діагностики як формально-динамічних, так і якісних її показників;

в) створення оригінального «Тест-опитувальника компонентів асертивності», який повинен відповідати певним теоретичним уявленням про дану властивість особистості і вирішувати практичні задачі по пошуку індивідуальних відмінностей в їх проявах;

г) викладення результатів апробації кінцевого варіанту «Тест-опитувальника компонентів асертивності»;

д) підбір певного комплексу адекватних меті та завданням психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення обраного спектру рис особистості, які співставляються з показниками асертивності.

Результати *психодіагностичного і аналітичного етапів* емпіричного дослідження представлені у третьому розділі дисертації.

2.2. Психодіагностичний інструментарій, спрямований на вивчення асертивності

2.2.1. Огляд традиційних методик, що дають інформацію про деякі показники асертивності

Нагадаємо, що у даній роботі ми розглядаємо лише компоненти асертивності формально-динамічного і якісного рівнів континуально-ієрархічної структури особистості [122, 123, 124, 175, 198]. Саме тому, пошук, експлікація та опис характеристик асертивності змістово-особистісного і імперативного рівнів становить перспективу нашого дослідження.

У цьому підрозділі, перш ніж приступити до викладу результатів розробки та апробації комплексу психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення означених показників асертивності, розглянемо відповідний меті (діагностика асертивності) психодіагностичний інструментарій, що презентований у доступній нам літературі.

«Тест на асертивність» Цей тест приводять у своїй книзі «Як робити все по своєму, або асертивність – в життя!» Віра Каптоні і Томас Новак [63].

Автори методики розглядають асертивність як тип поведінки, котрому притаманні впевненість у собі, наполегливість та цілеспрямованість. Агресивність і пасивність – два полюси, що ми отримали в спадок від нашого багатомільйонного існування. Інстинкт казав: «Нападай, або рятуйся втікаючи». Але сьогодні на перший план виходить третій тип поведінки – асертивність.

Даний тест призначається для оцінки здатності діяти не на шкоду комусь, поважати і враховувати у взаємодії права інших людей, але при цьому не дозволяти «вити з себе мотузки» [63].

За допомогою цього тесту діагностується рівень розвитку таких показників асертивності:

- показник довіри до себе – АДД (внутрішня готовність бути у злагоді з самим собою);
- показник активності у відстоюванні власної позиції – ААП (ступінь опанування власної асертивності, дії в напрямку її розвитку);
- показник реалістичності вашої самооцінки – АРС (ступінь реалістичності самооцінки як база для придбання асертивних навичок, необхідних для контактів з оточуючими).

1) За результатами тесту кількість балів показника довіри до себе (АДД) свідчить про ступінь довіри до себе й про внутрішню готовність бути у злагоді з самим собою.

Низькі значення показника (1–2 бали) свідчать про віру в себе, а також в те, що асертивності можна навчитися.

Високі значення цього показника (7–8 балів) свідчать про те, що особа хоч має уявлення про асертивність, але не занадто користується нею в житті, часто відчуває незадоволення собою та оточуючими. Причина — глибинна невпевненість у собі, відчуття постійної небезпеки. Таким людям часто здається, що хтось кращий за них: розумніший, винахідливіший, більш здібний. На думку авторів такі люди підсвідомо чекають, що цей всемогутній хтось обов'язково їх урятує: утішить, навчить, допоможе, похвалить.

2) Кількість балів показника активності у відстоюванні власної позиції – ААП (ступінь опанування власної асертивності, дії в напрямку її розвитку) при *низьких значеннях* свідчить про те, що людині не вдається використати багато з тих шансів, котрі їй дає життя. Тому необхідно або спробувати опанувати асертивність, або задовольнитися тим, що є.

Високі значення показника ААП (7–8 балів) свідчать про те, що особа діє в напрямку розвитку власної асертивності, хоча іноді спроби реалізувати своє рішення, своє бачення виливаються в агресивність.

3) Кількість балів показника АРС (ступінь реалістичності самооцінки як база для придбання асертивних навичок, необхідних для контактів з оточуючими) свідчить про таке:

Низькі значення показника (1–2 бали) свідчать про існування хороших шансів опанувати асертивність при адекватній і позитивній самооцінці. Особа оцінює себе реалістично, а це хороша база для придбання якої-небудь навички, необхідної для контактів з оточуючими.

Високі значення показника (7–8 балів) виявляють наявність проблеми, що полягає у переоцінці особистістю себе, своїх можливостей і не цілком щирій, відкритій поведінці [63].

Отже, «Тест на асертивність» у даній роботі застосовується і як методика, що надає інформацію про асертивність, і як паралельний тест при перевірці оригінального (створеного у співавторстві) «Тест-опитувальника компонентів асертивності» (ТОКАС) на валідність.

2.2.2. Процедура «Розміщення себе на шкалах асертивності»

Дана процедура є модифікацією методики Тамари Дембо та Сюзанни Рубінштейн, призначеної для вивчення самооцінки. Простота та оригінальність підходу дозволяють використовувати цю методику у якості досить поширеного інструменту для вивчення різноманітних властивостей особистості, що було використано у даній роботі для діагностики формально-динамічних і якісних показників асертивності.

Стимульний матеріал даної методики включає: а) інструкцію для досліджуваних; б) бланки на яких зображені відрізки прямих (шкал); в) предмет оцінки – описи кожної шкали, що досліджуються за допомогою самооцінки. Нижче наводяться інструкція і бланк для роботи з умовними шкалами (показниками) асертивності.

Min min min min min min min min min

Цей варіант методики діагностує 8 формально-динамічних показників асертивності:

АсФП – потреба проявляти асертивність – відсутність потреби;

АсФІ – ініціативність у проявах асертивності – відсутність ініціативності;

АсФШ – широта (різноманітність) сфер життєдіяльності, де виникає та виявляється асертивність – вузькість (одноманітність, обмеженість);

АсФЛ – легкість виникнення асертивних переживань, думок, дій, асертивної поведінки – утруднення різних проявів і форм асертивності;

АсФУ – усталеність (стійкість, стабільність, постійність) проявів асертивності – нестійкість (ситуативність, епізодичність);

АсФД – динамічність (здатність змінювати репертуар асертивних проявів, дій, пластичність) – ригідність;

АсФЕ – енергійність, інтенсивність асертивності (енерговитрати в процесі прояву асертивності) – помірність;

АсФВ – включення у процес взаємодії, чутливість до зворотного зв'язку – дистанційованість.

Слід зазначити, що довжина кожного відрізка дорівнює 10 см., що відповідає 10 балам. Середня лінія ряду проходить на шкалах (відрізках) через точку, що відповідає 5 балам. Досліджуваний відмічає рівень, котрий, на його думку, він займає на кожній шкалі (див. інструкцію). Вимірювання кожного відрізка дозволяє виявити значення (ступінь розвитку відповідного показника), виявленого на основі самооцінки. Об'єднання позначених точок дозволяє побудувати індивідуальний профіль формально-динамічних і якісних рівнів асертивності.

Мануал модифікованої процедури «Розміщення себе на шкалах асертивності» надано у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Опис (мануал) модифікованої процедури «Розміщення себе на шкалах асертивності»

Позиції	Характеристики методик
I. Загальні відомості	Психодіагностична процедура «Розміщення себе на шкалах асертивності». Автори: О. П. Саннікова, А. И. Санніков, Н. М. Подоляк, модифікація тесту Т. Дембо і С. Рубінштейн
II. Мета	Для психологічного діагнозу, для наукового дослідження
III. опис Методики	<p>Діагностує 5 якісних показників (шкал) асертивності:</p> <p>шкала I – афективний компонент (АсЕ), шкала II – когнітивний компонент (АсК), шкала III – конативний або поведінковий (АсП), шкала IV – контроль-регулятивний (АсКР) і загальний показник асертивності (АсЗаг)</p> <p>Діагностує 8 формально-динамічних показників асертивності:</p> <p>АсФП – потреба проявляти асертивність – відсутність потреби;</p> <p>АсФІ – ініціативність у проявах асертивності – відсутність ініціативності;</p> <p>АсФШ – широта (різноманітність) сфер життєдіяльності де виникає та виявляється асертивність – вузькість (одноманітність, обмеженість);</p> <p>АсФЛ – легкість виникнення асертивних переживань, думок, дій, асертивної поведінки – утруднення різних проявів і форм асертивності;</p> <p>АсФУ – усталеність (стійкість, стабільність, постійність) проявів асертивності – нестійкість (ситуативність, епізодичність);</p> <p>АсФД – динамічність (здатність змінювати репертуар асертивних проявів, дій, пластичність) – ригідність;</p> <p>АсФЕ – енергійність інтенсивність асертивності (енергозатрати в процесі прояву асертивності) – помірність;</p> <p>АсФВ – включення у процес взаємодії, чутливість до зворотного зв'язку – відсторонення (міра дистанціювання).</p>
IV. стандартизація	Коефіцієнти кореляції при перевірці на надійність (тест-ретест – надійність, паралельний тест, метод ділення навпіл) на значущому 1% рівні
V. Користувач	Психолог-дослідник, практичний психолог, фахівець-суміжник після спеціальної підготовки
VI. Популяція	Для дорослих досліджуваних

VII. Термін	Від 30 до 40 хвилин
VIII. Ситуація	Переважно ситуація «клієнта», можлива «експертиза»
IX. Наявність паралельних тестів	Метод парних порівнянь; модифікована методика Дембо-Рубінштейн «Розміщення себе на шкалах асертивності», тест-опитувальник діагностики здатності до асертивності (низька, середня, висока) Левінсона; методика діагностики міри асертивності (тип поведінки: пасивний, асертивний, агресивний); Тест асертивності В. Каппоні, і Т. Новак та ін.

2.2.3. «Тест-опитувальник компонентів асертивності» (ТОКАС)

2.2.3.1. Теоретичний конструкт методики, спрямованої на діагностику якісних показників асертивності

Відомо, що основою оригінальних (тих, що відрізняються від подібних) методик є теоретичні уявлення авторів про певну властивість, її показники та попередні емпіричні дослідження, що спрямовані на уточнення складу компонентів, їх характеристик та особливостей проявів. Дані методики повинні відповідати не тільки певним теоретичним уявленням про дану властивість особистості, а й психометричним вимогам до методик цього класу – валідності, надійності та дискримінативності. Результатом використання даних методик має бути діагностика індивідуальної специфіки досліджуваної властивості, що виявляється у своєрідному сполученні її показників.

Спираючись на роботи, присвячені вивченню різноманітних аспектів феномену, що вивчається [63, 97, 128, 143, 178, 209], під асертивністю особистості ми розуміємо *системну різнорівневу її властивість*, яка виявляється у високому ступені прийняття себе та інших, спонтанності та безпосередності поведінки, позитивній самооцінці та оцінці інших людей, прийнятті на себе відповідальності, вірі у власний авторитет, здатності до налагодження тісних і глибоких міжособистісних стосунків тощо [143, 170].

Як було зазначено у розділі I, для асертивної особистості характерні орієнтація на події реального життя, якому надають значущості минуле і майбутнє, незалежність цінностей і поведінки від зовнішніх впливів, здатність

самостійно формувати свою думку про життя, свобода вираження своїх потенцій, відкритість, віра в себе і довіра до інших.

Згідно з метою нашого дослідження, – розробка та апробація методики, що діагностує якісні показники асертивності – розглянемо характеристики саме якісного рівня, що відображають психологічну сутність феномену асертивності. Отже, до якісних характеристик асертивності відносяться:

– емоційна (афективна) складова. На додатному полюсі розташовані такі характеристики, як нервово-психічна стійкість, прийняття себе, прийняття інших, спонтанність емоційних реакцій, почуття міри, відсутність тривоги, почуття впевненості; на від'ємному полюсі – відсутність цих якостей, або їх слабкий прояв;

– когнітивна складова. Додатний полюс характеризується адекватною орієнтацією в соціальній ситуації та адекватністю її оцінки; здатністю передбачати результати власної асертивної поведінки, здатністю дозволяти собі мати запити і вимоги, здатністю орієнтуватися в соціальних очікуваннях, усвідомленням потреби у досягненні мети; від'ємний полюс характеризується протилежними якостями;

– поведінкова складова асертивності. На додатному полюсі характеризується готовністю до дій, спрямованих на досягнення мети без поспрання прав інших людей, навіть конструктивною агресивністю та здатністю керувати своїм життям; на від'ємному полюсі – неготовністю до таких дій, що супроводжується або пасивністю, або некерованою, неконструктивною агресивністю;

– контрольно-регулятивна складова асертивності. Додатний полюс містить якості, що характеризуються відповідальністю за свої вчинки; наполегливістю у захисті своїх прав; самостійними діями; обстоюванням своєї думки, навіть якщо це пов'язано з якимись труднощами тощо. На від'ємному – почуттям безпорадності, безправності; наданням можливості іншим вирішувати, що необхідно зробити; несамостійними діями; не обстоюванням своєї думки; схильністю підкорятися іншим, дозволом іншим приймати рішення

тощо.

У зв'язку з тим, що ми не знайшли в літературі методик, що діагностують саме ці компоненти асертивності, ми розробили оригінальний «Тест-опитувальник компонентів асертивності» (ТОКАС). Створювався даний опитувальник за вимогами психометрики [7, 24, 32, 33, 176], що потребує вирішення таких традиційних завдань:

1) на засаді теоретичних положень розробити конструкт оригінальної психодіагностичної методики, спрямованої на вивчення показників асертивності, розробити процедуру тестування і обробки даних, підготувати інструкцію, стимульний матеріал, бланки, ключі;

2) провести первинну перевірку змістовної валідності тест-опитувальника, при необхідності скоректувати формулювання неясних тверджень;

3) перевірити конструкт методики за допомогою факторного аналізу індикаторів;

4) провести апробацію розробленого оригінального опитувальника;

5) зібрати відомості про валідність та надійність;

6) скласти характеристики показників, що діагностуються тест-опитувальником для інтерпретації тестових даних.

Відповідно до означених завдань були розроблені такі *етапи* створення оригінального тест-опитувальника.

Перший етап – теоретичний. На цьому етапі здійснена спроба концептуалізації психологічного феномену «асертивність» (схильність до асертивності), і створення теоретичного конструкту майбутньої методики, котра презентує уявлення співавторів про структуру, компонентний склад показників асертивності та їхні прояви. Уявлення про якісну структуру феномена асертивності, викладені вище. Саме ці уявлення склали теоретичну основу для створення оригінального тест-опитувальника. На підставі опису параметрів, розроблені шкали тест-опитувальника.

Другий етап – на основі проведених теоретико-емпіричних досліджень здійснюється змістове наповнення системи показників, що складають феноменологічне поле властивості особистості, котра діагностується. Результатом цього етапу стала розроблена система опису якісних показників асертивності, що були об'єднані у відповідні шкали, котрі характеризують емоційний, когнітивний, поведінковий і контроль-регулятивний компоненти асертивності як властивості особистості.

Третій етап характеризується роботою, спрямованою на конструювання питань (стимульний матеріал) про прояви асертивності. На даному етапі також формулювалася інструкція для досліджуваних, створювався бланк для відповідей на питання, котрий представлений у додатках.

Четвертий етап полягав в емпіричній корекції стимульного матеріалу методики. На цьому ж етапі розробляється «ключ» для обробки одержаних даних.

П'ятий етап – перевірка конструкту тесту – підтвердження (або корекція) правильності групування індикаторів для діагностики конкретних показників (шкал) і уточнення «ключів».

Останнім, *шостим етапом* роботи зі створення оригінальної методики, стало проведення процедури апробації остаточного варіанту опитувальника, тобто перевірка його надійності і валідності. Результати даного етапу розробки оригінального опитувальника викладені нижче.

2.2.3.2. Результати апробації «тест-опитувальника компонентів асертивності» (ТОКАС)

За означеними вимогами (див. підрозділ 2.1.) психометрики був створений перший варіант опитувальника, який включав 96 тверджень. Цей варіант було запропоновано групі досліджуваних (25 осіб) з метою перевірки тверджень на чіткість і доступність для сприйняття.

Також було перевірено відповідність сирих балів, отриманих за кожним твердженням-індикатором, нормальному розподілу. В результаті частина тверджень із ненормальною частотою розподілу і ті, що викликали труднощі при

сприйнятті та розумінні була вилучена. Далі застосовувався удосконалений варіант тест-опитувальника – 80 тверджень.

Результати були факторизовані з ротацією факторної матриці з метою уточнення структури тесту (групування індикаторів відповідно до теоретично експлікованих показників). Обчислення проводилось за допомогою комп'ютерної програми статистичної обробки SPSS 13.0.

Результати групування тверджень надані у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Групування індикаторів за чотирифакторною моделлю

Фактори							
Фактор I		Фактор II		Фактор III		Фактор IV	
Індикат.	Вага	Індикат.	Вага	Індикат.	Вага	Індикат.	Вага
AcE ₅	645**	AcK ₁₅	581**	AcП ₁	599**	AcКР ₃	758**
AcE ₈	619**	AcK ₁	569**	AcП ₅	556**	AcКР ₄	677**
AcE ₆	585**	AcK ₃	553**	AcП ₁₂	548**	AcКР ₁₀	581**
AcE ₁₅	534**	AcK ₅	492**	AcП ₃	511**	AcКР ₅	482**
AcE ₃	484**	AcK ₄	471**	AcП ₆	489**	AcКР ₁	467**
AcE ₁	443**	AcK ₈	467**	AcП ₄	456**	AcКР ₂	436**
AcE ₂	412**	AcK ₆	388**	AcП ₁₁	450**	AcКР ₁₂	366**
AcE ₄	398**	AcK ₂	369**	AcП ₁₀	448**	AcКР ₁₁	354**
AcE ₉	367**	AcK ₇	309**	AcП ₉	443**	AcКР ₆	348**
AcE ₇	319**	AcK ₁₄	297*	AcП ₁₃	411**	AcКР ₈	317**
AcE ₁₀	313**	AcK ₁₃	268*	AcП ₁₄	395**	AcКР ₁₃	281*
AcE ₁₁	310**	AcK ₉	296*	AcП ₇	333**	AcКР ₇	279*
AcE ₁₂	308**	AcK ₁₀	276*	AcП ₈	300*	AcКР ₉	265*
AcE ₁₄	284*	AcK ₁₂	270*	AcП ₂	272*	AcКР ₁₄	256*
AcE ₁₃	279*	AcK ₁₁	280*	AcП ₁₅	239*	AcКР ₁₅	238*

Примітка: 1) позначення показників: афективний компонент (AcE), когнітивно-смісловий компонент (AcK), конативний або поведінковий показник (AcП), контрольно-регулятивний показник (AcКР); 2) показники представлені в порядку зменшення факторної ваги; 3) n = 75; 4) індекс біля показника означає номер твердження; 5) тут і надалі нулі та коми опущені; 6) позначка ** свідчить про коефіцієнт кореляції на рівні $p \leq 0.01$; позначка * – $p \leq 0.05$; 7) від'ємний

знак (-) перед коефіцієнтом кореляції свідчить про те, що у даний фактор входить від'ємний полюс даного показника.

За результатами факторного аналізу було обрано чотирифакторну модель групування індикаторів, що емпірично підтверджує конструктну валідність оригінального тесту.

Як видно з аналізу табл. 1 кожний показник включає лише по 15-16 індикаторів, що мають достатню факторну вагу, тому в остаточному варіанті ми залишили по 15 індикаторів у кожній групі (факторі). Вдосконалений варіант опитувальника, що включав 60 тверджень – по 15 на кожну з чотирьох виділених шкал, був запропонований 210 особам. Отримані дані також були піддані факторному аналізу. Аналіз отриманих результатів показав, що всі твердження мають значущу факторну вагу.

Таким чином, в результаті поетапного перетворення було створено остаточний варіант опитувальника. Він включає в себе письмову інструкцію, стимульний матеріал у вигляді 60 тверджень, серед яких є «прямі» і «зворотні» твердження, що розташовані за чотирма шкалами, і бланк для відповідей.

Отже, остаточний варіант «Тест-опитувальника компонентів асертивності» (ТОКАС) діагностує 5 (4 первинних і 1 вторинний – загальний показник) якісних показників (шкал) асертивності. Процедура тестування стандартна. В методиці передбачено чотири варіанти відповідей, що оцінюються за наступною шкалою: «безумовно, так» - 4 бали; «мабуть, так» - 3 бали; «мабуть, ні» - 1 бал; «безумовно, ні» - 0 балів. Варіанти відповідей на «зворотні» твердження оцінюються навпаки.

Максимальна оцінка за кожним параметром складає 60 балів. Кожний з параметрів асертивності є біполярним континуумом (на полюсах розташовуються мінімально низькі і максимально високі значення показників). Значення кожного з параметрів, домінування того або іншого компоненту (емоційного, когнітивного, поведінкового, регулятивного) в індивідуальній структурі асертивності, відображає її якісну своєрідність і виявляється в

особливостях вибору індивідуальних стратегій і способів поведінки особистості в різних ситуаціях.

Загальний показник асертивності (АсЗаг) є вторинним і вираховується за формулою: $АсЗаг = (АсЕ+АсК+АсП+АсКР) : 4$.

Підрахунок «сирих» балів здійснюються відповідно до ключа. За результатами методики визначається рівень вираженості окремих складових схильності до асертивності і загальний ступень її прояву.

Відомо, що однією з важливих задач створення будь якої методики є перевірка його остаточного варіанту на надійність і валідність. Саме тому ми використовували традиційний підхід: метод розщеплювання (розподілу тесту навпіл), метод повторного і паралельного тесту [7]:

- процедура розщеплювання (split-half) – це визначення коефіцієнтів кореляцій між двома аналогічними частинами тесту, тобто між двома половинами кожної з шкал;

- метод повторного тесту – полягає у пошуку коефіцієнтів кореляції між двома «зрізами» (інтервал від трьох до шести місяців) авторського теста;

- метод паралельного тесту – пошук кореляцій між двома тестами, один з яких є новою оригінальною методикою, інший – «Тест на асертивність» В. Каппоні і Т. Новака та модифікована методика Дембо-Рубінштейн процедура «Розміщення себе на шкалах асертивності».

Таким чином, для визначення надійності і валідності створеної оригінальної методики ми перевіряли:

- по-перше, надійність частин тесту з метою перевірки міри внутрішньої узгодженості змісту тесту;

- по-друге, тест - ретестову надійність з метою перевірки стійкості результатів тесту в часі (у даному випадку через 3 місяці);

- по-третє, надійність паралельних форм з метою перевірки узгодженості відповідей досліджуваних на різні вибірки завдань. Обчислення проводилось за допомогою комп'ютерної програми статистичної обробки SPSS 12.0.

У табл. 2.3 наводяться коефіцієнти кореляції між однойменними якісними показниками асертивності, що одержані за допомогою різних підходів та процедур, котрі свідчать про достатню надійність і валідність оригінального тесту.

Дана таблиця є результатом останньої стандартизації методики. Нагадаємо, що до вибірки стандартизації увійшли 210 осіб у віці 25-35 років – слухачі відділення перепідготовки кадрів факультету післядипломної освіти та роботи з іноземними громадянами. При перевірці тест-ретест надійності із 210 залишилось 172 особи.

Таблиця 2.3

Значення коефіцієнтів кореляції, які одержані при перевірці на надійність і валідність методики ТОКАС

Шкали асертивності	Способи перевірки на надійність і валідність			
	Надійність еквівалентних половин тесту ($x_I - x_{II}$) (n=210)	Тест-ретест-надійність ($y_I - y_{II}$) (n=172)	Надійність паралельних форм (n=210)	
			Тест асертивності	Розміщ. на шкалах асертивності
Шкала 1 АсЕ	463**	650**	452**	310**
Шкала 2 АсК	358**	330*	422**	284*
Шкала 3 АсП	370**	295*	412**	356**
Шкала 4 АсКР	360**	290*	480**	367**
Шкала 5 АсЗаг	401**	330**	400**	360**

Аналіз табл. 2.3 переконує у належному рівні надійності і валідності.

У табл. 2.4. наданий мануал «Тест-опитувальника компонентів асертивності» (ТОКАС).

Таблиця 2.4

Мануал тест-опитувальника компонентів асертивності (ТОКАС) – версія 1 – україномовна

Позиції	Характеристики методик
---------	------------------------

I. Загальні відомості про методику	Психодіагностичний тест-опитувальник асертивності (ТОКАС) – версія 1 – україномовна. Автори: О. П. Саннікова, А. И. Санніков, Н. М. Подоляк
II. Діагностична мета	Діагностує 5 якісних показників (шкал) асертивності: шкала I – афективний компонент (АсЕ), шкала II – когнітивно-смісловий компонент (АсК), шкала III – конативний або поведінковий (АсП), шкала IV – контрольно-регулятивний (АсКР) і загальний показник асертивності (АсЗаг)
III. Призначення тесту	Для психологічного діагнозу, для наукового дослідження
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Інструкція, 60 питань: по 15 на кожну шкалу. загальний показник асертивності вираховується за формулою: $АсЗаг = (АсЕ + АсК + АсП + АсКР) : 4$
V. Стандартизація	Коефіцієнти кореляції при перевірці на надійність (тест-ретест – надійність, паралельний тест, метод ділення навпіл) на значущому переважно на 1% рівні
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, практичний психолог, фахівець-суміжник після спеціальної підготовки
VII. Популяція	Для дорослих досліджуваних
VIII. Характеристики часу	Від 30 до 40 хвилин
IX. Ситуація дослідження	Переважно ситуація «клієнта», можлива і ситуація «експертизи»
X. Наявність паралельних тестів	Метод парних порівнянь; модифікована методика Дембо-Рубінштейн «Розміщення себе на шкалах асертивності»; тест-опитувальник діагностики здатності до асертивності (низька, середня, висока) Левінсона; методика діагностики міри асертивності (тип поведінки: пасивний, асертивний, агресивний); тест асертивності В. Каппоні, і Т. Новак та ін.

2.3. Обґрунтування вибору методик, що діагностують властивості особистості, гіпотетично пов'язані з асертивністю

Теоретичний аналіз робіт, що представлений у першому розділі дозволив нам виокремити широке коло властивостей особистості, гіпотетично пов'язаних з показниками асертивності (локус контролю, самоствавлення, впевненість у собі, схильність до ризику, екстра-інтроверсія, толерантність тощо). Саме тому для співвідношення з асертивністю ми обрали ті психодіагностичні методики, які спрямовані на діагностику означених рис особистості, зокрема:

1. «Тест-опитувальник самоствавлення» В. В. Століна і С.Р. Пантелєєва.

В нашій роботі ми використовували версію тест – опитувальника самоствавлення В.В. Століна і С.Р. Пантелєєва [24, с. 264-267].

Тест-опитувальник побудовано відповідно до ієрархічної моделі самоствавлення В. В. Століна. За допомогою цього опитувальника виявляється три рівні самоствавлення, що відрізняються ступенем узагальнення.

Перший – це рівень конкретних дій (готовність) стосовно свого «Я». Він охоплює такі шкали: самовпевненість (шкала 1), ставлення інших (шкала 2), самоприйняття (шкала 3), самокерівництво (шкала 4), самозвинувачення (шкала 5), самоінтерес (шкала 6), саморозуміння (шкала 7).

Більш узагальнений рівень самоствавлення утворюють: самоповага (шкала I), аутосимпатія (шкала II), очікування позитивного ставлення (шкала III), самоінтерес (шкала IV).

Самоповага (Шкала I) об'єднала твердження, що стосуються «внутрішньої послідовності», «саморозуміння», «самовпевненості».

Аутосимпатія (Шкала II) поєднує пункти, у котрих відображається дружність-ворожість до власного «Я». У дану шкалу ввійшли пункти, що стосуються «самоприйняття», «самозвинувачення».

Самоінтерес (Шкала IV) відбиває міру близькості до самого себе, інтерес до власних думок і почуттів, готовність спілкуватися із собою «на рівні», впевненість у своїй цікавості для інших.

Також ця методика діагностує головний фактор – глобальне самоставлення (Шкала S). Дана шкала вимірює інтегральне почуття «за» або «проти» власного «Я» досліджуваного.

2. «Тест впевненості в собі» В. Г. Ромека [161].

Цей психологічний тест для оцінки впевненості в собі як соціально-психологічної характеристики людини. Тест дає оцінку впевненості в собі за трьома шкалами: шкалою загальної впевненості в собі, шкалою соціальної сміливості, шкалою ініціативи в соціальних контактах. Методика складається з шкал, які реалізовані у вигляді переліку 30 питань. Використовується практичними психологами, психологами – дослідниками, спеціалістами-сміжниками після спеціальної підготовки. Пропонується ключ, інструкції, бланки. Призначений для групового та індивідуального тестування.

3. «Опитувальник рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера в адаптації Є.Ф.Бажина, Є.А.Голинкіної і О.М. Еткінда [33, 150].

Локус контролю є психологічним поняттям, що відбиває одну з найважливіших характеристик особистості – ступінь незалежності, самостійності та активності людини у досягненні своїх цілей, розвиток особистої відповідальності за події, які з ним відбуваються [244].

Теоретичний конструкт цієї методики заснований на уявленні авторів про структуру локусу контролю, що має два протилежні полюси показника, котрий характеризує певний тип локалізації контролю. Ці параметри представляють:

- шкала загальної інтернальності (ІЗ),
- шкала інтернальності в галузі досягнень (ІД),
- шкала інтернальності в галузі невдач (ІН),
- шкала інтернальності в сімейних відносинах (ІС),
- шкала інтернальності в галузі виробничих відносин (ІВ),
- шкала інтернальності в галузі міжособистісних відносин (ІМ),
- шкала інтернальності відносно здоров'я і хвороби.

На профілі суб'єктивного контролю пряма лінія, що проходить через 5,5 стени, відповідає нормі. Відхилення вгору за окремими шкалами свідчить про

інтернальний тип контролю над відповідними ситуаціями, відхилення донизу – про екстернальний тип контролю. Таким чином, може бути оцінений як загальний тип контролю, так і співвідношення показників за окремими шкалами між собою.

4. «Тест-опитувальник схильності до ризику» О. П. Саннікової та С. В. Бикової [20].

Призначений для диференціального діагнозу, для наукового дослідження. Структуру методики складають: стандартна інструкція для досліджуваних, 40 питань (по 10 на кожен показник; бланк для відповідей, побудованих за принципом вибору одного з чотирьох варіантів відповідей : «безумовно, так», «мабуть, так», «мабуть, ні», «безумовно, ні»).

Результат обчислюється в балах. Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, практикуючий психолог, фахівець-суміжник, при відповідній підготовці. Призначений для дорослих від 18 до 40 років. Застосовується строго індивідуально. Чітких обмежень в часі роботи з тест-опитувальником немає (від 20 до 40 хвилин). Не застосовується в стресогенних умовах (ситуація іспиту, при емоціогенних подіях в житті досліджуваних).

Дана методика діагностує емоційний, когнітивний, дієвий і контрольнорегулятивний компоненти схильності до ризику.

Емоційний компонент характеризує різноманітність, насиченість, силу емоційних переживань, пов'язаних з ризиком. Високі значення показника свідчать про яскраву емоційну палітру (різного знаку і модальності), що супроводжує схильність до ризику.

Когнітивний компонент – наявність думок (а не їх зміст), що пов'язані з ризиком. Високі значення показника свідчать про наявність роздумів, суджень, міркувань, фантазій про ризик, а також таких розумових характеристик схильної до ризику людини, за допомогою яких вона може в нейтральній ситуації знайти можливість для міркувань про ризик.

Дієвий компонент, поведінковий (ДКР) – це зовнішні прояви ризик-риси, як в висловлюваннях, діях, в ризиковій поведінці, так і в емоційній експресії

(жестах, міміці, пантоміміці). Високі значення показника свідчать про те, що схильність до ризику може проявлятися зовні, її можна спостерігати і у виразних рухах, міміці, жестах, поведінці, в конкретних ризикових діях.

Контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику – прояв психічної активності (але не змісту і результату), що спрямована на самоконтроль і саморегуляцію. Характеризується схильністю суб'єкта до оцінки і контролю власних «ризикових» переживань, думок, дій або вчинків. Високі значення показника свідчать про прагнення суб'єкта до оцінки і контролю власних «ризикових» переживань, думок, дій або вчинків.

5. Методика «Особистісні чинники ухвалення рішень» (ЛФР - 25)
Т. В. Корнілової [81, 82].

Опитувальник спрямований на виявлення двох особистісних властивостей – готовності до ризику і раціональності як психологічних змінних, виборів суб'єкта (як ухвалення рішень), що відображають характеристики особистісної регуляції в широкому контексті життєвих ситуацій. Опитувальник існує в 2 варіантах: 25 пунктів (ЛФР - 25) і 21 пункт (ЛФР - 21). У обидвох варіантах опитувальника використовується трьохкатегоріальна відповідь (відповідь 1 означає «вислів добре мене характеризує», відповідь (-)1 означає, що «вислів до мене не відноситься» і 0 «характеризує мене наполовину»).

Опитувальник будується на припущенні про можливість усвідомлення особистістю того, якою мірою для неї характерні продуктивні способи вирішення ситуацій невизначеності, тобто пункти, що входять до опитувальника, відображають суб'єктивні репрезентації особистісного ризику в самосвідомості. Готовність до ризику в концепції Т. В. Корнілової розуміється як особистісна властивість саморегуляції, що дозволяє людині ухвалювати рішення і діяти в ситуаціях невизначеності.

6. Фрайбургський особистісний опитувальник (FPI) розроблений працівниками Санк-Петербурзького університету в співавторстві з вченими Гамбургського університету [26].

Методика спрямована на вивчення рис особистості, що мають важливе значення для процесу регуляції поведінки, а, значить, і для асертивності і її проявів (асертивної поведінки). Слід зазначити, що існує декілька версій даної методики. В цьому дослідженні використовувалась модифікована форма опитувальника «В» в розробці А. А. Крилова та Т. І. Ронгінської.

Означений опитувальник діагностує 12 шкал, з котрих перші дев'ять є основними, базовими. Десята, одинадцята та дванадцята шкали задумані авторами як похідні, інтегруючі. Одже, означені шкали цього опитувальника характеризують: невротичність (F1), спонтанну агресивність (F2), депресивність (F3), роздратованість (F4), товариськість (F5), врівноваженість (F6), реактивну агресивність (F7), сором'язливість (F8), відкритість (F9), екстраверсію-інтроверсію (F10), емоційну лабільність (F11), маскулітність - фемінітність (F12).

7. 16-PF особистісний опитувальник Р.Кеттелла [114].

Цей відомий і популярний шіснадцятифакторний (16-PF) особистісний опитувальник представляє систему з шіснадцяти первинних шкал-факторів, які вимірюють різні полярні властивості особистості: афектотімію (А+) – сизотімію (А-); сила «Я» (С+) – слабкість «Я» (С-); домінантність (Е+) – покірність (Е-); безпечність (F+) – заклопотаність (F-); силу «над – Я» (G+) - слабкість «над – Я» (G-); сміливість (Н +) – боязкість (Н-); м'якість (I+) – твердість (I-); підозрілість (L+) – довірливість (L-); мрійливість (M+) – практичність (M-); проникливість (N+) – наївність (N-); схильність до почуття провини (O+) – самовпевненість (O-); радикалізм (Q₁₊) – консерватизм (Q₁₋); самодостатність (Q₂₊) – залежність від групи (Q₂₋); високий самоконтроль (Q₃₊) – низький самоконтроль (Q₃₋); напруженість (Q₄₊) – розслабленість (Q₄₋) і чотирьох вторинних факторів: екстраверсію (Q_{I+}) – інтроверсію (Q_{I-}); тривожність (Q_{II+}) – емоційну стабільність (Q_{II-}); кортикальну жвавність (жорстку врівноваженість) (Q_{III+}) – відсутність кортикальної жвавості (Q_{III-}); незалежність (Q_{IV+}) – покірність (Q_{IV-})

8. Самоактуалізаційний тест (САМОАЛ) (А. Ф. Лазукін, в адаптації Н. Ф. Каліної).

САМОАЛ створений на основі «Опитувальника міжособистісних орієнтацій» (Personal Orientation Inventory – POI) учениці А. Маслоу – Е. Шостром [230]. Методика діагностує такі показники самоактуалізації: прагнення до самоактуалізації, орієнтації у часі, цінності, погляд на природу людини, потреба у пізнанні, креативність (прагнення до творчості), автономність, спонтанність, саморозуміння, аутосимпатія, контактність, гнучкість у спілкуванні.

Опис шкал опитувальника САМОАЛ:

1. *Шкала орієнтації в часі* показує, наскільки людина живе теперішнім, не відкладаючи своє життя на «потім» і не намагаючись знайти притулок у минулому.

2. *Шкала цінностей*. Високий бал за цією шкалою свідчить, що людина розділяє цінності особистості, що самоактуалізується, до яких А. Маслоу відносив такі, як істина, добро, краса, цілісність, відсутність роздвоєності, життєвість, унікальність, досконалість, звершення, справедливість, порядок, простота, легкість без зусилля, гра, самодостатність.

3. *Погляд на природу* людини може бути позитивним (висока оцінка) або негативним (низька). Ця шкала описує віру в людей, в могутність людських можливостей.

4. Висока *потреба в пізнанні* характерна для особистості, що самоактуалізується, просто бачить те, що є і цінує це.

5. *Прагнення до творчості* або креативність – неодмінний атрибут самоактуалізації, яку просто можна назвати творчим ставленням до життя.

6. *Автономність*, на думку більшості гуманістичних психологів, є головним критерієм психічного здоров'я особистості, її цілісності і повноти.

7. *Спонтанність* – це якість, що витікає з упевненості в собі і довіри до навколишнього світу, властивих людям, що самоактуалізувалися.

8. *Саморозуміння*. Високий показник за цією шкалою свідчить про чутливість, сензитивність людини до своїх бажань і потреб.

9. *Аутосимпатія* – природна основа психічного здоров'я і цілісності особистості.

10. *Шкала контактності* вимірює товариську особистість, її здібність до налагодження міцних і доброзичливих стосунків з оточуючими людьми.

11. *Шкала гнучкості* в спілкуванні співвідноситься з наявністю або відсутністю соціальних стереотипів, здібністю до адекватного самовираження в спілкуванні. Методика містить 100 питань, на кожне з яких запропоновано два варіанти відповідей. Досліджуваним пропонується інструкція, бланк для відповідей.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

На основі теоретичного аналізу літератури, що здійснений в розділі I розроблено програму емпіричного дослідження індивідуально-психологічних особливостей асертивності, обґрунтовано вибірку стандартизації (210 осіб) і основну вибірку (240 осіб), визначено етапи, систему дослідницьких процедур і обробки емпіричних даних, що спрямовані на діагностику показників асертивності та тих рис особистості, котрі вивчаються у співвідношенні з ними.

1. Здійснено підбір психодіагностичних методик, що діагностують показники асертивності. Із ряду надійних методик, що були нам доступні, обрано методику «Тест на асертивність» В. Каппоні та Т. Новака, що спрямована на діагностику асертивності як типу поведінки, котрому притаманні впевненість у собі, наполегливість та цілеспрямованість.

2. Розроблено (у співавторстві) оригінальну психодіагностичну методику «Тест-опитувальник компонентів асертивності» (ТОКАС). Емпірична перевірка конструкту тесту за допомогою факторного аналізу індикаторів-відповідей підтвердила правильність угруповання шкал для діагностики означених показників і підтвердила сформульовану гіпотезу щодо якісної структури асертивності.

Перевірка остаточного варіанту «Тест-опитувальника компонентів асертивності» (ТОКАС) на надійність і валідність за допомогою відомих в психодіагностиці методів розщеплювання (розподіл тесту навпіл), повторного і паралельного тестів підтвердила можливість його застосування не тільки в суто наукових, але й в практичних цілях.

3. Модифіковано процедуру «Розміщення себе на шкалах асертивності» (методика Т. Дембо – С. Рубінштейн) для вивчення показників асертивності. Інформація, що отримана в результаті нашого попереднього теоретико-емпіричного дослідження, використовувалася при складанні описів формально-динамічних і якісних показників асертивності. Означені описи були надані досліджуванним при роботі з методикою «Розміщення себе на шкалах

асертивності» для стандартизації їх уявлень про психічний феномен, що вивчається.

5. Здійснено підбір певного комплексу адекватних меті та завданням психодіагностичних методик, що спрямовані на вивчення широкого спектру рис особистості, котрі співставляються з показниками асертивності (впевненість у собі, схильність до ризику, особливості самоствавлення та самоактуалізації, особливості локусу контролю та особистісні чинники ухвалення рішень тощо).

До складу цих методик увійшли: «Опитувальник рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера; «Тест-опитувальник самоствавлення» В. В. Століна; «Тест впевненості в собі» В. Г. Ромека; «Тест-опитувальник схильності до ризику» О. П. Саннікової та С. В. Бикової; методика «Особистісні фактори прийняття рішень» (ЛФР - 25) Т. В. Корнілової; самоактуалізаційний тест (САМОАЛ) А. Ф. Лазукіна, в адаптації Н. Ф. Каліної; Фрайбургський багатofакторний особистісний опитувальник (FPI); 16-ти факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла.

Основний зміст розділу відображено у наступних публікаціях:

1. Подоляк Н. М. Схильність до співробітництва як складова асертивної поведінки / Наталія Михайлівна Подоляк // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Спецвипуск : «Теоретико-методологічні засади дослідження особистості». – Одеса, 2009. – № 6. – С. 168–171.

2. Подоляк Н. М. Особливості локусу контролю у асертивних і неасертивних осіб / Наталія Михайлівна Подоляк // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Спеціальний випуск : «Психологія особистості : теорія, досвід, практика». – Одеса, 2009. – С. 22–27.

3. Подоляк Н. М. Психологічні особливості асертивності / Наталія Михайлівна Подоляк // Індивідуально-психологічні якості особистості майбутніх психологів та динаміка їх у період професійної підготовки :

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів (20 травня 2010 р.). – Одеса : СМІЛ, 2010. – С. 12–16.

4. Подоляк Н.М. Діагностика асертивності : результати апробації методики «ТОКАС» / Ольга Павлівна Саннікова, Олександр Ілліч Санніков, Наталія Михайлівна Подоляк // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Тематичний спецвипуск : «Традиції та новації сучасної освіти в Україні». – 2013. – № 3/СХІІІ. – С. 140–144.

РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО - ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АСЕРТИВНОСТІ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

У даній частині роботи здійснено аналіз емпіричних даних, викладено результати пошуку взаємозв'язків між показниками асертивності та широким спектром рис особистості, що гіпотетично пов'язані з асертивністю (впевненість у собі, самоставлення, локус контролю, схильність до ризику, екстраверсія, інтроверсія, емоційна лабільність, соціальна сміливість, тривожність, емоційна стабільність, самодостатність, самоактуалізація, тощо). Здійснено групування показників методом факторного аналізу. Викладено результати якісного аналізу (метод асів і профілів), що дало змогу виявити індивідуально-психологічні особливості осіб з різним рівнем і специфікою асертивності.

3.1. Угрупування ознакового простору показників, що досліджуються за допомогою кореляційного аналізу

Відомо, що кореляційний аналіз дає можливість точної кількісної оцінки ступеню узгодженості змін (варіювання) двох і більше ознак. Ступінь узгодженості змін характеризує тіснота зв'язку, тобто, абсолютну величину коефіцієнта кореляцій, але не наявність причинно-наслідкового зв'язку, що встановлюється іншими методами [7, 121].

3.1.1. Взаємозв'язки показників асертивності та рис особистості, що вивчаються у співвідношенні з ними

Як було показано в розділі I, аналіз літературних джерел свідчить про те, що серед властивостей особистості, котрі досліджуються у зв'язку з асертивністю, указуються ті, що відображають ставлення особистості до себе, впевненість у собі [24, 160, 162].

І. У табл. 3.1 презентовані значимі коефіцієнти кореляцій, з одного боку, між якісними показниками асертивності, що було діагностовано за допомогою спеціально розробленої для цієї мети методики «Тест-опитувальник компонентів асертивності» (ТОКАС), з другого боку, формально-динамічними показниками асертивності за тестом «Розміщення на шкалах асертивності» [1, 180] і показниками асертивності за тестом В. Каппоні, Т. Новака [63].

Таблиця 3.1

Значимі коефіцієнти кореляцій між якісними, формально-динамічними показниками асертивності і показниками асертивності за тестом В. Каппоні, Т. Новака

Показники схильності до асертивності			Якісні показники асертивності				
			АсЕ	АсК	АсП	АсКР	АсЗаг
Формально-динамічні	1	АсФП	289**		289**		184**
	2	АсФІ	179*	171*	279**	244**	188**
	3	АсФШ				251**	
	4	АсФЛ	312**	192**	301**		202**
	5	АсФУ		172*			
	6	АсФД			188**	198**	140*
	7	АсФЕ	162*	152*			
	8	АсФВ	181*	193**	241**		211**
За тестом В. Каппоні, Т. Новака	9	АДД	312**		349**	360**	407**
	10	ААП	281**	263**			
	11	АРС		189**			

Примітка: Тут і в наступних таблицях за текстом: 1) нулі і коми не позначені; 2) * - $\rho < 0,05$; ** - $\rho < 0,01$; 3) умовні позначення якісних показників асертивності: АсЕ – емоційний компонент, АсК – когнітивний, АсП – поведінковий, АсКР – контроль-регулятивний, АсЗаг – композитна оцінка асертивності (узагальнена); формально-динамічні показники: АсФП – потреба виявляти асертивністю, АсФІ – ініціативність в асертивності, АсФШ – широта асертивності, АсФЛ – легкість асертивності, АсФУ – усталеність асертивності, АсФД – динамічність асертивності, АсФЕ – енергійність асертивності, АсФВ – включення у процес взаємодії; 4) показники асертивності за тестом В. Каппоні,

Т. Новака: АДД – показник довіри до себе, ААП – показник активності у відстоюванні власної позиції, АРС – показник реалістичності самооцінки.

При аналізі табл. 3.1 перше, що можна зазначити, це те, що якісні показники асертивності, що діагностовано за методикою ТОКАС («Тест-опитувальник компонентів асертивності») [1] мають різні додатні зв'язки на значимому рівні з формально-динамічними показниками, що діагностовано:

- А) за процедурою «Розміщення себе на шкалах асертивності» і
- Б) з показниками асертивності за тестом В. Каппоні і Т. Новака.

Розглянемо ці зв'язки по-порядку.

А) Отже, якісний показник асертивності АсЕ (емоційний компонент) додатно на 1% ($p \leq 0,01$) рівні пов'язаний з показниками АсФП, АсФЛ і на 5% рівні ($p \leq 0,05$) з показниками АсФІ, АсФЕ, АсФВ.

Показник АсК додатно на 1% рівні пов'язаний з показниками АсФЛ і АсФВ, на 5% рівні – з показниками АсФІ, АсФУ, АсФЕ.

Показник АсП також додатно на 1% рівні пов'язаний майже з усіма показниками, окрім АсФШ і АсФУ.

Якісний компонент асертивності АсКР виявляє додатні зв'язки на 1% рівні з такими параметрами, як АсФІ, АсФШ, АсФД, АсФВ.

І, нарешті, загальний показник якісних компонентів асертивності (АсЗаг) переважно на 1% рівні взаємопов'язаний з компонентами АсФП, АсФІ, АсФЛ, АсФВ і на 5% рівні – з компонентом АсФД.

Для більш повного осмислення отриманих взаємозв'язків розглянемо кореляційну плеяду, що зображена на рис. 3.1.

Тут і надалі суцільні лінії означають значимі додатні зв'язки, а пунктирні – значимі від'ємні. Товщина ліній характеризує рівень зв'язків, або ($p \leq 0,01$), або ($p \leq 0,05$).

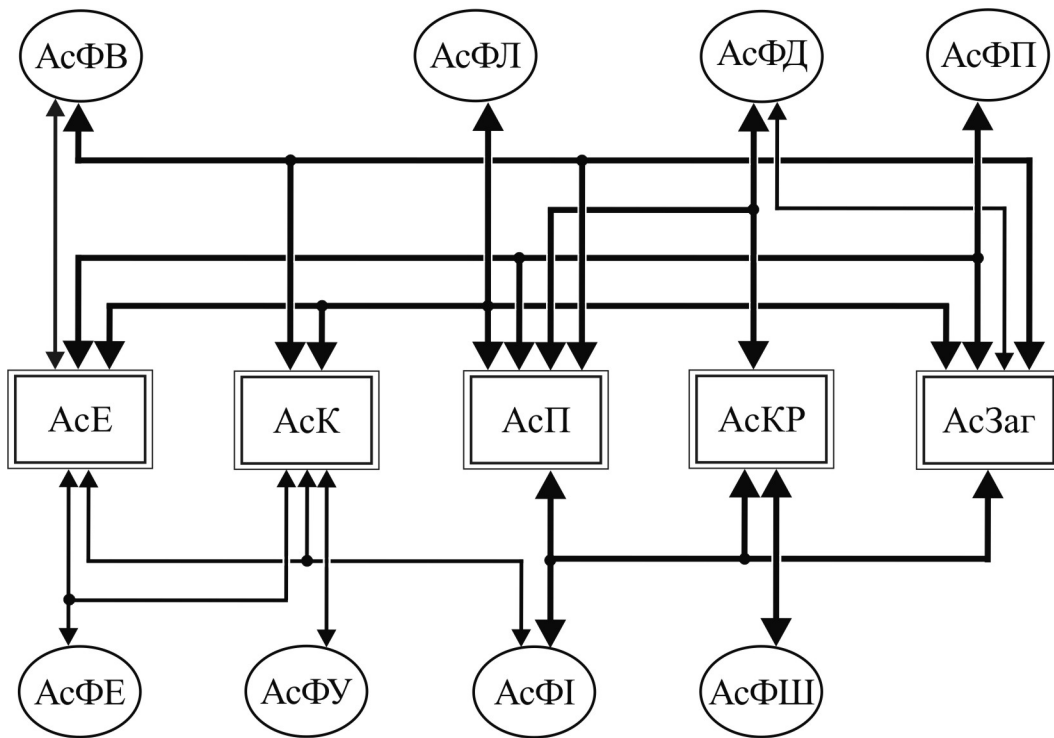

Рис. 3.1. Кореляційна плеяда значимих взаємозв'язків формально-динамічних і якісних показників асертивності.

Б) А тепер розглянемо взаємозв'язки між якісними показниками асертивності, що діагностовано за методикою ТОКАС («Тест-опитувальник компонентів асертивності») з показниками асертивності за тестом В. Каппоні і Т. Новака.

Отримані взаємозв'язки між показниками двох груп означених явищ свідчать про те, що показник довіри до себе (АДД) супроводжує прояви усіх якісних показників асертивності, окрім АсК; зростання показника ААП (активність у відстоюванні власної позиції) – супроводжується зростанням показників АсЕ (емоційний компонент) і АсК (когнітивно-смісловий компонент), що мають додатні значимі взаємозв'язки. При цьому показник реалістичності самооцінки виявляється тільки одночасно із показником АсК (когнітивний компонент).

Для аналізу взаємозв'язків між показниками асертивності, що діагностовані за допомогою тесту асертивності В. Каппоні і Т. Новака і якісними показниками асертивності розглянемо наступну кореляційну плеяду (рис. 3.2.). Ця плеяда також побудована на основі табл. 3.1.

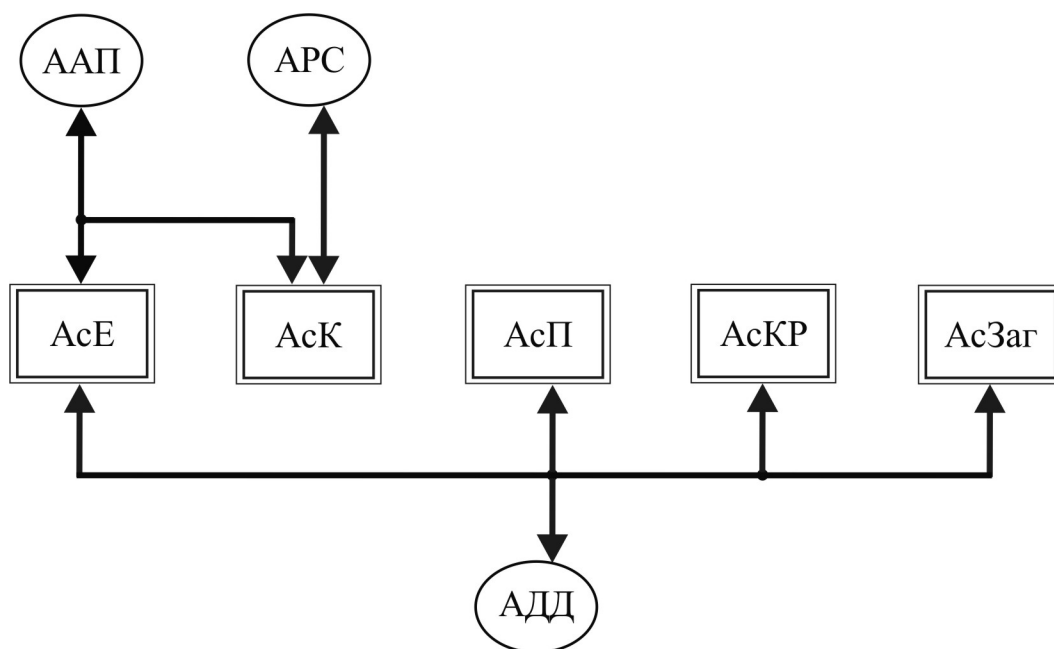

Рис. 3.2. Кореляційна плеяда взаємозв'язків показників асертивності за методикою В. Каппоні і Т. Новака і оригінальним тест-опитувальником

Загалом можна констатувати, що асертивність є досить складною, цілісною властивістю, що характеризується різноманіттям проявів, енергійністю, насиченістю, активністю, динамічністю, широтою, легкістю проявів асертивності, водночас довірою до себе, активністю у відстоюванні власної позиції, реалістичністю самооцінки тощо.

II. У табл. 3.2 презентовані значимі коефіцієнти кореляції між якісними показниками асертивності, показниками самоствавлення (за «Тест-опитувальником самоствавлення» В. В. Століна [24]) і впевненості у собі (за «Тестом впевненості в собі» В. Г. Ромека [161]).

Аналіз табл. 3.2 будемо проводити у два етапи. Спочатку розглянемо:

А) взаємозв'язки між показниками асертивності та самоствавлення, а лише потім, Б) взаємозв'язки між показниками асертивності та впевненістю у собі.

А) Насамперед, слід зазначити, що якісні показники асертивності мають значимі додатні зв'язки і на 1%, і на 0,5% рівні, з усіма показниками самоствавлення. Так, показник асертивності AcE додатно на 1% рівні пов'язаний з показником самоствавлення СП; від'ємно на 5% рівні показник AcE пов'язаний з С5. Зазначимо, що показники асертивності як AcK і Ac3ag на 5% рівні

від'ємно взаємопов'язаний з С5, а показник АсК – додатно на 1% рівні з показником СІV.

Таблиця 3.2

Значимі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками

асертивності, самоствавлення і впевненості у собі

Показники			Показники асертивності				
			АсЕ	АсК	АсП	АсКР	АсЗаг
Самоствавлення	1	S		167*		149*	
	2	СІ	156*		201**	148*	189**
	3	СІІ	187**		211**	176*	303**
	4	СІV		189**			
	5	С1		-156*	- 161*		-181*
	6	С3	201**				154*
	7	С2				141*	
	8	С4				-149*	
	9	С5	-188**	-145*			-161*
	10	С6			151*	147*	182**
	11	С7		160*			
Впевненість у собі	12	ВуС		263*		217**	241**
	13	ВССм	139*	306**	201**	157*	221**
	14	ВІСк	137*	304**	226**	327*	159*

Примітка: Тут і в наступних таблицях за текстом: 1) нулі і коми не позначені; 2) * - $\rho < 0,05$; ** - $\rho < 0,01$; 3) умовні позначення якісних показників асертивності: АсЕ – емоційний компонент, АсК – когнітивно-смісловий, АсП – поведінковий, АсКР – контроль-регулятивний, АсЗаг – композитна оцінка асертивності (узагальнена); 4) умовні позначення показників самоствавлення: S – інтегральний показник, СІ – самоповага, СІІ – Аутосимпатія, СІV – самоінтерес, С1 – самовпевненість, С2 – ставлення до інших, С3 – самоприйняття, С4 – самокерівництво, С5 – самозвинувачення, С6 – самоінтерес, С7 – саморозуміння; 5) показники впевненості у собі: ВуС – впевненість у собі, ВССм - соціальна сміливість, ВІСк – ініціатива у соціальних контактах.

Додатно на 5% рівні показник АсК пов'язаний з показниками S, С7, а на 5% від'ємно – з СІ, С5. Показник АсП виявив додатні зв'язки на 1% рівні з показниками СІ, СІІ. Від'ємно на 5% рівні показник АсП пов'язаний з

показником СІ. Показник АсКР значимо додатно ($p \leq 0,05$) пов'язаний з показниками S, СІ, СІІ, С2, С6. Показник АсЗаг додатно на 1% рівні пов'язаний з показниками СІ, СІІ, С6. І, нарешті, загальний показник якісних компонентів асертивності на 5% рівні від'ємно пов'язаний з показниками С1 і С5. Для більш чіткого уявлення про співвідношення показників, що вивчаються, на рис. 3.3 зображено кореляційну плеяду, що відтворює описані вище взаємозв'язки.

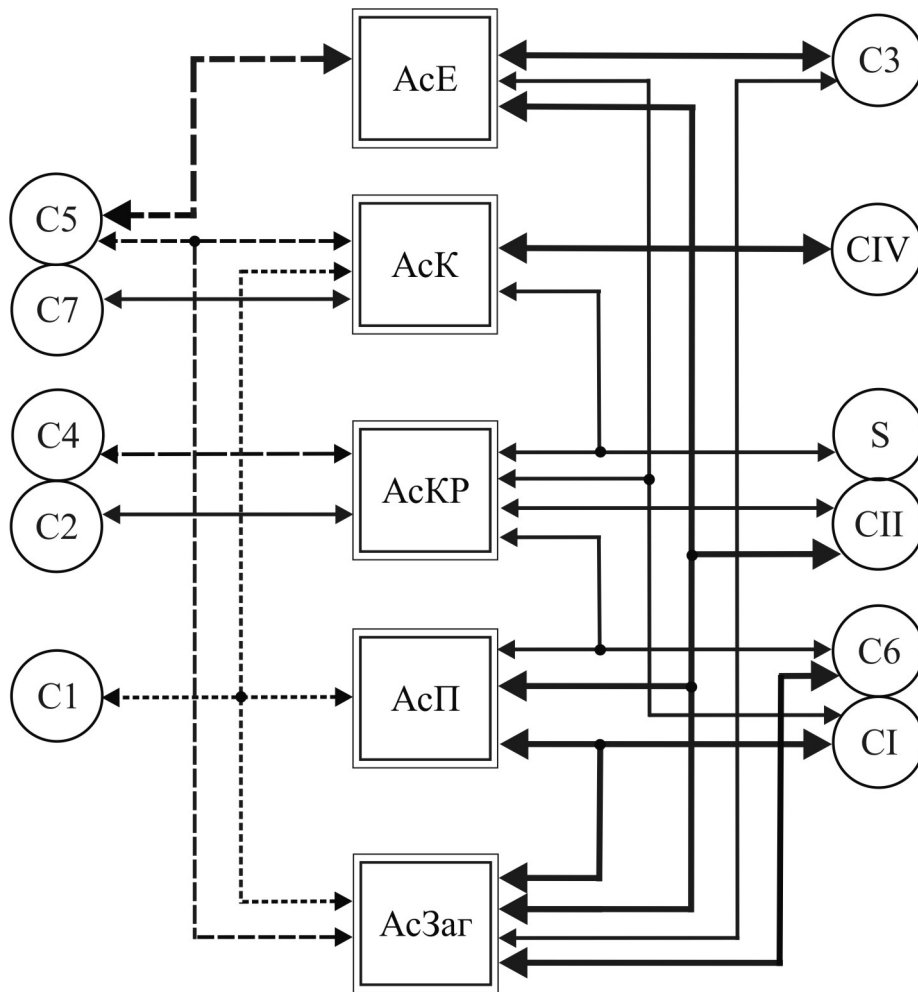

Рис. 3.3. Плеяда значимих кореляційних зв'язків між показниками асертивності та самоствалення.

Б) Тепер розглянемо взаємозв'язки між показниками асертивності та впевненістю у собі. Усі показники асертивності на значимому рівні додатно пов'язані з показниками ВССм і ВІСк. Показники асертивності АсЕ та АсКР на 5% рівні значимо додатно взаємопов'язані з показниками впевненості у собі ВССм, та ВІСк. Показник АсКР додатно на 1% рівні пов'язаний також з

показником впевненості у собі ВуС. Показник АсЗаг додатно на 1% ($p \leq 0,01$) рівні пов'язаний з показниками ВуС, ВССм, на 5% ($p \leq 0,05$) – з ВІСк.

На рис. 3.4 надано кореляційну плеяду, що побудована вже традиційним способом на основі табл. 3.2.

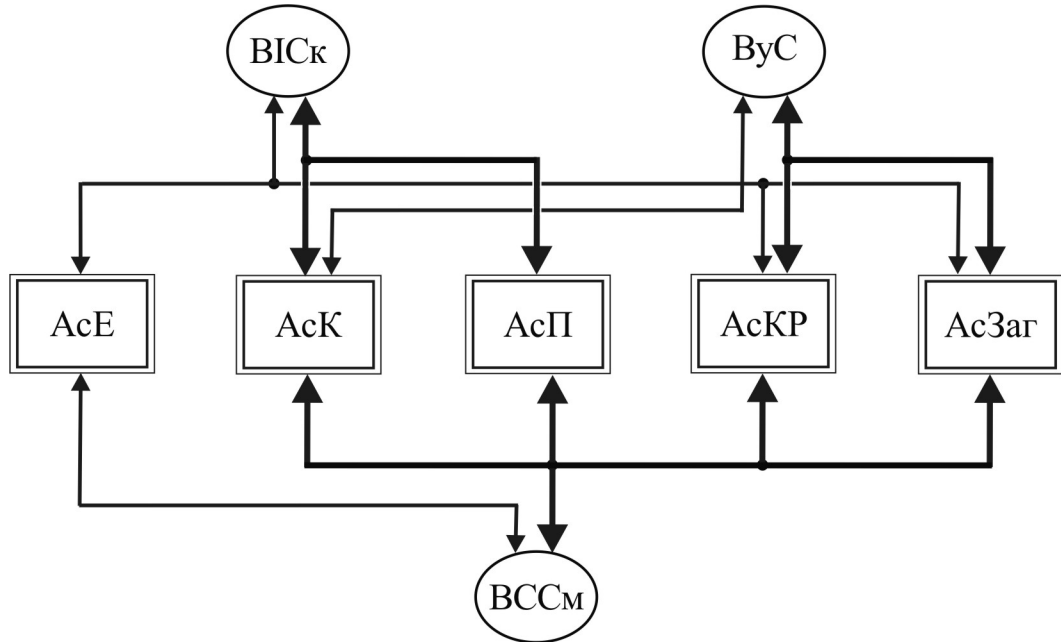

Рис. 3.4. Кореляційна плеяда показників асертивності та впевненості у собі.

Отже, стосовно виявлених зв'язків, можна констатувати, що усі якісні компоненти асертивності на значимому рівні додатно пов'язані з такими показниками впевненості у собі як ВССм та ВІСк. Це дає підстави стверджувати, що асертивність супроводжується впевненістю у собі, ініціативністю у соціальних контактах, соціальною сміливістю і не пов'язана із самозвинуваченням.

III. Розглянемо табл. 3.3, в котрій надано значущі коефіцієнти кореляцій між показниками асертивності та властивостями особистості, що вивчаються за допомогою тесту самоактуалізації (САМОАЛ) А. Ф. Лазукіна, в адаптації Н. Ф. Каліної [].

Таблиця 3.3

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками

асертивності та самоактуалізації

	Показники асертивності
--	------------------------

Показники самоактуалізації	AcE	AcK	AcП	AcKP	AcЗаг
Ca1				140*	
Ca2		179*			
Ca3	141*		141*		200**
Ca4		162*		171*	
Ca5	176*				145*
Ca6		188**		147*	
Ca7	183**		207**		
Ca9	146*				
Ca10			235**		188**
Ca11			-193**		

Примітка: 1) умовні позначення: показники самоактуалізації: Ca1 – орієнтація у часі, Ca2 – цінності, Ca3 – погляд на природу людини, Ca4 – потреба в пізнанні, Ca5 – прагнення до творчості (креативність), Ca6 – автономність, Ca7 – спонтанність, Ca9 – аутосимпатія, Ca10 – контактність, Ca11 – гнучкість у спілкуванні.

При аналізі таблиці можна відзначити, що найчастіше значимі додатні зв'язки, як на рівні 5% ($p \leq 0,05$), так і на рівні 1% ($p \leq 0,01$) показники асертивності мають з показником Ca3.

Показник AcE додатно на 1% ($p \leq 0,01$) рівні пов'язаний з показником C7, решта зв'язків знаходяться на 5% ($p \leq 0,05$) рівні з такими показниками як Ca3, Ca5, Ca9. Якісний компонент асертивності AcK виявляє додатний зв'язок на 1% рівні з показником Ca6, а з показниками Ca2 та Ca4 виявляється додатний зв'язок на 5% рівні. Показник AcП додатньо на 1% рівні пов'язаний з такими параметрами самоактуалізації як Ca7 та Ca10 і на 5% рівні з показником Ca3. Виявлено, що показник AcП (поведінковий компонент асертивності) має від'ємний зв'язок з параметром Ca11 (гнучкість у спілкуванні) на 1% рівні, тобто поведінковий компонент асертивності від'ємно значимо пов'язаний з гнучкістю у спілкуванні. Показник AcKP додатно на 5% ($p \leq 0,05$) рівні виявив зв'язок з параметрами Ca1, Ca4, та Ca6. Загальний показник якісних компонентів асертивності (AcЗаг) на 1% ($p \leq 0,01$) рівні пов'язаний з показниками Ca3 та Ca10 і на 5% ($p \leq 0,05$) – з показником Ca5.

На рис. 3.5 зображена кореляційна плеяда, створена на основі таблиці, що була проаналізована вище (див. табл. 3.3).

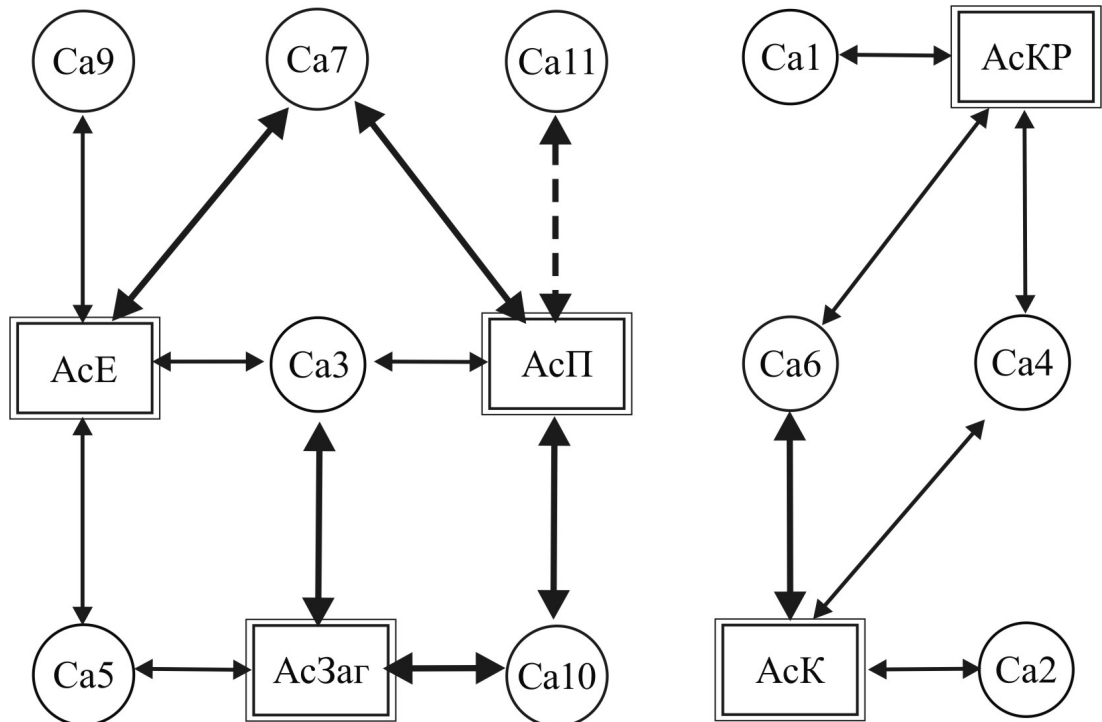

Рис. 3.5. Кореляційна плеяда показників асертивності та самоактуалізації

Можна вважати, що всі значимі додатні кореляційні зв'язки створили дві групи поєднань: перша об'єднує показники самоактуалізації навколо показників асертивності AcE, AcП, AcЗар, друга – навколо показників AcКР та AcК.

Загалом можна констатувати, що прояви певних показників асертивності супроводжуються такими характеристиками як позитивний погляд на природу людини, прагнення до творчості, контактність. Емоційна асертивність виявляється разом зі спонтанністю та аутосимпатією, а когнітивна та контрольно-регулятивна – супроводжується автономністю.

IV. У табл. 3.4 і рис. 3.6 надані значимі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками асертивності і показниками локусу контролю, що були діагностовані за допомогою «Опитувальника рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера [244].

Таблиця 3.4

Значимі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками

асертивності і локусом контролю

№	Показники асертивності
---	------------------------

з/п	Показники локусу контролю	АсЕ	АсК	АсП	АсКР	АсЗаг
1	ІЗаг	173*	192**		142**	244**
2	ІНев	196**	237**		215**	
3	ІССт		198**		167*	
4	ІВСт			-138*		
5	ІМСт				-185**	
6	ІЗХв	161*	179*			

Примітка: 1) умовні позначення показників локусу контролю: ІЗаг – загальна інтернальність, ІНев – інтернальність невдач, ІССт – інтернальність сімейних стосунків, ІВСт – інтернальність виробничих стосунків, ІМСт – інтернальність міжособистісних стосунків, ІЗХв – інтернальність в області здоров'я і хвороби.

Аналіз табл. 3.4 і рис. 3.6 показав, що майже всі якісні показники асертивності (АсЕ, АсК, АсКР, АсЗаг), окрім АсП, пов'язані з загальним показником інтернальності.

Такі компоненти асертивності як АсЕ, АсК та АсЗаг додатно значимо ($p \leq 0,01$) пов'язані з загальним показником інтернальності, а показник АсКР додатно пов'язаний на 5% рівні.

Встановлено додатні значимі зв'язки також на 1% рівні показників АсЕ, АсК, АсЗаг з параметром ІНев.

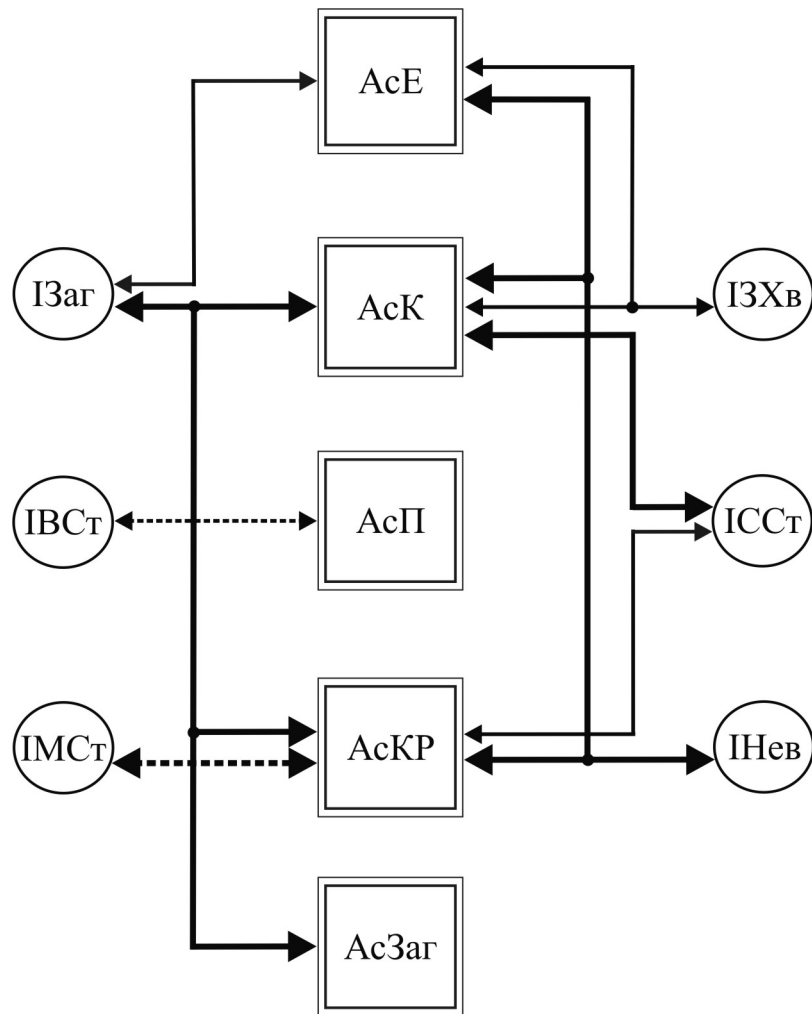

Рис. 3.6. Кореляційна плеяда показників асертивності та локусу контролю.

1% рівень взаємозв'язку показали показники АсК і ІССт. При цьому показник АсКР виявляє додатній зв'язок з ІССт ($p \leq 0,05$). З показником інтернальності ІЗХв додатно ($p \leq 0,05$) пов'язані такі якісні компоненти асертивності як АсЕ та АсК. Від'ємні зв'язки виявлено між АсКР та ІМСт на 1% рівні ($p \leq 0,01$) та між АсП і ІВСт на 5% рівні ($p \leq 0,05$). І, нарешті, значимий додатний зв'язок на 1% ($p \leq 0,01$) рівні виявлено між загальним показником асертивності та загальним показником інтернальності.

Таким чином, можна сказати, що асертивність переважно додатно пов'язана з інтернальним локусом контролю.

V. У табл. 3.5 і рис. 3.7 та 3.8 наведені значимі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками асертивності, схильністю до ризику (за «Тест-опитувальником схильності до ризику» О. П. Саннікової та С. В. Бикової [20]) і

показниками ухвалення рішень (за методикою «Особистісні чинники ухвалення рішень» Т. В. Корнілової [81]).

Таблиця 3.5

Значимі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками

асертивності і схильності до ризику

Показники схильності до ризику			Показники асертивності				
			АсЕ	АсК	АсП	АсКР	АсЗаг
Якісні	1	РзЕК	181*	307**	224**	269**	325**
	2	РзКК		244**			
	3	РзДК		332**		207**	251**
	4	РзКР		256**	324**	173*	142*
	5	РзЗаг	215**		179*	231**	272**
Ухвалення рішень	6	УРГ	167*		189**		
	7	УРР		245**		208**	245**

Примітка: 1) умовні позначення показників схильності до ризику: РзЕК – емоційний показник, РзКК – когнітивний, РзДК – дійовий, РзКР - контрольно-регулятивний компонент, РзЗаг – композитна оцінка схильності до ризику (узагальнена); показники факторів ухвалення рішень: УРГ – готовність до ризику, УРР – раціональність.

Перш за все, аналіз таблиці 3.5 і рис. 3.7 – 3.8 показав, що існує велика кількість значимих додатних зв'язків між показниками асертивності та схильності до ризику.

Усі компоненти асертивності пов'язані з емоційним показником ризику (РзЕК) на високому рівні значимості ($p \leq 0,01$). Показники АсК, АсП, АсКР та АсЗаг пов'язані з РзЕК на 1% ($p \leq 0,01$) рівні, а АсЕ на 5% ($p \leq 0,05$).

Показник АсЕ на 1% ($p \leq 0,01$) рівні значимо додатно пов'язаний із загальним показником схильності до ризику та на 5% ($p \leq 0,05$) рівні з показником УРГ.

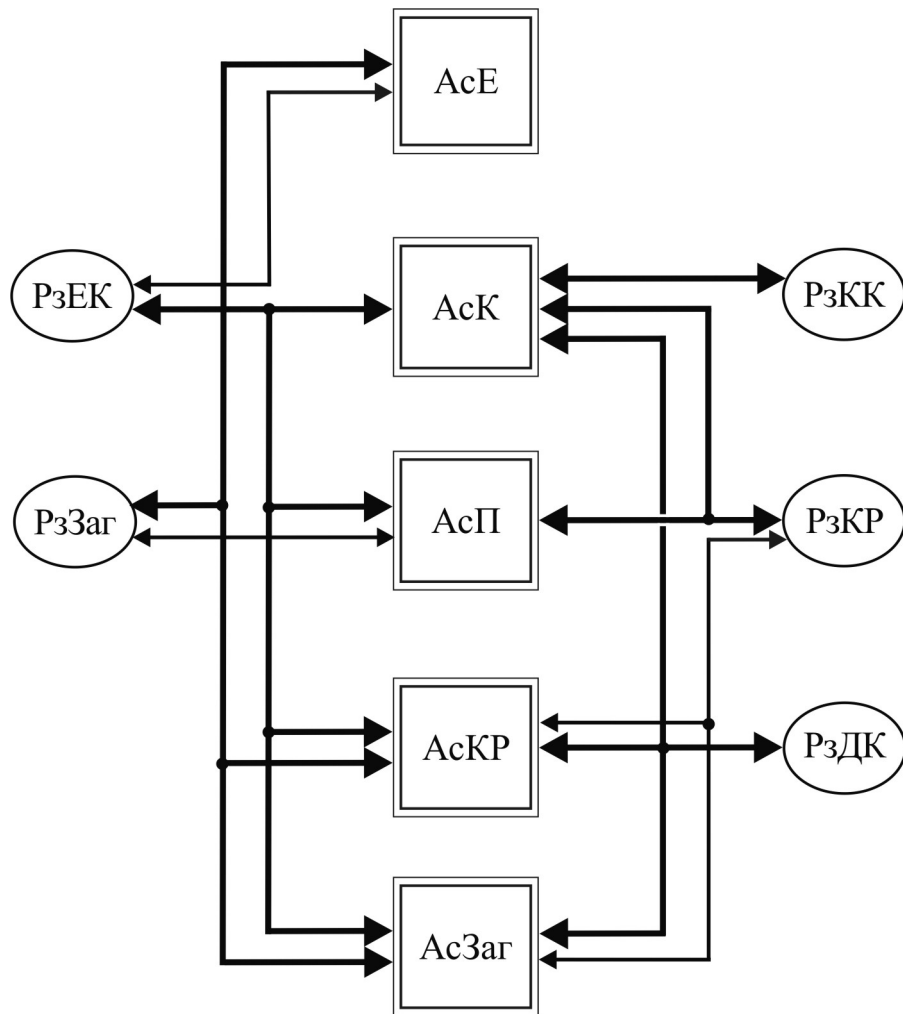

Рис. 3.7. Кореляційна плеяда показників асертивності та схильності до ризику.

Показник AcK виявив найбільшу кількість додатних зв'язків на 1% ($p \leq 0,01$) рівні. Він пов'язаний з такими параметрами ризику як PзЕК, PзКК, PзДК, PзКР та з показником ухвалення рішень УРР.

Такий компонент асертивності як AcП додатно на 1% ($p \leq 0,01$) рівні показав зв'язок з параметрами PзЕК, PзКР та УРГ і на 5% ($p \leq 0,05$) з PзЗаг.

Компонент AcКР додатно на 1% рівні виявив зв'язок з показниками PзЕК, PзДК, PзЗаг, УРР і на 5% з PзЗаг. Загальний показник асертивності додатно на 1% ($p \leq 0,01$) рівні має зв'язок з PзЕК, PзДК, PзЗаг, УРР і на 5% ($p \leq 0,05$) з PзКР.

Як видно з таблиці найменше зв'язків якісні показники асертивності мають з параметром PзКК, з котрим пов'язаний лише показник AcK.

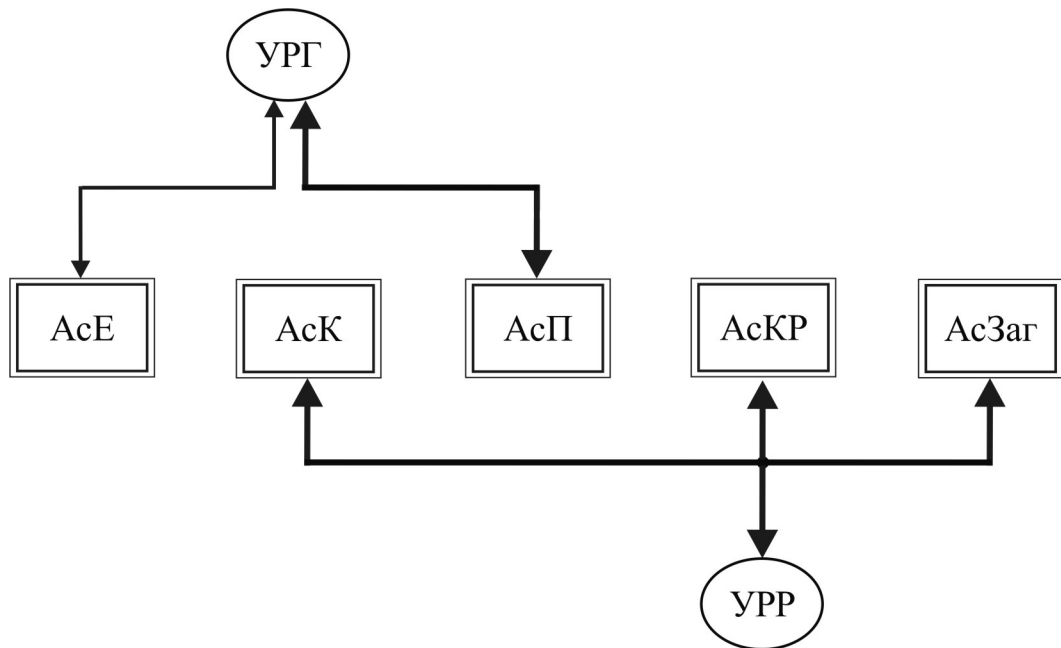

Рис. 3.8. Кореляційна плеяда показників асертивності та готовності до ризику і раціональності.

В цілому, можна констатувати, що асертивність і схильність до ризику знаходяться в тісному зв'язку.

VI. У табл. 3.6 і рис. 3.9 наведені значущі коефіцієнти кореляцій між показниками асертивності і властивостями особистості, що вивчаються за допомогою тесту FPI (Фрайбургський особистісний опитувальник) [26].

Усі якісні показники асертивності від'ємно на 1% рівні виявили зв'язок з такими параметрами як FI, FIII, FXI.

Такі компоненти асертивності як АсЕ та АсП виявили від'ємний зв'язок на 5% ($p \leq 0,05$) рівні з показником FIV.

Усі компоненти асертивності виявили значимий від'ємний зв'язок з параметром FVIII: на 1% ($p \leq 0,01$) рівні – АсЕ, АсКР та АсЗаг і на 5% ($p \leq 0,05$) рівні – АсК та АсП. Параметр АсП має значимий від'ємний зв'язок з показником FVII на 1% ($p \leq 0,01$) рівні.

При аналізі взаємозв'язків між якісними показниками асертивності та властивостями особистості, що діагностовані опитувальником FPI, перш за все, слід зазначити, що спостерігається велика кількість значимих від'ємних зв'язків. Однак, виявилися і додатні зв'язки: усі показники асертивності, окрім АсКР на 1% ($p \leq 0,01$) рівні пов'язані з показником FV.

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками асертивності

та факторами особистості, що діагностовані опитувальником FPI

Фактори FPI	Показники асертивності				
	AcE	AcK	AcП	AcKP	AcЗаг
FI	-204**	-331**	-381**	-230**	-232**
FIII	-307**	-220**	-228**	-392**	-323**
FIV	-171*		-149*		
FV	225**	249**	227**		213**
FVI	165*	217**	264**	164*	180*
FVII			-242**		
FVIII	-245**	-159*	-173*	-229**	-309**
FXI	203**				
FX	168*	330**	220**		237**
FXI	-322**	-320**	-394**	-316**	-361**
FXII		325**	327**	320**	367**

Примітка: 1) умовні позначення факторів особистості за методикою FPI:

FI – невротичність, FIII – депресивність, FIV – роздратованість, FV – товариськість, FVI – врівноваженість, FVII – реактивна агресивність, FVIII – сором'язливість, FIX – відкритість, FX – екстраверсія – інтроверсія, FXI – емоційна лабільність, FXII - маскулітність – фемінність.

Також усі якісні компоненти асертивності значимо додатно пов'язані і з таким показником як FVI: AcK та AcП – на 1% ($p \leq 0,01$) рівні, а AcE, AcKP і AcЗаг – на 5% ($p \leq 0,05$) рівні. Показники AcK, AcП та AcЗаг додатно на 1% ($p \leq 0,01$) рівні пов'язані з FX, а AcE з цим параметром пов'язана на 5% ($p \leq 0,05$).

Усі якісні компоненти асертивності, окрім AcE, виявили додатний значимий зв'язок на рівні 1% ($p \leq 0,01$) з показником FXII. І, нарешті, параметр AcE єдиний пов'язаний на 1% ($p \leq 0,01$) рівні з показником FIX.

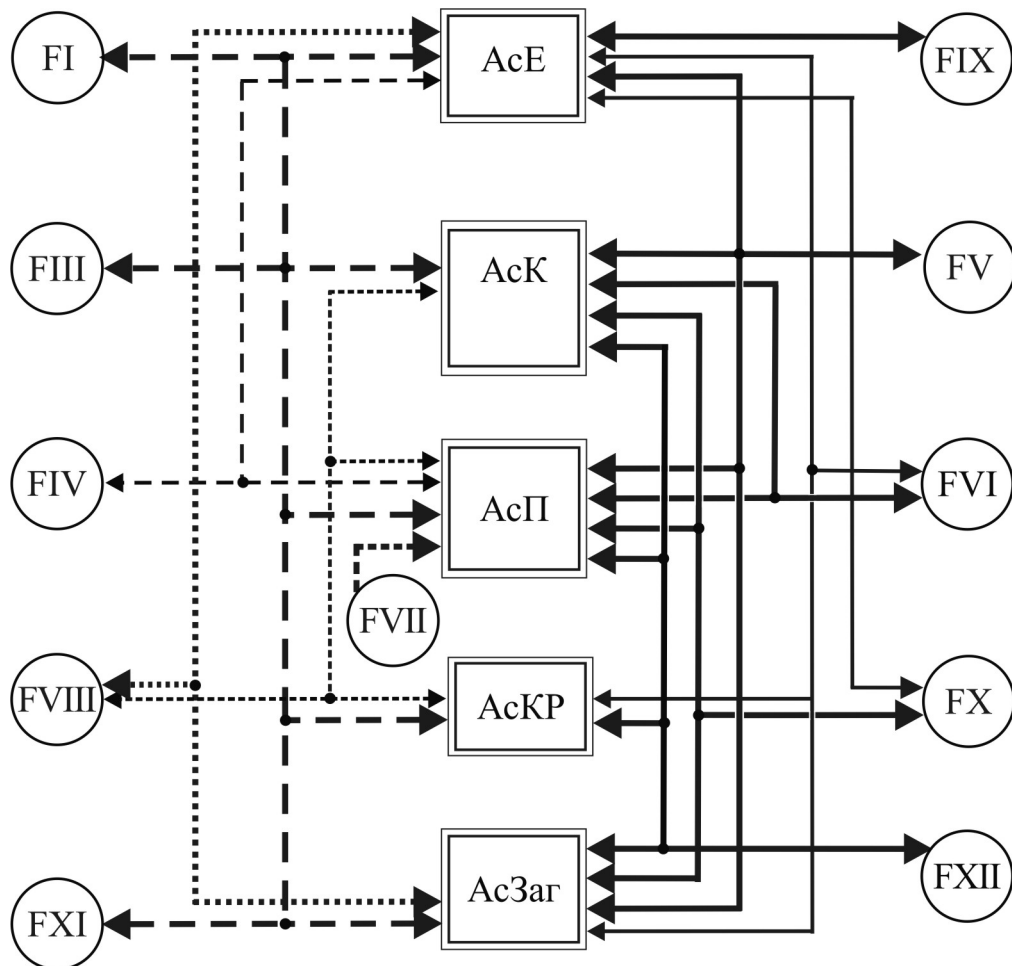

Рис. 3.9. Кореляційна плеяда показників асертивності та факторів особистості, що діагностуються опитувальником FPI.

Таким чином, виявилось, що збільшення значення показників асертивності супроводжується збільшенням значень таких властивостей, як товариськість, врівноваженість, екстраверсія, маскуліність і одночасно, зменшенням значень факторів невротичності, депресивності, роздратованості, реактивної агресивності та емоційної лабільності.

VII. У табл. 3.7 і рис. 3.10 наведені значущі коефіцієнти кореляцій між показниками асертивності та факторами особистості (за Р. Кеттеллом) [114].

Аналіз кореляційних зв'язків між якісними показниками асертивності та факторами особистості за Р. Кеттеллом показав, що у більшості випадків ці взаємозв'язки виявилися від'ємними. Проте, деякі фактори особистості виявили і додатні зв'язки з показниками асертивності. Розглянемо детальніше ці додатні зв'язки.

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками асертивності

та факторами особистості (за Р.Кеттеллом)

Фактори 16-PF	Показники асертивності				
	AcE	AcK	AcП	AcKP	AcЗаг
A		313**	222**	248**	316**
C		151*	172*		150*
F		150*			
G	-214**				
H		218**	193**	249**	201**
I	-277**				
L	-316**	-164*	-247**	-159*	-373**
M	-280**	-193**	-267**	-158*	-336**
O	-346**	-202**	-320**	-196**	-288**
Q1	-189**				
Q2	254**	214**			284**
Q4	-278**	-211**	-239**	-200**	-328**
QI			244**		176*
QII		-189**			-267**

Примітка: 1) умовні позначення фактори особистості за методикою 16-PF: А афектотимія – сизотимія, С сила «Я» – слабкість «Я», F безпечність – заклопотаність, G сила – слабкість «Над-Я», Н соціальна сміливість – соціальна боязкість, I чутливість – низька чутливість, L підозрілість – довірливість, М мрійливість – практичність, О схильність до почуття провини – самовпевненість, Q1 радикалізм – консерватизм, Q2 самодостатність – залежність від групи, Q4 фрустрованість – нефрустрованість, Q II екстраверсія – інтроверсія, Q I тривожність – емоційна стабільність.

Усі параметри асертивності, окрім AcE, значимо додатно на 1% ($p \leq 0,01$) рівні взаємопов'язані з факторами А і Н. Додатно на 5% ($p \leq 0,05$) рівні такі показники асертивності як AcK, AcП та AcЗаг пов'язані з фактором С.

Лише один показник AcK додатно на 5% ($p \leq 0,05$) рівні пов'язаний фактором F. Параметри AcE, AcK та AcЗаг на 1% ($p \leq 0,01$) рівні значимо додатно пов'язані з фактором Q2. Показники AcП та AcЗаг показали значимий додатній зв'язок з фактором Q I на 1% ($p \leq 0,01$) і на 5% ($p \leq 0,05$) рівні відповідно.

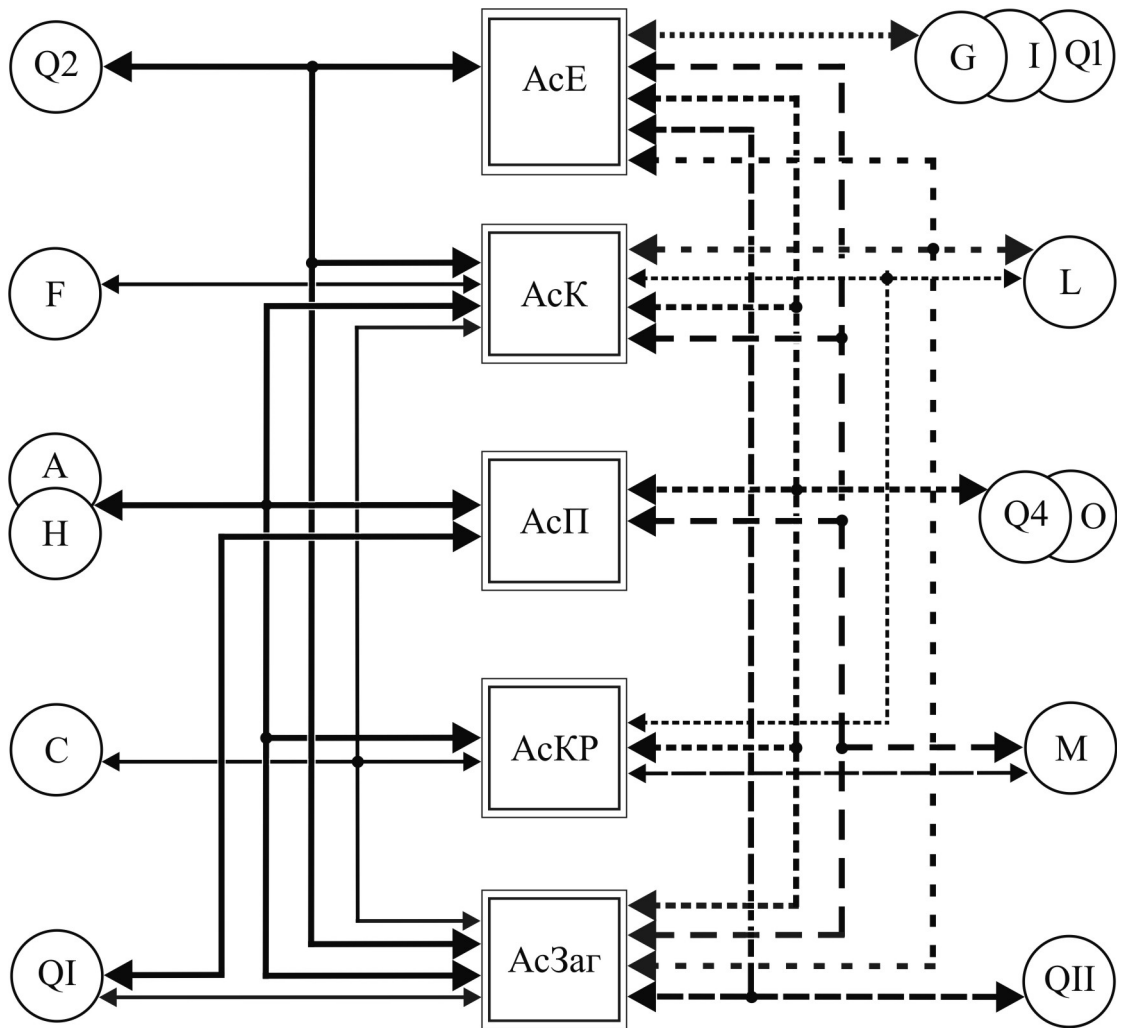

Рис. 3.10. Кореляційна плеяда показників асертивності та факторами особистості (за Р. Кеттеллом).

Від'ємні зв'язки усіх якісних показників асертивності виявлено з факторами L, M, O, Q4. Параметри AcE, AcП, AcЗаг від'ємно на 1% ($p \leq 0,01$) рівні пов'язані з фактором L, а AcK і AcКР – від'ємно на 5% ($p \leq 0,05$) рівні виявили зв'язок з цим фактором. Усі показники асертивності пов'язані від'ємно на 1% ($p \leq 0,01$) рівні з фактором M і тільки AcКР – на 5% ($p \leq 0,01$) рівні. На 1% ($p \leq 0,01$) рівні усі компоненти асертивності виявили значимий від'ємний зв'язок з фактором O та фактором Q4. Такий якісний показник асертивності як AcE виявив від'ємні зв'язки на 1% ($p \leq 0,01$) рівні з факторами особистості G, I, Q1. Параметри AcE та AcЗаг з фактором Q II значимо від'ємно пов'язані на 1% ($p \leq 0,01$) рівні.

Таким чином, можна констатувати, що асертивність взаємопов'язана з такими властивостями особистості як афектотимія, сила «Я», соціальна

сміливість, самодостатність, екстраверсія, практичність. Ця властивість супроводжується відсутністю підозрливості, схильності до почуття провини, фрустрованості, тривожності.

3.1.2. Результати факторизації ознакового простору показників

Факторний аналіз, що ґрунтується на кореляційному аналізі, певною мірою долає його вади (спрямованість на фіксацію, констатацію зв'язків між показниками, що вивчаються) у вигляді сукупності кореляцій. Факторний аналіз групує показники у об'єднання, що пов'язані між собою найбільшою мірою. В нашій роботі використовувався факторний аналіз з подальшою ротацією (Extraction Method: Unweighted Least Squares, Principal Component Analysis and Rotation: Varimax with Kaiser Normalization), що здійснювались за допомогою комп'ютерної програми SPSS 13.0 for Windows.

Серед ряду факторних моделей, була обрана п'ятифакторна модель, як така, що відповідає вимогам, котрі висуваються до відбору факторних моделей. Обов'язковими вимогами й перевагами цього виду аналізу є розгляд результатів факторного аналізу в контексті єдності, субординації, взаємозалежності та взаємодоповнюваності.

У табл. 3.8 наведено остаточний варіант – п'ятифакторну модель, котра певним чином структурує індивідуально-психологічні властивості особистості, що вивчаються, тобто, ті параметри, що взаємозв'язані між собою.

Таблиця 3.8

Структура індивідуально – психологічних властивостей особистості

Додатний полюс (+)	Вага	Від'ємний полюс (-)	Вага
1	2	3	4
Фактор I (біполярний)			
Полюс (+)		Полюс (-)	
РзЗаг загальний показник схильності до ризику	906	Q1- радикалізм, гнучкість	580
РзКР регулятивний компонент ризик	863	QIV- незалежність	577
РзДК дійовий компонент	849	I- м'якість, інтуїтивність	375

схильності до ризику			
РзКК когнітивний компонент	796	FIII депресивність	342
схильності до ризику			
УРГ готовність до ризику	791	M- мрійливість	312
РзЕК емоційний компонент	734	FVII реактивна агресивність	309
схильності до ризику			
БуС впевненість у собі	726	Q2- самодостатність	303
АсЗаг загальний показник асертивності	718	QII- тривожність	296
ВССм соціальна сміливість	680	G- сила «Над – Я», сумлінність	228
С+ сила «Я»	664	FI невротичність	214
ВІСк ініціатива у соціальних контактах	611		
УРР раціональність	573		
FХII маскулітність	556		
FІХ відкритість	504		
FV товариськість	428		
АРС реалістичність самооцінки	481		
Фактор II (біполярний)			
Полюс (+)		Полюс (-)	
S інтегральний показник самоставлення самоставлення	854	ВССм соціальна сміливість	220
С6 самоінтерес	801	N- проникливість	206
С3 самоприйняття	797	A ⁻ афектотимія	167
СIII очікування позитивного ставлення	780	Са3 погляд на природу людини	155
СII аутосимпатія	727	С ⁻ сила «Я»	157
С2 ставлення інших	721	E ⁻ домінантність	139
СIV самоінтерес	720		
С1 самовпевненість	713		
СI самоповага	582		
Фактор III (біполярний)			
Полюс (+)		Полюс (-)	
QII+ тривожність	621	АсЕ асертивність у емоційній сфері	492
FIV роздратованість	591	АсП асертивність у поведінковій сфері	473
FVIII сором'язливість	560	АсК асертивність у	404

		когнітивній сфері	
FXI емоційна лабільність	533	G- сила «Над-Я»	367
O+ схильність до провини	513	AcKP асертивність у регулятивній сфері	351
Q4+ напруженість	492	QI- екстраверсія	348
FIX відкритість	430	C7 саморозуміння	318
FII спонтанна агресивність	424	C- сила «Я»	298
FI невротичність	417	Q3- високий самоконтроль	251
FIII депресивність	392	СII аутосимпатія	240
L+ підозрілість	390	QIII- кортикальна жвавість	232
FVII реактивна агресивність	366		
ААП активність у відстоюванні власної позиції	307		
C5 самозвинувачення	291		
Фактор IV (монополярний – додатний полюс)			
ІНев Інтернальність невдач			730
ІЗаг загальна інтернальність			712
ІССт інтернальність сімейних стосунків			656
ІДос інтернальність досягнень			606
AcK когнітивний компонент асертивності			489
FXII маскулітність			427
ІМСт інтернальність міжособистісних стосунків			403
ІЗХв інтернальність в області здоров'я і хвороби			379
Н+ сміливість			369
Е+ доміантність			362
F+ безпечність			360
FVI врівноваженість			352
ІВСт інтернальність виробничих стосунків			336
QIV+ незалежність			332
Фактор V (монополярний – додатний полюс)			
Са6 автономність			735
Са9 аутосимпатія			713
Са7 спонтанність			711
Са10 контактність			616
Са5 креативність			597
Са11 гнучкість у спілкуванні			564
Са8 саморозуміння			489
Са2 цінностей			427
Са1 орієнтація у часі			418
Са4 потреба в пізнанні			334
Q3+ високий самоконтроль			207

У цій таблиці надані ті показники, що мають найбільшу факторну вагу. Насамперед слід зазначити, що три фактори даної моделі є біполярними, тобто складаються з двох протилежних полюсів і два – монополярними. Біполярні полюси характеризуються протилежним змістовим наповненням, котре презентоване певними показниками (якостями, рисами).

Перший фактор (біполярний) – схильність до ризику – гнучкість (радикалізм за Р. Кеттеллом). Додатний полюс об'єднав компоненти схильності до ризику: регулятивний, дійовий, когнітивний, емоційний і показник готовності до ризику. Сюди також увійшли такі показники як впевненість у собі, соціальна сміливість, ініціатива у соціальних контактах, сила «Я» (за 16-PF), маскулітність, відкритість (за FPI). Важливо відмітити, що у цей полюс першого фактора увійшов і *загальний показник асертивності*.

Протилежний полюс – гнучкість – об'єднав такі показники як незалежність (критичність, самобутність, фантазія, воля) [114, с.61], м'якість (інтуїтивність), депресивність (за FPI), мрійливість (захопленість фантазіями, непрактичність, невірноваженість), реактивну агресивність (за FPI), самодостатність (самостійність у прийнятті рішень, відповідальність за власні рішення, незалежність від групи, відсутність потреби в «почутті ліктя», підтримці) [там само, с.53], тривожність (особистісна тривожність), та невротичність (за FPI). Слід зазначити, що гнучкість, за Р. Кеттеллом, виявляється не в характеристиках поведінки, а у тих ситуаціях, коли йде мова про висловлювання власної точки зору, про здатність гнучко її змінювати, сприймати нові ідеї та погляди, терпимість до суперечностей [там само, с.52].

Другий фактор (біполярний) – самоствавлення – соціальна сміливість
До додатного полюсу цього фактору, в основному увійшли показники самоствавлення, що мають високу факторну вагу, а саме: інтегральний показник самоствавлення, самоінтерес, самоприйняття, очікування позитивного ставлення від оточуючих, аутосимпатія, самоповага. Можна констатувати той факт, що висока факторна вага показників самоствавлення свідчить про внутрішнє недиференційоване почуття «за себе» [24, с. 266].

Від'ємний полюс (соціальна сміливість) склали такі показники: соціальна сміливість, проникливість (що за Р. Кеттеллом – виявляється у обережності, здатності «зрізати гострі кути»), афектотимія (добросердечність, емоційна відкритість, довірливість) [114, с.49]), прийняття природи людини (реалістичність у ставленні до життя, напористість, вміння тримати себе в руках) та домінантність (напористість, самовпевненість, конфліктність) [там само, с.33].

Третій фактор – тривожність-асертивність, також розподіляється на два полюси: додатний, що об'єднав такі показники як тривожність, роздратованість, сором'язливість, емоційну лабільність (за FPI), схильність до почуття провини (чутливість до зауважень, боязкість, напруженість) [там само, с.50], напруженість (збудженість, непосидючість, стурбованість, втомленість) [там само, с.56], відкритість, спонтанну та реактивну агресивність, невротичність, депресивність (за FPI), підозрілість (недовірливість, заздрісність, роздратованість, високомірність, схильність до тиранії та суперництва) [там само, с.46], а також схильність до самозвинувачення. До цього ж полюсу увійшов один із показників асертивності – активність у відстоюванні власної позиції.

Від'ємний полюс цього фактора групує всі *якісні показники асертивності* (емоційний, когнітивний, регулятивний, поведінковий), а також фактори особистості за Кеттеллом: екстраверсію (спрямованість на зовнішні події), силу «Над Я» (сумлінність, моральність, відповідальність) [там само, с.38], високий самоконтроль (ступінь усвідомлення соціальних вимог, рівень розуміння бажаної картини соціальної поведінки) [там само, с.55], кортикальну жвавість (безтурботність, практичність, інтелектуальна жвавість, готовність об'єктивно вирішувати життєві проблеми) [там само, с.61], саморозуміння (за методикою В В. Століна) [24].

Четвертий фактор (монополярний) – інтернальність.

До цього фактора увійшли з високою факторною вагою усі показники інтернальності (загальна інтернальність, інтернальність невдач, досягнень,

сімейних стосунків, міжособистісних стосунків, інтернальність у сфері здоров'я і хвороби, інтернальність у сфері виробничих стосунків). Разом з названими показниками до цього фактора увійшов і показник *когнітивної асертивності*, а також фактори особистості за Р. Кеттеллом: сміливість (товариськість, безтурботність, емоційне відгукування) [124, с.40], домінантність (стійкість, напористість, самовпевненість), безпечність (життєрадісність, енергійність, жвавість) [там само, с. 35] та врівноваженість (за FPI).

П'ятий фактор (монополярний) – самоактуалізація. Всі показники самоактуалізації увійшли до цього фактора з високою факторною вагою. Він включає автономність, аутосимпатію, спонтанність, контактність, креативність, гнучкість у спілкуванні, саморозуміння, цінності, орієнтацію у часі, потребу у пізнанні, високий самоконтроль.

Таким чином, унаслідок проведеного факторного аналізу есплікувалась значна кількість факторів, проте найістотніше семантичне навантаження припало на п'ятифакторну модель. Саме тому надано їй опис та інтерпретацію, що дозволило з'ясувати найтиповіші та найхарактерніші індикатори асертивності.

3.2. Диференціально-психологічний аналіз асертивності

У попередньому підрозділі було встановлено взаємозалежності між різнорівневими показниками асертивності і широким колом властивостей особистості закономірно з ними пов'язаних. Для дослідження індивідуально-психологічних особливостей асертивності необхідно здійснити диференціально-психологічний аналіз, який полягає, по-перше, у групуванні досліджуваних за певною ознакою (у нашому випадку – за ступенем прояву асертивності), по-друге, у вивченні у представників виділених груп властивих їм рис особистості (складанні й опису психологічних характеристик осіб які є представниками виділених типів асертивності).

Центральною методикою за результатами якої ми обирали представників з

різними проявами асертивності ми обрали ТОКАС, що діагностує її *якісні* характеристики. Отже, для пошуку груп осіб з різними проявами асертивності був застосований метод «асів» [174].

При відборі представників груп з високими і низькими проявами асертивності, попередньо «сирі» бали переводилися у процентиля. Саме таким чином розподіл значень наближався до нормального розподілу. Це дало нам можливість виділити групи осіб з високими (четвертий кватиль розподілу – від 75 до 100 процентиля) і низькими (перший кватиль розподілу – від 0 до 25 процентиля) загального показника асертивності. Отже, особи з загальним показником асертивності в діапазоні від 0 до 25 процентиля утворили групу з низьким рівнем асертивності ($n=28$), особи із загальним показником, значення якого розташовані в діапазоні від 75 до 100 процентиля склали групу з високим рівнем асертивності ($n=17$).

Слід зазначити, що серед асертивних осіб були також виділені групи із домінування одного якісного компоненту властивості, що вивчається (діапазон значень – від 75 до 100 процентиля), а саме, за домінуванням емоційного показника (емоційний тип) та когнітивного показника асертивності (когнітивний тип) на фоні низьких значень за рештою якісних показників асертивності.

Одже, з даної вибірки досліджуваних виділено чотири групи осіб з різним *якісним типом* асертивності: дві групи з полімодальними типами (Ac3ag+, Ac3ag-) і 2 групи з мономодальними типами (AcE+ та AcK+).

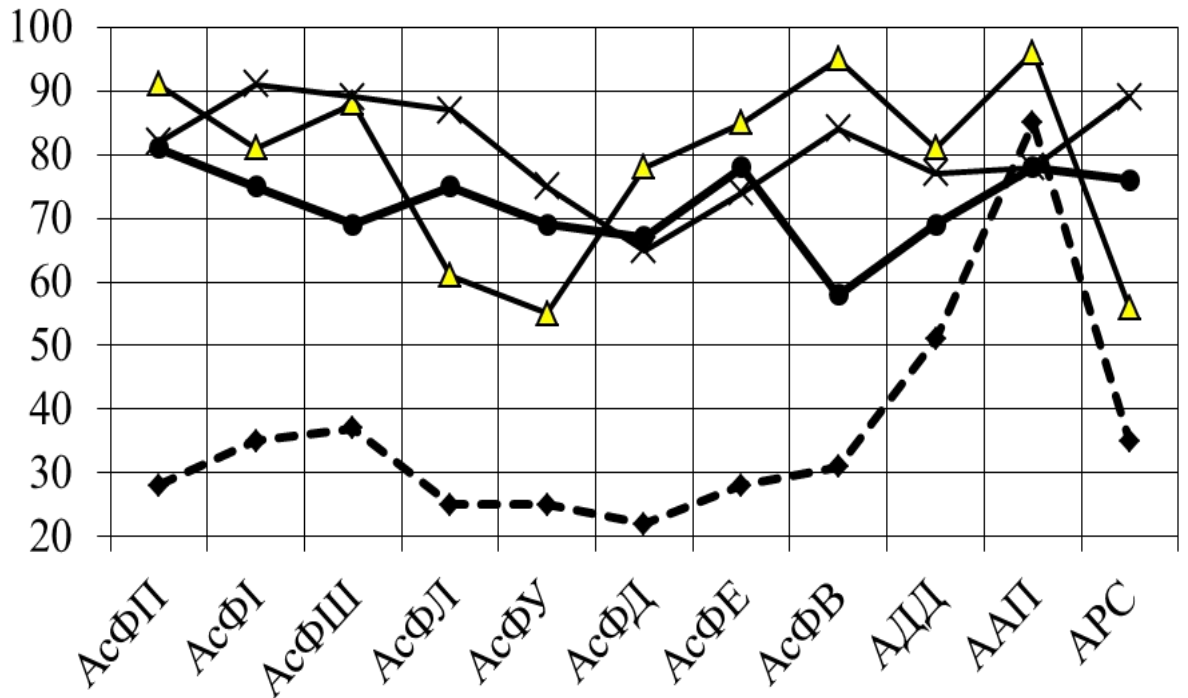
Наступним кроком здійснення якісного аналізу була побудова й інтерпретація профілів тих рис особистості, що вивчаються у співвідношенні із асертивністю. Це дозволило вивчити психологічні особливості самоствалення, впевненості у собі, локусу контролю, схильності до ризику, особистісних факторів у представників різних типів асертивності. Саме для цього ми застосували метод «профілів» [174, 176].

Таким чином, за допомогою методу «асів» та «профілів» було вивчено індивідуально-психологічні особливості асертивності.

3.2.1. Формально-динамічні показники асертивності у представників різних її типів

У даному підрозділі здійснена спроба вивчити поєднання формально-динамічних показників асертивності і показників за тестом В. Каппоні і Т. Новака у осіб, які відрізняються за якісним типом асертивності.

На рис. 3.11 надані профілі означених показників асертивності у осіб з певною специфікою асертивності.

— АсЗаг+	81	75	69	75	69	79	65	58	69	78	76
— АсЗаг-	28	35	37	25	25	22	28	31	51	85	35
— АсЕ+	91	81	88	61	55	78	89	95	81	96	56
— АсК+	82	91	89	87	74	85	74	84	77	78	89

Рис. 3.11. Особливості асертивності у представників різних її типів

Примітка: умовні позначення: 1) тут і далі групи осіб з полімодальними типами асертивності: АсЗаг+ – високі значення загального показника, n=17; АсЗаг- – низькі значення загального показника, n=28; АсЕ+ – домінування емоційного компонента, АсК+ – домінування когнітивного компонента; 2) якісні показники асертивності: АсЕ – емоційний компонент, АсК – когнітивно-смысловий, АсП – поведінковий, АсКР – контрольньо-регулятивний, АсЗаг – композитна оцінка асертивності (узагальнена); 3) формально-динамічні

показники: АсФП – потреба виявляти асертивністю, АсФІ – ініціативність в асертивності, АсФШ – широта асертивності, АсФЛ – легкість асертивності, АсФУ – усталеність асертивності, АсФД – динамічність асертивності, АсФЕ – енергійність асертивності, АсФВ – включення у процес взаємодії; 4) показники асертивності за тестом В. Каппоні, Т. Новака: АДД – показник довіри до себе, ААП – показник активності у відстоюванні власної позиції, АРС – показник реалістичності вашої самооцінки.

На осі абсцис рис. 3.11 розташовані проценти, на осі ординат – формально-динамічні показники асертивності і ті, що отримані за методикою В. Каппоні і Т. Новака. Середня лінія ряду проходить через точку 50-й проценти. Значення кожного показника у профілях є середнім арифметичним значенням даного показника у представників кожної групи окремо. Ступінь вираженості того чи іншого показника визначається за його відхиленням від середньої лінії ряду.

Загалом візуально фіксується такий факт: всі групи осіб з домінуванням показників асертивності (високі значення відповідних якісних показників) характеризуються високими значеннями її формально-динамічних показників, що свідчить про значну психічну активність, спрямовану на вияв асертивних ресурсів. Група осіб з низьким загальним показником асертивності, що можливо при низьких значеннях всіх її якісних показників, виявляє відповідно низькі значення за формально-динамічних характеристик (профіль даної групи розташований переважно у другому квартилі розподілу).

T-критерій Ст'юдента фіксує значимість відмінностей (на рівні 0,5%) між усіма показниками асертивності між двома групами: групою АсЗаг+ (високі значення загального показника) і групою АсЗаг- (низькі значення загального показника). Виняток стосується показників, що діагностуються методикою В. Каппоні і Т. Новака: показник ААП – показник активності у відстоюванні власної позиції у всіх досліджуваних має високі значення і візуально не має розбіжностей, що підтверджено t-критерієм Ст'юдента – значимих відмінностей не виявлено.

Таким чином, у зв'язку із тим, що прояви якісних показників асертивності завжди супроводжується активними проявами формально-динамічних характеристик, у подальшому будемо вивчати психологічні особливості груп осіб виділених *якісних* типів асертивності, що дасть нам можливість дослідити індивідуально-психологічні її особливості.

3.2.2. Ставлення до себе осіб з різним типом асертивності

Відомо, що ставлення людини до себе впливає на прояв її соціальної активності, обумовлює її адекватність і асертивність. Існує велика кількість досліджень, в яких встановлено тісний зв'язок між ставленням особистості до себе, як до суб'єкта життєдіяльності та її поведінкою.

Відзначається, що висока самоповага особистості є умовою її максимальної активності, продуктивності в діяльності, реалізації творчого потенціалу, впливає на свободу вираження почуття, рівень саморозкриття в спілкуванні, в стосунках з оточенням. Стійке позитивне самоствавлення слугує основою віри людини в свої можливості, самостійність, енергійність, пов'язані з її готовністю до ризику, обумовлюють оптимізм у очікуванні успішності своїх дій у ситуації невизначеності. Люди з позитивним самоствавленням більшою мірою схильні дотримуватися моральних норм, прагнуть зберігати незалежність на фоні позитивного ставлення до інших людей [24].

Негативне самоствавлення, на відміну від позитивного, є джерелом труднощів у спілкуванні, упередженості, оскільки така людина впевнена в поганому ставленні до неї інших людей. Проблема цінності свого «Я» майже повністю поглинає увагу людини, у зв'язку з чим рівень його активності надмірно підвищується і ускладнює вибір адекватного способу взаємодії, його поведінка стає ригідною, агресивною і пов'язана з неадаптивними, асоціальними формами поведінки.

Загалом, аналіз літератури, здійснений у першому розділі вказує на те, що самоствавлення і асертивність можуть виявляти взаємну детермінацію у відношенні до специфіки проявів означених явищ [4, 41, 153, 154, 155, 160]. Отже, дані про зв'язок асертивності і самоствавлення, що отримані в ході

теоретичного аналізу проблеми, а також проведеного нами кореляційного аналізу, дозволяють припустити, що індивідуально-типологічні особливості асертивності можуть виявлятися в специфіці емоційно-ціннісного ставлення до себе.

Приставаючи до дослідження самоствавлення у зв'язку з асертивністю, ми виходили з того, що асертивна особистість, за даними літератури, має позитивне до себе ставлення. Попередньо нами був проведений кореляційний аналіз між показниками асертивності і самоствавлення, котрий показав наявність значимих додатних зв'язків між емоційним (AcE), поведінковим (AcП) і загальним (AcЗаг) показником асертивності з одного боку, і самоповагою (CІ), самовпевненістю (C1), самоприйняттям (C3), самоінтересом (CIV) – з другого боку. Також були виявлені від'ємні зв'язки деяких показників асертивності з самозвинуваченням (C5), очікуванням позитивного ставлення від інших (CIII), самоінтересом (C6) (див. підрозділ 3.1).

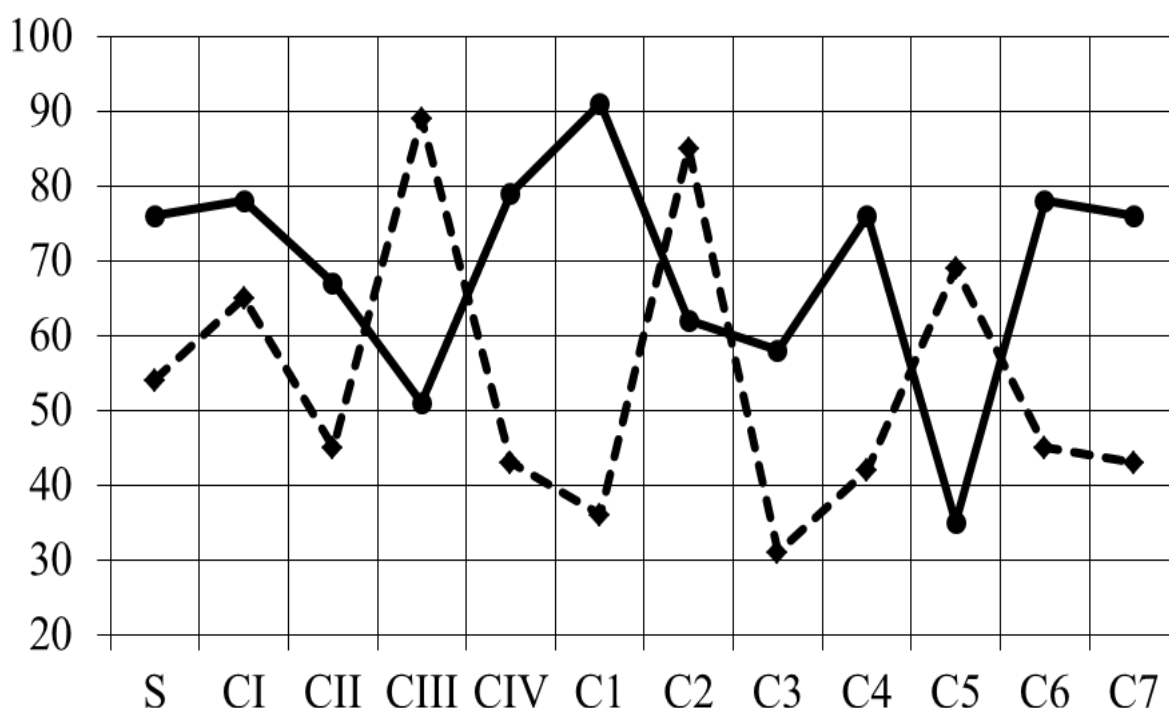
Задля вивчення *особливостей ставлення до себе* асертивних і неасертивних осіб розглянемо відповідні профілі означених показників самоствавлення. Згідно до загальної процедури створення психологічних профілів, були побудовані профілі самоствавлення осіб із високим і низьким загальним рівнем асертивності, що надані на рис. 3.12. На осі абсцис позначені показники самоствавлення, на осі ординат – їх значення у процентилях. Через точку 50-й перцентиль проходить середня лінія ряду. Значення кожного показника у профілях є середнім арифметичним значенням даного показника у представників кожної групи. Ступінь вираженості того чи іншого показника визначається за його відхиленням від середньої лінії ряду.

Аналіз профілів тут і далі по тексту будемо проводити таким чином: 1) спочатку проаналізуємо кожний профіль окремо; 2) і лише потім здійснимо порівняльний аналіз між профілями відповідних показників.

Задля аналізу кожного профілю створено таблицю у котрій за відхиленням від середньої лінії ряду надамо показники самоствавлення (за

зменшенням абсолютних значень показників). Валентність означає відхилення від середньої лінії ряду або до додатного, або до від'ємного полюсу.

Процентилі

— Ac3ag+	76	78	67	51	79	91	62	58	76	35	77	75
- Ac3ag-	54	65	45	89	43	36	85	31	42	69	43	42

Рис. 3.12. Особливості самоствавлення груп представників з високими і низькими значеннями загального показника асертивності

Примітка: умовні позначення показників самоствавлення: S – інтегральний показник, CI – самоповага, CII – Аутосимпатія, CIII – очікування позитивного ставлення від інших, CIV – самоінтерес, C1 – самовпевненість, C2 – ставлення до інших, C3 – самоприйняття, C4 – самокерівництво, C5 – самозвинування, C6 – самоінтерес, C7 – саморозуміння.

Для вивчення характеристик самоствавлення у асертивних і неасертивних осіб здійснимо ранжування означених показників самоствавлення за ступенем відхилення від середньої лінії ряду. Результати надані у табл. 3.8. Слід зазначити, що показники зі знаком «+» розташовані у просторі додатних значень (вище 50 процентиля), зі знаком «-» – у просторі від'ємних значень (нижче 50 процентиля). Аналіз отриманих профілів показав, що особливості самоствавлення виявляються як у своєрідному поєднанні показників у кожній

групі досліджуваних, так і в рівнях, яких вони досягають, що підтверджується статистично (t-критерій Ст'юдента). Отже, як видно з таблиці, осіб із високим рівнем асертивності *Ac3ag+* можна охарактеризувати як самовпевнених (C1+), схильних до самоінтересу (CIV+), саморозуміння (C7+) та самоповаги (CI+), оскільки у них виражені усі позитивні характеристики самоствавлення, що у першу чергу виявляється у спілкуванні. Отже, можна констатувати, що асертивні особи, які приймали участь у нашому дослідженні і у котрих високі значення показників самоприйняття схвалюють себе в цілому, довіряють собі та позитивно себе оцінюють.

Таблиця 3.8

Ранжування показників самоствавлення у осіб із

високим та низьким рівнем асертивності

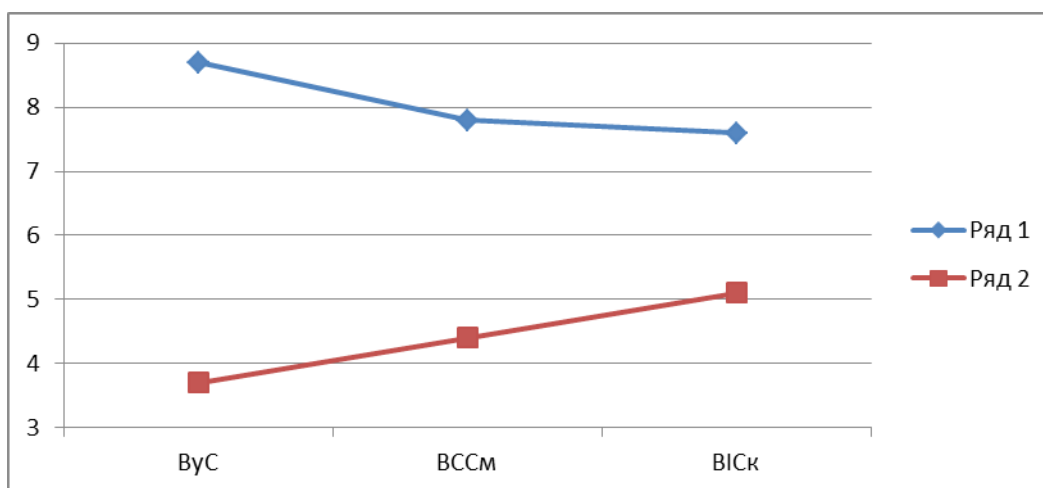
Ранг	Групи осіб з різним рівнем асертивності	
	Група <i>Ac3ag+</i> (max)	Група <i>Ac3ag-</i> (max)
1	C1+ – самовпевненість	CIII+ – очікування позитивного ставлення від інших
2	CIV+ – самоінтерес	C2+ – ставлення до інших
3	CI+ – самоповага	C5+ – самозвинувачення
4	C6+ – самоінтерес	C3- – відсутність самоприйняття

Примітка: тут і далі показники надані у порядку зменшення абсолютних величин відхилення від середньої лінії ряду.

Високі показники значень самоінтересу говорять про те, що ці особистості знаходяться в гармонії самі з собою (близькі до себе), виявляють інтерес до власних думок і почуттів, готові спілкуватися з собою «на рівних», впевнені в тому, що вони викликають інтерес в оточуючих людей. Високий рівень самоповаги свідчить про «внутрішню послідовність», саморозуміння, віру в свої сили, здібності, енергію, самостійність, позитивну оцінку своїх можливостей, готовність контролювати власне життя і бути самопослідовним, розуміння самого себе. Що стосується осіб із низьким рівнем асертивності *Ac3ag-*, то вони характеризуються як такі, котрі очікують позитивне ставлення від інших (CIII+, C2+), не приймають себе (C3-) і самозвинувачують (C5+).

Отже, неасертивні досліджувані, в котрих низькі показники аутосимпатії фіксуються на своїх недоліках, мають низьку самооцінку, схильні до самозвинувачення. Ці значення показників свідчать про такі емоційні реакції на себе, як роздратування, презирство, глузування, винесення самовироків («Так тобі й треба»), вони орієнтовані на оцінку оточуючих і намагаються «заслужити» позитивну оцінку. При порівнянні означених профілів по-перше, виявляється ефект їх віддзеркалення, по-друге, візуально діагностуються розбіжності у показниках СІІ, СІV, С1, С5, С6, С7. Отже, за результатами аналізу профілів самоставлення спостерігаються відмінності в індивідуально-психологічних особливостях між особами з високим та низьким рівнями асертивності.

Для повноти картини самоставлення асертивних і неасертивних осіб розглянемо *особливості їх впевненості у собі*, що представлено на рис. 3.13.

АсЗаг+	8,7	7,8	7,6
АсЗаг-	3,7	4,4	5,9

Рис. 3.13. Впевненість у собі асертивних і неасертивних осіб

Примітка: 1) ряд 1 – група асертивних осіб, ряд 2 – група неасертивних осіб; 2) показники впевненості у собі: ВуС – впевненість у собі, ВССм – соціальна сміливість, ВІСк – ініціатива у соціальних контактах.

Розглянувши профіль впевненості у собі у групах асертивних і неасертивних осіб, виявлено певне поєднання показників. Слід зазначити, що у групі асертивних осіб найвищий ступінь вираженості показника впевненість у

собі (ВуС). Показники соціальної сміливості та ініціативи у соціальних контактах мають майже однакове відхилення .

У групі неасертивних осіб найбільше відхилення зі знаком мінус має показник впевненості в собі (ВуС), він розміщений у другому квартилі, дещо вищим є показник соціальної сміливості і найвищий (розміщений у третьому квартилі) показник ініціативи у соціальних контактах.

Таким чином, можемо констатувати, що асертивні особистості у порівнянні з неасертивними значно впевненіші у собі, демонструють соціальну сміливість і ініціативу у соціальних контактах. У неасертивних осіб найбільше виявляється ініціатива у соціальних контактах. Аналіз профілів підтверджує більшу впевненість у собі асертивних осіб у порівнянні з неасертивними.

3.2.3. Самоактуалізація асертивних і неасертивних осіб

В даній роботі ми звернулися до вивчення самоактуалізації тому, що, по-перше, характеристика її показників містить інформацію про асертивні прояви, по-друге, дана інформація, як і попередні результати вивчення самоствавлення і впевненості в собі, дасть додаткові знання про внутрішній особистісний потенціал саморозвитку.

Як було зазначено у розділі I, А. Маслоу головною характеристикою особистості вважав прагнення до самоактуалізації що виявляється у тенденції до творчості, у потребі приносити людям добро. Потреба в самоактуалізації своїх можливостей, як вважав вчений, властива здоровій людині. Якщо особистість знає рівень свого прагнення до самоактуалізації, вона завжди може більш чітко визначити стратегію життєвого шляху і оцінити свої успіхи. На думку А. Маслоу особистості, що самоактуалізується, притаманне прийняття реальності та комфортне ставлення до неї; професійна захопленість улюбленою справою, орієнтація на задачу, на справу; автономність, незалежність від соціального середовища, самостійність суджень; здатність до розуміння інших людей, увага, доброзичливість до людей; постійна новизна, свіжість оцінок, відкритість досвіду; розрізнення мети та засобів, зла та добра; спонтанність, природність поведінки; саморозвиток, прояв здібностей, потенційних

можливостей, творчість у всіх сферах життя; готовність до вирішення нових проблем, до усвідомлення проблем, свого досвіду, розуміння своїх можливостей [111].

Особливо цінним у контексті наших інтересів, є теза А. Маслоу стосовно позиції прийняття інших і себе: «я роблю своє, ти робиш своє. Я в цьому світі не для того, щоб відповідати твоїм очікуванням. І ти в цьому світі не для того, щоб відповідати моїм очікуванням. Я поважаю та приймаю тебе таким, який ти є». Саме така особистість, що прагне до самоактуалізації відповідає усім характеристикам асертивної особистості.

Отже, на рис. 3.14 надані профілі показників самоактуалізації у представників асертивних і неасертивних груп осіб.

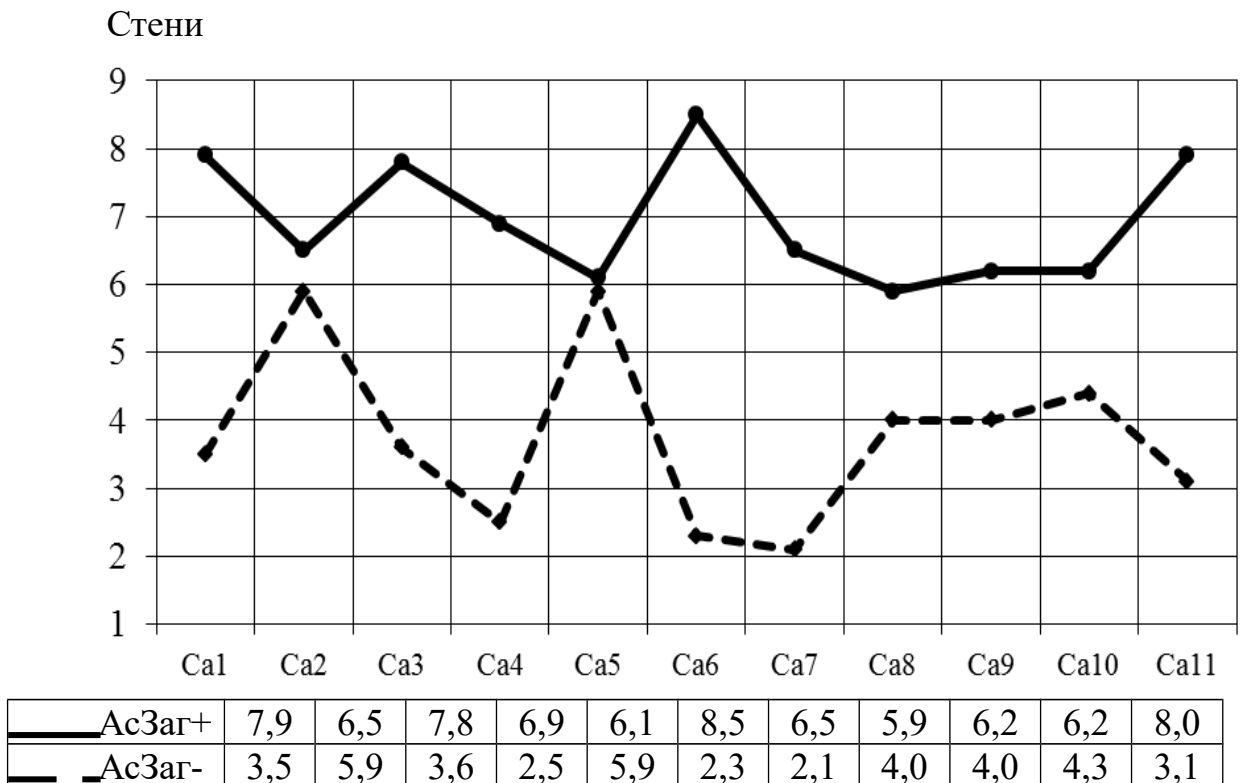

Рис. 3.14. Зведені профілі показників самоактуалізації у представників груп осіб з максимальними АмЗаг+ (n=17) та мінімальними АсЗаг- (n=28) значеннями загального показника асертивності

Примітка: список умовних скорочень показників самоактуалізації: Ca1 – орієнтація у часі, Ca2 – цінності, Ca3 – погляд на природу людини, Ca4 – потреба в пізнанні, Ca5 – прагнення до творчості (креативність), Ca6 –

автономність, Ca7 – спонтанність, Ca8 – само розуміння, Ca9 – аутосимпатія, Ca10 – контактність, Ca11 – гнучкість у спілкуванні.

Середня лінія ряду проходить через точку у 5,5 стена. Для діагностики показників самоактуалізації був застосований Самоактуалізаційний тест (САМОАЛ) А. Ф. Лазукіна в адаптації Н. Ф. Каліної.

Аналогічно до аналізу попередніх профілів для вивчення характеристик самоактуалізації у асертивних і неасертивних осіб також здійснимо ранжування показників самоактуалізації за ступенем відхилення від середньої лінії ряду.

Результати надані у табл. 3.9. Слід зазначити, що показники зі знаком «+» розташовані у просторі додатних значень (вище 5 стена), зі знаком «-» розташовані у просторі від'ємних значень (нижче 5 стена).

Таблиця 3.9

Ранжування показників самоактуалізації у осіб з

високим та низьким рівнем асертивності

Ранг	Групи осіб з різним рівнем асертивності	
	Група АсЗаг+ (max)	Група АсЗаг- (max)
1	Ca6+ – автономність	Ca7- – відсутність спонтанності
2	Ca11+ – гнучкість у спілкуванні	Ca6- – залежність від інших
3	Ca1+ – орієнтація у часі	Ca4- – низька потреба в пізнанні

Перш за все, слід зазначити, що асертивним особам властива автономність (Ca6+), що виявляється у автономності, незалежності, самодостатності. Така людина вільна, життєва (aliveness) і самопідтримуюча (self-support), за висловом Ф. Перлза, спрямована зсередини, проте це не означає відчуження і самоти [243]. Високі значення показника Ca1 (орієнтація у часі) показують, наскільки людина живе теперішнім, не відкладаючи своє життя на «потім» і не намагаючись знайти притулок у минулому. Такі особистості добре розуміють екзистенційну цінність життя «тут і тепер», здатні насолоджуватися актуальним моментом, не порівнюючи його з минулими радощами і не знецінюючи передчуттям прийдешніх успіхів. Високі значення показника Ca11+ (гнучкість у спілкуванні), що діагностовано у асертивних осіб, свідчать про автентичну взаємодію з оточуючими, про здібності до

саморозкриття у спілкуванні. Особистості з високою оцінкою за цією шкалою орієнтовані на особистісне спілкування, не схильні вдаватися до фальші або маніпуляцій, не змішують саморозкриття з самопрезентацією, самовираженням.

Неасертивним особам властиво відсутність спонтанності (Са7-), що свідчить про ригідність, не упевненість в своїй привабливості, в тому, що вони цікаві співбесідникові і спілкування з ними може приносити задоволення. Подібні особи залежні від думки інших (Са6-), тривожні, невротично занурені в минулі переживання із завищеним прагненням до досягнень, невпевнені в собі, має низьку потребу в пізнанні (Са4-), не прагнуть до нових вражень.

Слід відмітити, що при наявності протилежних проявів за цілим комплексом показників, такі компоненти самоактуалізації, як Са2 (цінності) і Са5 прагнення до творчості, креативність (розташовані вище середньої лінії ряду) не мають ні візуальних, ні значущих відмінностей (за t-критерієм Ст'юдента). Отже, такі показники, як прагнення до творчості або креативність як неодмінний атрибут самоактуалізації, яку просто можна назвати творчим відношенням до життя не є диференційним для асертивних і неасертивних осіб, так само, як і Са2. Це свідчить про те, що люди розділяють цінності особистості, що істина, добро, краса, цілісність, відсутність роздвоєності, життєвість, унікальність, справедливість, порядок властивий і асертивним, і неасертивним особам як такі риси особистості, що належать до змістовного рівня особистості і детермінуються середовищем.

3.2.4. Індивідуально-типові особливості асертивності, що виявляються у специфіці локусу контролю

Оскільки асертивність включає здатність брати на себе відповідальність, а відповідальність є однією з важливих ознак локусу контролю, то постає питання про співвідношення показників асертивності та локусу контролю.

В літературі локус контролю розуміється як інтегральна властивість особистості, що пов'язує почуття відповідальності, усвідомлення людиною смислу життя, готовність до активності, переживання, що пов'язані з «Я»-концепцією [13, 78, 174, 244].

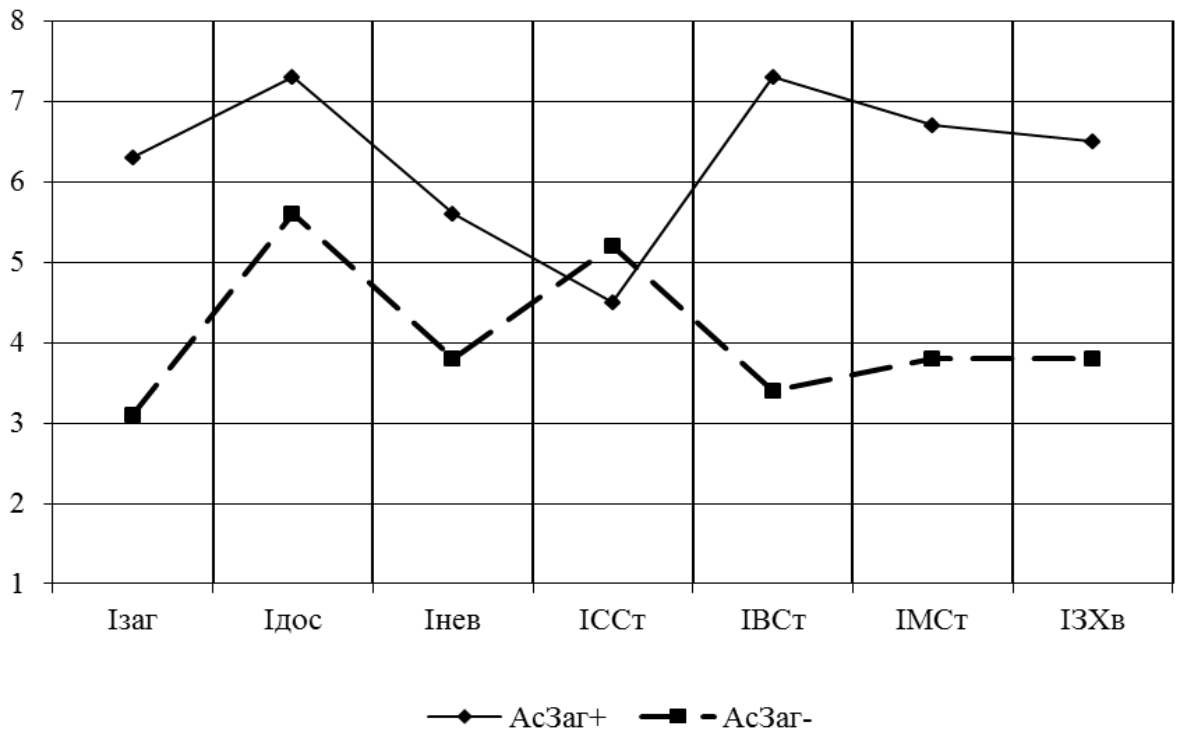
Локус контролю відображає схильність людини приписувати причини подій зовнішнім або внутрішнім чинникам. Локус контролю, що притаманний особистості, є універсальним стосовно будь-яких подій і ситуацій, з якими зустрічається людина. Той самий тип контролю характерний як у випадку досягнення успіхів, так і у випадку невдач, це стосується і різних сфер соціального життя людини [4]. Ця властивість показує як і де людина локалізує контроль над значущими подіями свого життя. Можливі два полярні типи такої локалізації: екстернальний та інтернальний [13, 251].

Кожна людина займає певну позицію на цьому континуумі. Інтернали інтерпретують значущі події як результат власної діяльності. Вони вважають, що їхні особистісні властивості, компетентність, наполегливість впливають на невдачі та досягнення успіху. Екстернали вважають, що події, котрі з ними відбуваються, є результатом впливу зовнішніх обставин. Це проявляється у перекладанні відповідальності на інших людей, поясненні своїх успіхів та невдач впливом обставин та випадковостей. Людина з екстернальним локусом контролю (яка думає, що мало впливає на те, що з нею відбувається, і схильна вважати свої успіхи і невдачі наслідком зовнішніх обставин) емоційно неврівноважена, мало комунікабельна, часто безвідповідальна, у неї низький самоконтроль і висока напруженість.

Схильність до зовнішньої локалізації контролю в екстерналів пов'язана з такими особистісними рисами, як непевненість у своїх здібностях, безвідповідальність, прагнення знову і знову відкладати здійснення своїх намірів. Загалом, їм більше властиві підозрілість, тривожність, депресивність, агресивність, конформізм, догматизм, авторитарність, безпринципність, цинізм, схильність до обману. Стиль керівництва екстерналів більш директивний і частіше ґрунтується на негативних санкціях [там само].

На рис. 3.15 представлені усереднені профілі показників локусу контролю осіб з різним рівнем асертивності. На осі абсцис розміщено показники локусу контролю, на осі ординат – їх усереднені значення, що виражені у балах.

Нагадаємо, що максимальний бал даного континуума дорівнює 8 балів, мінімальний – 0 балів. Середня лінія ряду проходить через крапку 4,0 бали.

Тип	ІЗаг	ІДос	ІНев	ІССт	ІВСт	ІМСт	ІЗХв
Ac3ag+	6,3	7,3	5,6	4,5	7,2	6,7	6,5
Ac3ag-	3,1	5,6	3,8	5,3	3,4	3,9	3,8

Рис. 3.15. Усереднені профілі показників локалізації контролю асертивних і неасертивних осіб

Примітка: 1) умовні позначення показників локусу контролю: ІЗаг – загальна інтернальність, ІДос – інтернальність досягнень, ІНев – інтернальність невдач, ІССт – інтернальність сімейних стосунків, ІВСт – інтернальність виробничих стосунків, ІМСт – інтернальність міжособистісних стосунків, ІЗХв – інтернальність в області здоров'я і хвороби.

Значення, що розташовані вище середньої лінії ряду свідчать про тенденції до інтернальності, нижче – до ектернальності. Слід також відзначити, що перший квартиль розподілу умовно розташований у просторі від 0 до 2 балів – значення, які розташовані у даному квартилі свідчать про ектернальність, четвертий квартиль охоплює значення від 6 до 8 балів, що свідчить про інтернальність; другий (2 – 4 бали) і третій (4 – 6 балів) квартилі розподілу вказують на тенденції до ектернальності і інтернальності відповідно. Домінуючі

характеристики біполярних профілів мають найбільше відхилення від середньої лінії ряду.

При аналізі профілів показників локалізації контролю, перш за все, слід відмітити загальну тенденцію – більшу схильність асертивних осіб до інтернального типу локусу контролю. Розглянемо кожний профіль окремо.

Група осіб з низьким рівнем загального показника асертивності (за відхиленням від середньої лінії ряду) характеризується екстернальністю у галузі здоров'я і хвороб (ІЗХв-) та у галузі досягнень (Ідос-) і виявляють тенденцію до загальної екстернальності (ІЗаг-) та екстернальності в галузі виробничих стосунків (ІВСт-).

Таблиця 3.10

Ранжування показників локусу контролю осіб з

високим та низьким рівнем асертивності

Ранг	Групи осіб з різним рівнем асертивності	
	Група АсЗаг+ (max)	Група АсЗаг- (max)
1	Ідос+ – інтернальність досягнень	Ідос+ – інтернальність досягнень
2	ІВСт+ – інтернальність виробничих стосунків	ІССт+ – інтернальність сімейних стосунків
3	ІМСт+ – інтернальність міжособистісних стосунків	ІЗаг- – загальна інтернальність
4	ІЗХв+ – інтернальність в області здоров'я і хвороби	ІВСт- – інтернальність виробничих стосунків

Асертивні особи за відхиленням від середньої лінії ряду виявляють інтернальність у галузі досягнень (Ідос+), виробничих стосунків (ІВСт+), міжособистісних стосунків (ІМСт+), інтернальність у галузі здоров'я і хвороб (ІЗХв+), та загальну інтернальність (ІЗаг+). Можна говорити, що асертивна особистість вважає, що досягла успіхів завдяки власним якостям та власній активності і здатна успішно досягати мети в майбутньому. Відповідальність за невдачі асертивні люди також беруть на себе: в різноманітних неприємностях та проблемах схильні звинувачувати лише себе. Такі люди вважають себе

відповідальними за стосунки та події, що відбуваються у їхній сім'ї, в колективі, вони здатні контролювати свої формальні і неформальні стосунки з іншими людьми, викликати симпатію і повагу до себе. Асертивна особистість вважає себе значною мірою відповідальною і за власне здоров'я.

Найбільше відхилення від середньої лінії ряду зі знаком плюс у групі неасертивних осіб виявили показники ІДос, ІСст, що може свідчити про певну схильність до інтернальності у сфері досягнень та у сімейних стосунках. Проте, загальний показник інтернальності у неасертивних осіб показує відхилення від середньої лінії ряду зі знаком «мінус». Це свідчить про те, що неасертивні люди не бачать зв'язку між своїми діями і значущими для них подіями в житті, не вважають за можливе контролювати цей зв'язок і вважають, що більшість подій і їхніх вчинків є результатом випадку або втручання інших людей. Свої успіхи та невдачі такі люди приписують впливу зовнішніх чинників, втручання випадку, долі, інших людей. У сімейних стосунках вони вважають своїх партнерів причиною значущих ситуацій, це ж стосується і виробничих стосунків.

Низький рівень суб'єктивного контролю в міжособистісних стосунках свідчить про невміння активно формувати своє коло спілкування, схильність вважати свої міжособистісні стосунки результатом активності партнерів. Неасертивні особистості своє здоров'я і хворобу приписують випадку і вважають, що виздоровлення залежить від інших людей, в першу чергу від лікарів.

Дане дослідження показало, що асертивні та неасертивні особи відрізняються між собою локусом контролю. Асертивна особистість схильна брати на себе відповідальність за власне життя і характеризується інтернальним локусом контролю, що виявляється у всіх значущих сферах життєдіяльності. Локус контролю неасертивних осіб екстернальний практично у всіх основних сферах життя.

Отримані результати підтверджують дані, які існують в психологічній літературі про те, що екстернали та інтернали різняться не лише позицією

стосовно джерела контролю, але й іншими особливостями [13, 48, 65, 67, 244]. У екстерналів вищі показники тривоги та депресії, а самоповага нижча, вони відзначаються кращою адаптацією. Інтернали більш впевнені, послідовні та наполегливі у досягненні поставленої мети, врівноважені, товариські, доброзичливі та незалежні. Інтернали значно впевненіші у своїй здатності вирішувати проблеми, ніж екстернали, саме тому вони більш незалежні від оцінок та думки інших людей [цит. за 126].

3.2.5. Прояви асертивності осіб схильних і не схильних до ризику

Нагадаємо, що готовність до ризику в концепції Т. В. Корнілової розуміється як особистісна властивість саморегуляції, що дозволяє людині ухвалювати рішення і діяти в ситуаціях невизначеності.

Таким чином, це не стільки особистісна диспозиція, скільки досить генералізована характеристика способів виходу суб'єкта ситуацій невизначеності. Як індивідуальна характеристика ця готовність передбачає також оцінку суб'єктом свого минулого досвіду (з точки зору відчуття «Я ризикую», результативності своїх дій в ситуаціях шансу, уміння покладатися на себе без достатнього орієнтування в ситуації тощо). Готовність до ризику пов'язується з різними видами активності, зокрема з тими, котрі мають неадаптивний характер.

Критерій ухвалення ризику включає акт суб'єктивної оцінки: ризик на думку суб'єкта є там, де ним не лише виявлена невідповідність потрібних і наявних - або потенційних - можливостей в управлінні ситуацією, але і де невизначеною є оцінка самого потенціалу своїх можливостей. Шкала «раціональності» вимірює готовність обмірковувати свої рішення і діяти при можливо повному орієнтуванні в ситуації, що може характеризувати різні, у тому числі і ризиковані, рішення суб'єкта [81, 82].

На рис. 3.16 надані усереднені профілі показників схильності до ризику асертивних і неасертивних осіб.

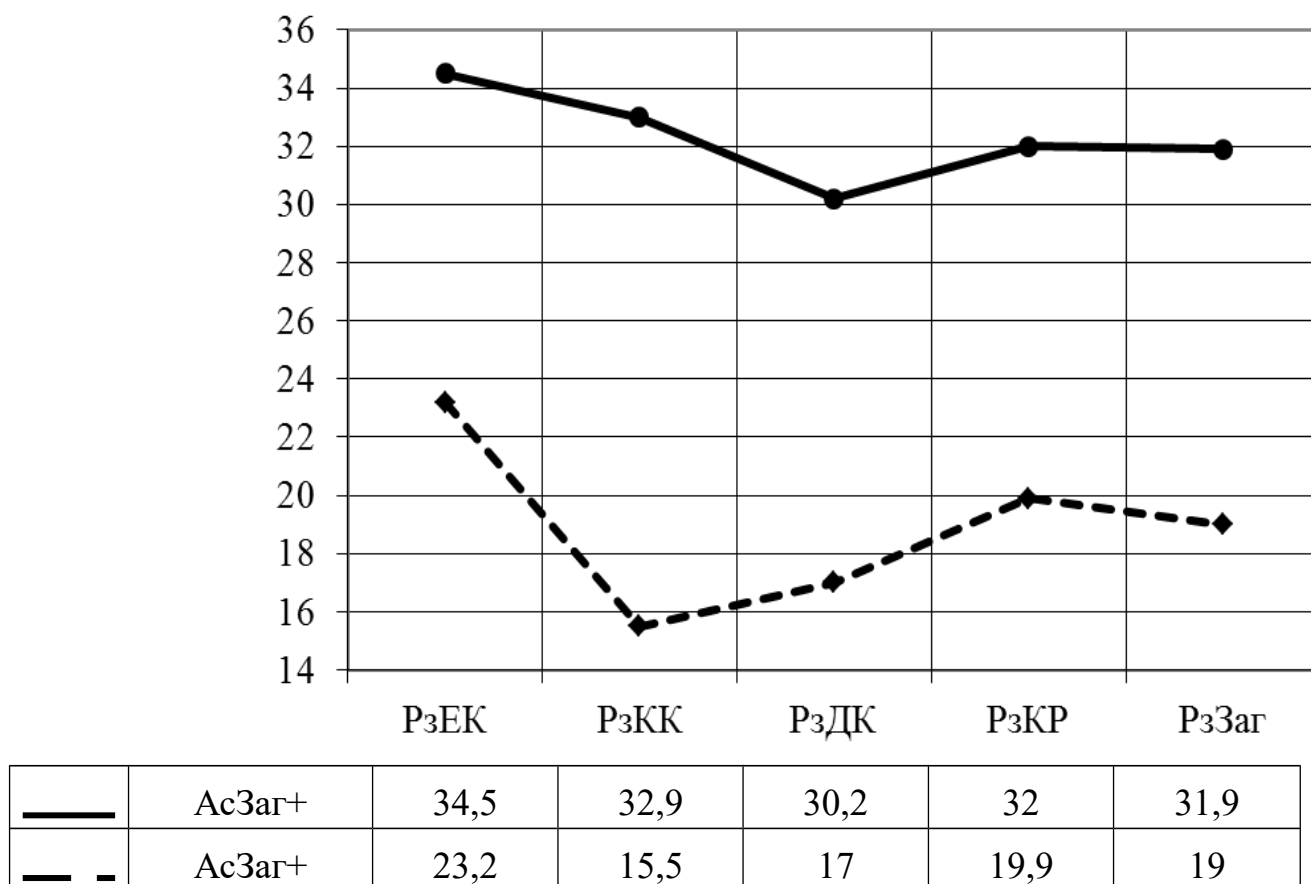

Рис. 3.16. Профіль показників схильності до ризику асертивних і неасертивних осіб.

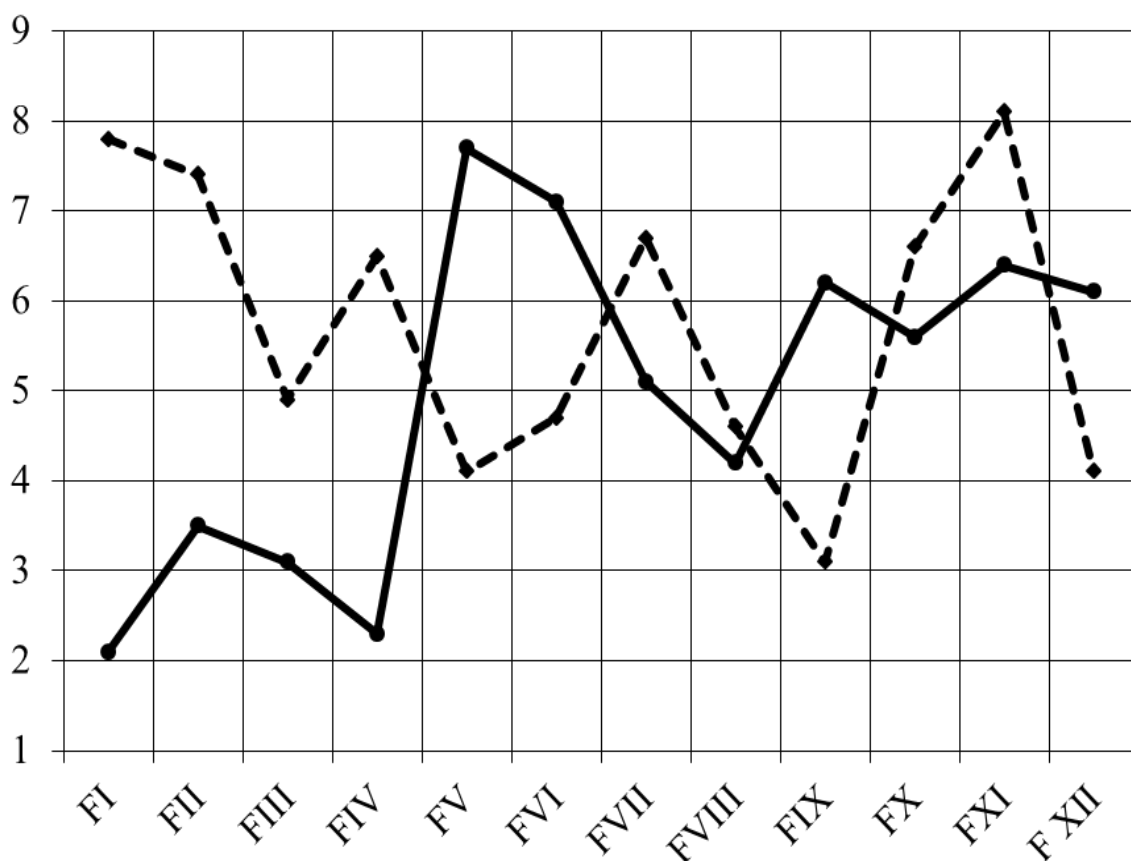
Примітка. Позначення: РзЕК – емоційний компонент; РзКК – когнітивний компонент; РзДК – дійовий компонент; РзКР – контрольно-регулятивний компонент; РзЗаг – композитна оцінка схильності до ризику (узагальнена).

Аналіз рисунку переконливо свідчить про те, що більш схильні до ризику саме асертивні особи на відміну від неасертивних. Профіль схильності до ризику асертивних осіб розміщується переважно у третьому квартилі розподілу, а неасертивних – у другому квартилі розподілу значень. Абсолютно усі парні показники схильності до ризику асертивних і неасертивних груп осіб мають статистично значимі відмінності за t-критерієм Ст'юдента.

3.2.6. Психологічний спектр властивостей особистості (за методикою FPI) груп осіб з різним типом асертивності

Методика FPI спрямована на вивчення широкого спектру рис особистості і дозволяє дослідити такі важливі властивості як рівень емоційної стійкості, якості комунікативної сфери особистості, екстраверсії – інтроверсії.

На рис. 3.17 надані зведені профілі факторів особистості за методикою FPI у представників груп осіб з максимальними та мінімальними значеннями загального показника асертивності.

— АсЗаг+	2,1	3,5	3,1	2,3	7,7	7,1	5,1	4,2	6,2	5,6	6,4	6,1
- АсЗаг-	7,8	7,4	4,9	6,5	4,1	4,7	6,7	4,6	3,1	6,6	8,1	4,1

Рис. 3.17. Зведені профілі факторів особистості за методикою FPI у представників груп осіб з максимальними АмЗаг+ (n=17) та мінімальними АсЗаг- (n=28) значеннями загального показника асертивності

Примітка: умовні позначення: FI – невротичність, FII – спонтанна агресивність, FIII – депресивність, FIV – роздратованість, FV – товариськість, FVI – врівноваженість, FVII – реактивна агресивність, FVIII – сором’язливість, FIX – відкритість, FX – екстраверсія – інтроверсія, FXI – емоційна лабільність, FXII – маскулітність – фемінність.

фону, його залежністю від зовнішніх обставин, частою зміною настрою навіть при незначній зміні ситуації: від піднесеного з відтінком добродушності, ейфорії до дисфоричного з незадоволенням, злобою, агресією. Таку емоційну лабільність у неасертивних осіб супроводжує невротичність, що характеризується їх підвищеною імпульсивністю та тривожністю. Вони схильні до вияву спонтанної агресивності.

Неасертивним особам з високою емоційною лабільністю притаманні такі психологічні характеристики, як депресивність, невротичність, дратівливість, спонтанна агресивність, образа, ворожість, агресивність (як властивість особистості), реактивна агресивність, негативізм, вербальна агресія, фрустрація (як психічний стан). Це підтверджується і даними досліджень емоційної лабільності [54, 86].

3.2.7. Факторна структура особистості (за методикою Р. Кеттелла) асертивних і неасертивних осіб

На рис. 3.8. представлені профілі широкого спектру рис особистості (показників особистісних факторів за методикою Р. Кеттелла) означених груп осіб з максимальною та мінімальною вираженістю загального показника асертивності.

Середня лінія ряду кожного профілю проходить через точку 5,5 стевів. На осі Х відкладено фактори особистості за Р. Кеттеллом, на осі У – їх значення, що виражені у стенах. Спочатку розглянемо кожний профіль окремо, а потім порівняймо їх між собою. Аналіз профілів дозволяє скласти психологічні характеристики представників обох груп – з високими і низькими значеннями загального показника асертивності.

Попередньо за допомогою кореляційного аналізу нами було встановлено, що асертивність має значимі кореляційні зв'язки з такими особистісними паттернами, як Н(+), сміливість, N(+), проникливість, С(+), сила «Я», Q2(+), самодостатність, L(-), довірливість, О(-), самовпевненість, Q4(-), розслабленість, QII(-), емоційна стабільність, QIV (+).

Низький рівень асертивності супроводжується Н(-) боязкістю, N(-) наївністю, С(-) слабкістю «Я» Q2(-), залежністю від групи L(+), підозрілістю, O(+), схильністю до почуття провини Q4(+), напруженістю, QII(+) тривожністю і Q IV(-) покірністю.

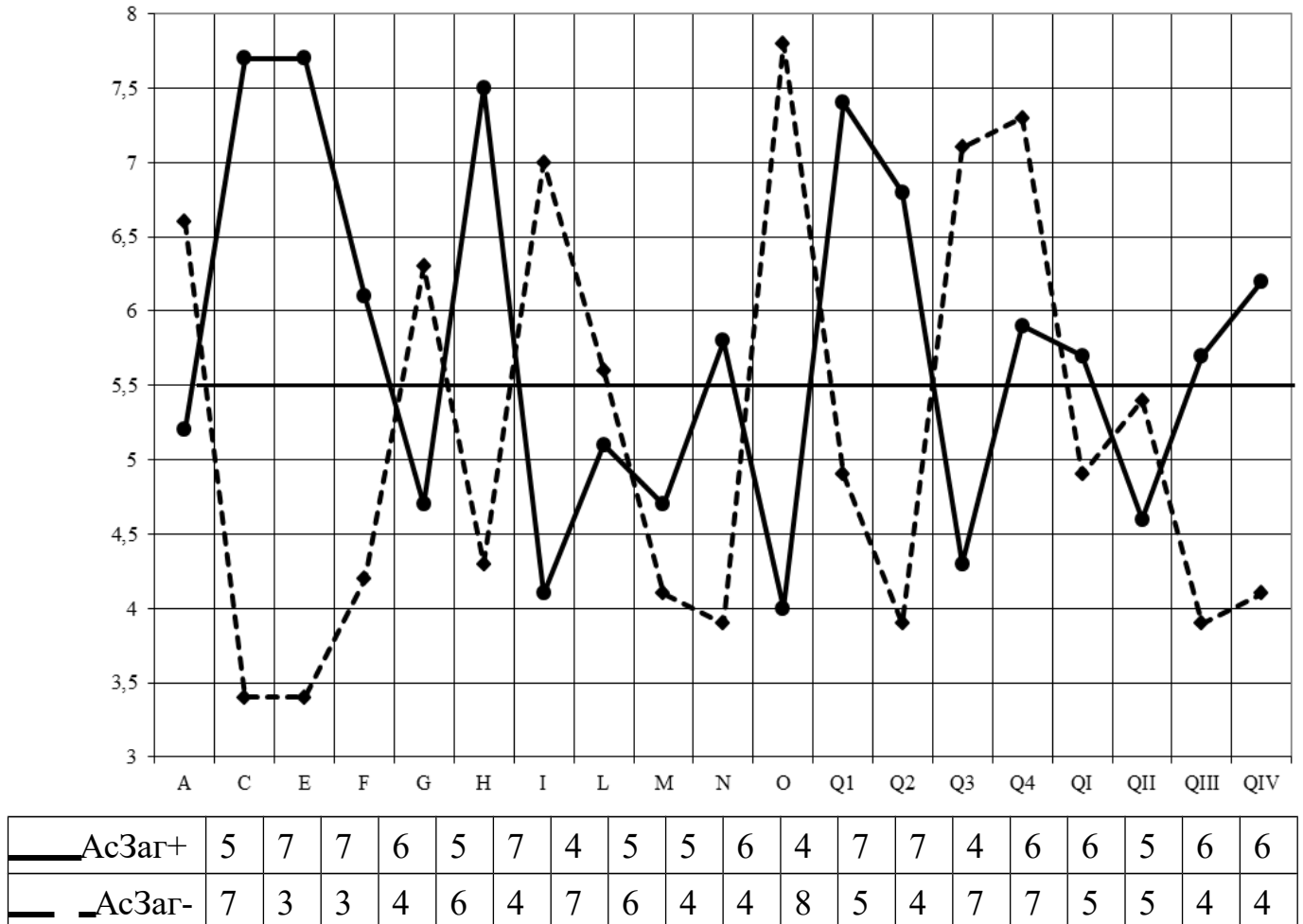

Рис. 3.18. Профілі показників особистісних факторів за методикою

Р. Кеттелла у групах осіб з максимальною (AsZag+) та мінімальною (AsZag-) вираженістю загального показника асертивності.

Примітка: умовні позначення: А (афектотімія – сизотимія), С (сила – слабкість «Я»), Е (домінантність – покірність), F (безпечність – заклопотаність), G (сила – слабкість «Понад-Я»), Н (сміливість – боязкість), І (м'якість – твердість), L (підозрілість – довірливість), М (мрійливість – практичність), N (проникливість – наївність), О (схильність до відчуття провини – самовпевненість), Q1 (радикалізм – консерватизм), Q2 (самодостатність – залежність від групи), Q3 (високий – низький самоконтроль), Q4 (напруженість – розслабленість), QI (екстраверсія – інтроверсія), QII (тривожність – емоційна

стабільність), QIII (кортикальна жвавість – сензитивність), QIV (незалежність – покірність).

Для того, щоб здійснити аналіз профілів, проранжуємо найбільш виражені фактори кожного профілю за їх відхиленням від середньої лінії ряду за зменшенням значень (див. табл. 3.12). Такий підхід дозволить упорядкувати найбільш виражені фактори і описати індивідуально-типологічні характеристики особистості представників кожної групи.

Таблиця 3.12

Найбільш виражені фактори кожного профілю за відхиленням значень від середньої лінії ряду

Ранг	Групи осіб з різним рівнем асертивності	
	Група АсЗаг+ (max)	Група АсЗаг- (max)
1	С+ сила «Я»,	О+ схильність до почуття провини
2	Е+ домінантність	С- слабкість «Я»,
3	Н+ сміливість	Е- покірність
4	Q2+ самодостатність	Q4+ напруженість
5	О- самовпевненість	Н- наївність,
6.	І- твердість	Q2- залежність від групи

Статистично (t-критерій Ст'юдента) значимі розбіжності виявлені між профілями двох груп за такими показниками, як: А (афектотимія – сизотимія), С (сила – слабкість «Я»), Е (домінантність – покірність), Н (сміливість – боязкість), І (м'якість – твердість), О (схильність до почуття провини – самовпевненість), Q1 (радикалізм – консерватизм), Q2 (самодостатність – залежність від групи).

Отже, представників групи асертивних осіб характеризує відсутність невротичних симптомів, спокій, реалістичність у ставленні до життя, наполегливість. Така особа не виявляє фанатичної турботи про стан здоров'я, має постійні інтереси, уміє тримати себе в руках – С(+). Ці особи самовпевнені, незалежно мислячі, схильні до аскетизму, керуються власними правилами поведінки, авторитарні, не визнають авторитетів (Е+); їм притаманна соціальна сміливість, спонтанність, авантюризм, жвавість в емоційній сфері, артистичність, здатність переносити скарги (Н+). Вони незалежні, схильні йти

власною дорогою, приймають власні рішення, діють самостійно, не рахуються з громадською думкою, але не обов'язково відіграють домінуючу роль у стосунках з іншими. Не можна вважати, що люди їм не подобаються, вони просто не потребують їх згоди й підтримки (Q2+). Асертивні особистості веселі, життєрадісні, самовпевнені, нечутливі до зауважень та докорів, енергійні активні, розслаблені – (O-).

Групу неасертивних осіб перш за все характеризує висока схильність до почуття провини O(+). Це виявляється у схильності до суму, заклопотаності, вразливості, чутливості до зауважень, зажуреності, втомленості, напруженості, іпохондричності. Неасертивним особам властива висока конформність, скромність, тактовність, боязкість, обережність, доброзичливість, слухняність. Така особа не вміє відстояти свою точку зору, покійно йде за сильнішими, сама поступається дорогою іншим, не вірить в себе і свої здібності, тому часто виявляється залежною, бере на себе провину, легко підкоряється усім обов'язкам. Така пасивність є причиною багатьох невротичних станів – С- .

Неасертивна особистість ухиляється від відповідальності, не доводить справу до кінця, характеризується невтриманістю, тривожністю, енергійною напруженістю – Q4+. Ці особи покійні, м'які, конформні, адаптивні, поступаються іншим, часто прагнуть до нав'язливого дотримання коректності, правил (E-); мають тенденцію до сильного контролю своїх емоцій і поведінки, соціально уважні і ретельні, проявляють самоповагу і турботу про соціальну репутацію (Q3+). Неасертивні особи виявляють емоційну чутливість, емоційну нестійкість, легко засмучуються. Ці особи характеризуються емоційною нестабільністю, невпевненістю, нетерплячістю, роздратованістю, тривожністю, мінливістю в інтересах, низьким порогом щодо фрустрації, пластичністю, уникненням вимог дійсності, невротичним стомленням, дратівливістю. Ці люди у своїй поведінці орієнтуються на групову думку, потребують постійної опори, підтримки оточення, схвалення. Вони вважають за краще жити і працювати разом з іншими людьми не тому, що є дуже товариськими, а швидше тому, що у них відсутні ініціатива і сміливість у виборі власної лінії поведінки – Q2-.

3.2.8. Психологічні особливості асертивної та неасертивної особистості: аналіз конкретних випадків

У результаті проведеного емпіричного дослідження виділено дві групи осіб - з високими та низькими значеннями усіх якісних показників асертивності. Серед цих осіб для опису індивідуально-психологічних особливостей асертивної та неасертивної особистості вибрано двох найбільш яскравих представників з кожної групи.

У даному випадку використано ідіографічний підхід, з позиції котрого описано та проаналізовано психологічні особливості асертивності та неасертивності у конкретних осіб.

Представник групи осіб з високими значеннями показників асертивності - «асертивна особистість».

Досліджуваний, назвемо його Андрієм, 28 років, чоловічої статі, слухач відділення перепідготовки кадрів факультету післядипломної освіти (м. Одеса), виявив найвищий рівень вираженості усіх якісних показників асертивності серед представників групи асертивних осіб. Цей досліджуваний демонструє такі психологічні особливості, як високий рівень самоповаги, що виявляється у загальній позитивній оцінці себе і своїх дій, аутосимпатії, прийнятті себе, самоінтересі (найвищі показники за тестом самоствавлення В. В. Століна). Причому, більшість його однокурсників вказують на наявність саме таких якостей його особистості.

У більшості життєвих ситуацій, у навчанні, спілкуванні з друзями, Андрій, начебто ненав'язливо, демонструє соціальну сміливість, енергійність, впевненість у власних силах (навіть коли для цього, за словами друзів, немає об'єктивних підстав)(високі значення показників за «Тестом впевненості в собі» В. Г. Ромека та «Тестом на асертивність» В. Капоні та Т. Новака). Андрій завжди активний, виявляє ентузіазм та прагне до дій, що пов'язані із керівництвом, домінуванням у групі. Інколи він не терпить критики і виявляє агресивну поведінку, що свідчить про вади його асертивності. Цій особі характерна виразна інтонація голосу, багата міміка, жестикуляція, хороша

координація. Цей досліджуваний наполегливий і підприємливий у досягненні власних цілей. Можна сказати, що Андрію притаманна рішучість, схильність до ризику, до пошуку пригод, навіть певна доля авантюризму (за «Тест-опитувальником схильності до ризику» О. П. Саннікової та С. В. Бикової та методикою «Особистісні фактори прийняття рішень» (ЛФР - 25) Т. В. Корнілової у цього досліджуваного найвищі показники). Він уміє добре налагоджувати стосунки з людьми, помічати та брати до уваги відтінки міжособистісних стосунків і правильно враховувати їх у своїй поведінці, що дозволяє йому легко схилити дюдей на свою точку зору.

Психічні реакції цього досліджуваного переважно виражені. Разом з тим, йому притаманні багатство, різноманітність і яскравість емоційних проявів (високі значення за фактором А – афектотимія (16-PF особистісний опитувальник Р. Кеттелла)). Він витривалий, спокійний, невимушений, емоційно зрілий, здатний об'єктивно оцінювати себе та інших людей, відзначається високою працездатністю, проте не завжди виявляє стабільність інтересів, планів, іноді міняє пріоритети (високі значення за фактором С – сила «Я» (16-PF особистісний опитувальник Р. Кеттелла)).

Досліджуваний Андрій активний, діяльний, ініціативний, схильний до суперництва і змагання, намагається демонструвати здатність до співробітництва (високі значення показників за фактором Е – домінантність). Проте деякі його одногрупники (мужчини) відчувають у спілкуванні з ним тривожність, настороженість, недовіру, що пов'язують із схильністю Андрія до конфліктних стосунків: «Андрей командует..., часто принимает решения за других..., тенет «одеяло» на себя..., не выбирает выражений..., «чешет правду-матку» в глаза не всегда заботясь о реакции собеседника..., не дает снисхождений..., хоть и прав, но иногда его претензии шокируют..., проявляет излишнюю требовательность, хотя и не имеет на то никаких оснований..., подавляет...». При цьому він демонструє шанобливе ставлення до мало знайомих людей, до дівчат, здатний прийняти і зрозуміти позицію іншої людини.

Таке протиріччя у характері Андрія можна пояснити тим, що його попередня професія була пов'язана із наданням чітких команд підлеглим (військовослужбовець). У психологічній літературі відомо, що професійна діяльність, що висуває певні вимоги до професіонала, неодмінно розвиває типові професійно значущі якості особистості і маскує прояви індивідуальності[174]. Вочевидь, саме типові риси особистості фахівця-військовослужбовця у ситуації вільного спілкування з цивільним оточенням (саме із чоловіками) сприймаються його представниками як «твердість», «прямолінійність», «безапеляційність», «підвищене прагнення до домінування», що приводить до конкуренції у групі, до конфліктів тощо.

Як зазначала у своїх дослідженнях В. А. Шамієва, саме наявність і яскраві прояви асертивності у структурі особистості військовослужбовців забезпечують їм можливість для успішної адаптації, саморозкриття особистості і реалізацію життєвих цілей, смислів і цінностей в особливих умовах життєдіяльності, тоді як її відсутність характерна для неадаптивних військовослужбовців[226].

Цей досліджуваний характеризується серйозністю і реалістичністю, хорошим розумінням дійсності, високою вимогливістю до себе. Проте він не схильний підкорятися групі і здатний діяти всупереч їй, коли це йде на користь у досягненні певної мети. Як зазначають його одногрупники, Андрій завжди активно відстоює власну позицію, прагне досягнути бажаного результату, навіть якщо це викликає у когось з оточуючих спротив і неприйняття (це підтвердили і високі значення у цього досліджуваного за фактором Q2). Він не виявляє хвилювання з цього приводу і не піддається груповому тиску. Проте, більшість одногрупників вказують на відсутність у Андрія проявів агресивності, намагання когось образити, завдати шкоди. Вони трактують його поведінку швидше як прояв сили характеру, впевненості, самодостатності.

У цілому його поведінка характеризується відчуттям сили, бадьорості, енергії. Він спонтанно і вільно виявляє свої емоції, бажання, причому не залежно від того, з ким спілкується (оточуючі вказують на те, що з викладачами Андрій спілкується так само вільно, як і з одногрупниками). Разом з тим, не

можна сказати, що він переоцінює себе, демонструє зверхність або неповагу до співрозмовників, швидше навпаки, у більшості ситуацій здатний вислухати, зрозуміти і при можливості допомогти (високі значення показників самоактуалізації Ca4 – потреба в пізнанні, Ca5 – прагнення до творчості, Ca6 – автономність, Ca7 – спонтанність, Ca9 – аутосимпатія, Ca10 – контактність, Ca11 – гнучкість у спілкуванні).

Так само Андрій не переоцінює значення особистих проблем, не хвилюється з приводу можливого неприйняття себе іншими людьми, вільний від обмежень, розкутий. При тому, що досліджуваний товариський і комунікабельний, легко вступає у контакт з людьми, він водночас не виявляє надмірної потреби і прагнення до контактів з людьми. Він незалежний і самостійний, надає перевагу самостійному прийняттю рішень та реалізації цілей і сам бере на себе відповідальність. Тобто у нього немає потреби у постійному почутті «ліктя» у схваленні та підтримці ззовні (високі значення за фактором Q2 – самодостатність).

У нього яскраво виявляються лідерські якості, він вміє згуртувати, організувати людей, правильно розподілити обов'язки. Як правило, йому легко поступаються і з його вимогами рахуються, оскільки його поведінка природна і невимушена, у ній відчувається готовність до співробітництва, уважне і шанобливе ставлення до людей. Він легко уживається у колективі, активний у налагодженні і підтриманні контактів, любить працювати з людьми, товариський, нечутливий до загроз(від'ємний полюс фактору O – схильність до почуття провини). Товариші зазначають, що Андрій сміливий, рішучий, схильний до ризикованих рішень і пошуку гострих відчуттів, не губиться у неочікуваних і невизначених ситуаціях. Як правило, у ситуаціях, коли діяльність пов'язана з змаганням, необхідністю приймати швидкі рішення, значними емоційними навантаженнями, він бере на себе роль лідера, хоча у звичних, спокійних умовах легко поступається цією роллю і не схильний до надмірної самопрезентації і демонстративності (за «Тест-опитувальником схильності до ризику» О. П. Саннікової та С. В. Бикової та методикою

«Особистісні фактори прийняття рішень» (ЛФР - 25) Т. В. Корнілової у нього найвищі показники).

Йому не притаманне почуття провини, тривожність, фрустрованість, депресивність (від'ємні значення за фактором Q4 – фрустрованість). Андрій характеризується життестійкістю, енергійністю та життєрадісністю. Його психіка відзначається багатством проявів, гнучкістю, багатогранністю (високі значення за фактором А – афектотимія). Він невимушений у міжособистісних стосунках, впевнений у власних силах, успішний у виконанні різних видів діяльності, що вимагають активності, ентузіазму і рішучості (у Андрія яскраво виражені фактори особистості (за методикою FPI), такі як FІ – відсутність невротичності, FIV – відсутність роздратованості, FV – товариськість, FVI – врівноваженість).

Загалом, досліджуваний характеризується усіма якостями, що є типовими для асертивної особистості, але деякі з них настільки яскраво виражені, що іноді суб'єктивно сприймаються оточуючими людьми як самовпевненість. Такий яскравий прояв асертивності у деяких випадках веде до певної конфліктності у його стосунках з людьми, стає причиною непорозумінь.

Цей факт підтверджує положення, що були презентовані у теоретичній частині роботи, в котрих зазначалося, що асертивність іноді може стати причиною конфліктних взаємин, особливо коли взаємодіють асертивні та неасертивні особистості [66, 126, 219].

Представник групи осіб з низькими значеннями показників асертивності - «неасертивна особистість» (дефіцит асертивності).

Досліджуваний, назвемо його Борис, 30 років, стать чоловіча, слухач відділення перепідготовки кадрів факультету післядипломної освіти (м. Одеса), у якого усі показники асертивності виявилися на низькому рівні. Одногрупники характеризують його як сором'язливого, тихого, дещо загальмованого, тривожного. Проте вони зазначають, що в деяких ситуаціях у нього раптово виникають бурхливі вибухи роздратування і збудження незрозумілі для оточуючих людей, оскільки вагомої причини для таких проявів немає. Можна

сказати, що його психічні реакції не зовсім адекватні. Після таких емоційних збурень він, як правило, стає сумний, пригнічений, розкаюється у своїй поведінці, намагається знайти їй об'єктивне пояснення, виправдання, переживає докори сумління. Борис нездатний контролювати емоції і імпульсивні потяги, а це призводить до слабого самоконтролю, втечі від реальності, почуття безпорадності і нездатності справлятися з життєвими труднощами. Це у свою чергу породжує безвідповідальність, нездатність доводити справу до кінця (високі значення від'ємного полюсу фактору С – сила «Я»).

У поведінці він демонструє невпевненість, боязкість, що виявляється у його невиразному, неекспресивному мовленні, специфічних «закритих» позах, міміці. Часто він виявляє надмірне хвилювання, особливо з приводу можливих майбутніх невдач, будь-яку невизначену ситуацію сприймає як загрозливу і по ньому одразу видно, що він дуже нервує (високі значення від'ємного полюсу фактору Н – сміливість).

Борис схильний до частого переживання почуття провини, особливо після емоційних вибухів. Схильність до почуття провини часто спричиняє сумний, зажурений стан, супроводжується високою чутливістю до зауважень, вразливістю, заклопотаністю. Часто переживає стан фрустрованості, напруженості, незадоволення бажань, що приводить до надмірної стурбованості, непосидючості, метушливості, відчуття втоми, дратівливості і зниженого настрою. Соціальні страхи супроводжуються надмірно критичним самоаналізом, «самокопанням», він безкінечно шукає «правильні» способи поведінки, що породжує штучність і вимушеність у стосунках (високі значення показників СІІ+, С2+ – очікування позитивного ставлення від інших, С3 – неприйняття себе, С5+ – самозвинувачення (за тестом самоствавлення В. В. Століна)). У зв'язку з цим виникають проблеми у спілкуванні та взаємодії (одногрупники скаржаться, що відчувають дискомфорт при спілкуванні з Борисом, помічають напруженість, скутість і штучність його поведінки). У ситуації вибору, необхідності прийняття рішення, він розгублюється, виявляє невпевненість і невіру у власні сили. Загалом, його поведінка дуже стереотипна,

негнучка і нормативна. Зате у жорстко регламентованих умовах він здатний до продуктивної діяльності і добре адаптується. Очевидно, що стереотипні способи поведінки, намагання чітко дотримуватися усіх норм значною мірою виступають у якості компенсації надмірної тривожності та збудливості. Прагнення дотримуватися соціальних вимог і відповідати очікуванням надмірно виражене і спричиняє поступливість, пасивність, штучність та обережність поведінки. У кінцевому результаті це унеможлиблює досягнення власних цілей та реалізацію бажань і поставлених завдань.

Досліджуваний Борис акуратний та обов'язковий, але це швидше пов'язано з його боязкістю і сором'язливістю, намаганням відповідати соціальним очікуванням і не викликати критичні зауваження на свою адресу.

Соромязливість і боязкість спричиняють обмеженість у соціальних контактах, уникнення ризикованих ситуацій. Будь-які неочікувані події викликають почуття тривоги, страху, очікування неприємностей. Коли виникає необхідність прийняти рішення, він довго вагається, відтягує його ухвалення, що часто робить неможливим виконання намірів.

Проте він не здатний рахуватися з чужою думкою, нестандартною поведінкою, коли мова йде про дотримання певних норм, правил, вимог. У цьому випадку він виявляє нав'язливість, надмірну вимогливість, навіть «занудливість». Будь-яке відхилення від звичного, усталеного порядку його дратує і викликає гнів, котрий він висловлює іноді навіть у грубій формі. Тому одногрупники намагаються уникати з ним тісних стосунків, спілкуються лише формально у разі потреби, оскільки вважають його непередбачуваним, а моментами навіть агресивним.

Зрозуміло, що ці явні ознаки невротизму призводять до негативних суб'єктивних органічних відчуттів і це спричинює іпохондричні прояви, Борис часто жаліється на погане самопочуття, безсоння тощо.

Борис дуже чутливий до оцінки оточуючих людей, очікує від них позитивного ставлення, критику на свою адресу дуже боляче сприймає. Через це часто виявляє пристосовницьку поведінку, конформність, часто навіть

намагається «загравати», «прогинатися», щоб заслужити схвалення. Звичайно така поведінка чоловіки часто викликає негативне ставлення до нього (високі значення від'ємного полюсу фактору Е – домінантність).

Попри це у справах він виявляє старанність, добросовісність, обов'язковість, але у поєднанні з нерішучістю, нездатністю прийняти рішення без вагань і невпевненості, це не дає бажаного результату і часто не дозволяє реалізувати наміри. Борис нездатний до тривалого вольового зусилля, легко розгублюється, навіть впадає у відчай, через що доволі часто не доводить до кінця розпочату справу (високі значення від'ємного полюсу фактору С – сила «Я»). У будь-якому виді діяльності відчуває труднощі, швидко втомлюється, оскільки виявляє значну психічну напруженість. Одногрупники кажуть, що не доручають йому важливі справи, бо на нього не завжди можна покласти, одночасно зауважуючи його старанність та добросовісність.

Через скутість і невпевненість у спілкуванні досліджуваній намагається ні у що не вмішуватися, уникає великих компаній, у навчальній групі тримається осторонь. У нього виявляється висока залежність від групи, несамостійність. Він орієнтований на групову думку, постійно відчуває потребу у опорі і підтримці інших людей, потребує порад і схвалення, а коли не отримує цього відчуває себе покинутим, розчарованим, пригніченим. У нього не виражена така якість як товариськість, проте, він усе ж надає перевагу роботі у групі, але скоріше за все лише тому, що не здатний виявляти ініціативу і сміливість у виборі власної лінії поведінки (від'ємний полюс фактору Е – домінантність, високі значення факторів за такими властивостями особистості як FI(-) – невротичність, FIII(-) – депресивність, FIV(-) – роздратованість, FVIII(-) – сором'язливість, FXI(-) – емоційна лабільність (за методикою FPI).

Загалом, у досліджуваного Бориса виявляються особливості, що характерні для типової неасертивної особистості, але при цьому у нього дуже яскраво виражені невротичні симптоми, тривожність, негативне самоствавлення.

Це підтверджує теоретичні положення, надані у першому розділі роботи, стосовно того, що соціальний страх, тривога, невпевненість, нездатність до

спонтанного прояву власних почуттів і бажань унеможлиблюють реалізацію власних цілей і бажань, гальмують розвиток асертивності і утруднюють міжособистісні стосунки [246, 249, 250]. У цьому випадку можна констатувати явний «дефіцит асертивності», що заважає людині налагоджувати та підтримувати повноцінні контакти з іншими людьми, почувати себе впевнено та вільно, отримувати задоволення від спілкування та спільної діяльності, ставити власні цілі та добиватися їхньої реалізації.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

Отримані результати емпіричного дослідження, що були викладені у цьому розділі, дозволяють зробити такі висновки:

1. Кореляційний аналіз показав наявність значущих зв'язків між формально-динамічними та якісними показниками асертивності, що підтверджує цілісність усіх її проявів. Наявність значущих взаємозв'язків між різнорівневими показниками асертивності свідчить про складність, цілісність властивості, котра характеризується різноманіттям проявів: енергійністю, насиченістю, активністю, динамічністю, широтою, легкістю, довірою до себе, активністю у відстоюванні власної позиції, реалістичністю самооцінки.

Показники асертивності мають значущі додатні зв'язки і на 1%, і на 0,5% рівні з усіма показниками самоставлення. Значущі додатні зв'язки виявлено між загальним показником асертивності та такими параметрами самоставлення як СІ – самоповага, СІІ – Аутосимпатія, СІІІ – самоприйняття, СІІІІ – самоінтерес. Значущі від'ємні зв'язки загальний показник асертивності виявив з параметрами СІ – самовпевненість, СІІ – самозвинувачення.

Встановлено значущі додатні зв'язки між показниками асертивності та усіма показниками впевненості у собі (ВуС – впевненість у собі, ВССм – соціальна сміливість, ВІСк – ініціатива у соціальних контактах). Підтверджено зв'язок показників асертивності з показниками самоактуалізації. Всі значущі додатні кореляційні зв'язки показників асертивності з показниками самоактуалізації створили дві групи поєднань: перша об'єднує показники самоактуалізації навколо показників асертивності АсЕ, АсП, АсЗаг, друга – навколо показників АсКР та АсК.

Встановлено специфіку співвідношення між асертивністю та локусом контролю. Виявлено, що майже всі якісні показники асертивності (АсЕ, АсК, АсКР, АсЗаг), окрім АсП, пов'язані з загальним показником інтернальності.

Виявлені значущі додатні зв'язки між показниками асертивності та схильності до ризику. Усі компоненти асертивності пов'язані з емоційним

показником ризику (РзЕК) на 1% рівні значимості. Загальний показник асертивності має значущий додатній зв'язок з показником ухвалення рішень УРР (раціональність).

Виявлені значущі кореляційні зв'язки між показниками асертивності та факторами особистості, що діагностовано опитувальником FPI. Встановлено велику кількість значущих від'ємних зв'язків. Усі якісні показники асертивності виявили значущі від'ємні зв'язки з такими параметрами як FI – невротичність, FIII – депресивність, FXI – емоційна лабільність, FVIII – сором'язливість. Компоненти асертивності АсЕ та АсП мають від'ємний зв'язок з показником FIV – роздратованість. Однак, виявилися і додатні зв'язки: усі показники асертивності, окрім АсКР мають додатній зв'язок з показником FV – товариськість та FVI – врівноваженість. Усі якісні компоненти асертивності, окрім АсЕ, виявили додатний значимий зв'язок з показником FXII – маскуліність – фемінінність; АсЕ єдиний пов'язаний з показником FIX – відкритість. Збільшення значення показників асертивності супроводжується збільшенням значень таких властивостей, як товариськість, врівноваженість, екстраверсія, маскуліність і одночасно, зменшенням значень факторів невротичності, депресивності, роздратованості, реактивної агресивності та емоційної лабільності.

Вивчено співвідношення між якісними показниками асертивності та факторами особистості, що надані у моделі Р. Кеттелла. Усі параметри асертивності, окрім АсЕ, значимо додатно пов'язані з факторами А (афектотимія) і Н (соціальна сміливість). Такі показники асертивності як АсК, АсП та АсЗаг виявили значущий додатній зв'язок з фактором С (сила «Я»). Асертивність додатно пов'язана з такими властивостями особистості як А (афектотимія), С (сила «Я»), Н (соціальна сміливість), Q2 – самодостатність, QII (екстраверсія), М (практичність) і від'ємно з L (підозрілість), О (схильність до почуття провини), Q4 (фрустрованість), QI (тривожність).

2. Факторний аналіз показників усіх психологічних властивостей, що досліджувалися, дозволив виділити групу показників, котрі складають «полнос

асертивності» та «полюс неасертивності». Унаслідок проведеного факторного аналізу есплікувалась значна кількість факторів, проте найбільше семантичне навантаження припало на п'ятифакторну модель. Це дозволило з'ясувати найтипівіші та найхарактерніші індикатори асертивності. Ця модель відповідає статистичним вимогам і є адекватною за своїм психологічним змістом. Модель включає п'ять факторів: біполярний «схильність до ризику – гнучкість» (радикалізм за Р. Кеттеллом); біполярний «самоствалення – соціальна сміливість»; біполярний «тривожність-асертивність»; монополярний – «інтернальність»; монополярний «самоактуалізація».

3. У результаті якісного аналізу виявлено типи асертивності за загальним ступенем вираження її показників: з високими (АсЗаг +) та низькими (АсЗаг –) значеннями загального показника асертивності. Виявлено, що група «асертивних» осіб характеризуються високими значеннями її формально-динамічних показників, що свідчить про наявність психічної активності, асертивних ресурсів. Група осіб з низьким загальним показником асертивності виявляє відповідно низькі значення за формально-динамічними характеристиками.

4. Встановлено, що особам з високим рівнем асертивності АсЗаг+ притаманна самовпевненість (С1+), схильність до самоінтересу (СІV+), саморозуміння (С7+) та самоповаги (СІ. Такі особи схвалюють себе в цілому, довіряють собі та позитивно себе оцінюють, впевнені у собі, соціально сміливі, виявляють ініціативу у соціальних контактах, автономні (Саб+), незалежні (Са11+), виявляють гнучкість у спілкуванні, орієнтовані на особистісне спілкування, не схильні вдаватися до фальші або маніпуляцій. Асертивні особи демонструють схильність до інтернального типу локусу контролю, беруть на себе відповідальність за невдачі. Асертивні особистості більш схильні до ризику на відміну від неасертивних осіб.

5. Доведено, що осіб з високим рівнем асертивності характеризує відсутність невротичності, роздратованості; наявність товаришкості, врівноваженість, відкритість, маскуліність. Асертивні особи здатні володіти

собою, холоднокрівні, здатні до самоконтролю, спокою, включеності в ситуацію, володіють почуттям власної гідності, стабільності, впевненості в собі. Асертивні особи спокійні, реалістичні, наполегливі, мають постійні інтереси, самовпевнені, незалежно мислячі, схильні до аскетизму, керуються власними правилами поведінки, авторитарні, не визнають авторитетів; їм притаманна соціальна сміливість, спонтанність, авантюризм, життєрадісність, самовпевненість, енергійність.

6. Групу неасертивних осіб характеризує висока схильність до відчуття провини O+, до суму, заклопотаність, вразливість, чутливість до зауважень, зажуриченість, втомленість, напруженість, іпохондричність. Неасертивним особам властива висока конформність, скромність, тактовність, боязкість, обережність, доброзичливість, слухняність. Встановлено, що особи із низьким рівнем асертивності Ac3ag- характеризуються очікуванням позитивного ставлення від інших (C11+, C2+), неприйняттям себе (C3-), самозвинуваченням (C5+), фіксацією на своїх недоліках, низькою самооцінкою, відсутністю спонтанності (Ca7-), ригідністю, невпевненістю у своїй привабливості, залежності від думки інших (Ca6-). Такі особи тривожні, невротично занурені в минулі переживання із завищеним прагненням до досягнень, недовірливі, невпевнені в собі, мають низьку потребу в пізнанні (Ca4-), не прагнуть до нових вражень, мають екстернальний локус контролю, емоційну лабільність, зміну настрою, підвищену імпульсивність, тривожність, ухиляються від відповідальності, не доводять справу до кінця, характеризуються невитриманістю, тривожністю, енергійною напруженістю. Ці особи покірні, м'які, конформні, адаптивні, поступаються іншим, виявляють емоційну чутливість, емоційну нестійкість, легко засмучуються, емоційно нестабільні, невпевнені, нетерплячі, роздратовані, пластичні, дратівливі, прагнуть постійної опори, підтримки оточення, схвалення, орієнтуються на групову думку.

Отже, проведене емпіричне дослідження дозволило вивчити індивідуально-психологічні особливості асертивності особистості.

Основний зміст розділу відображено у наступних публікаціях:

1. Подоляк Н. М. Схильність до співробітництва як складова асертивної поведінки / Наталія Михайлівна Подоляк // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Спецвипуск : «Теоретико-методологічні засади дослідження особистості». – Одеса, 2009. – № 6. – С. 168–171.
2. Подоляк Н. М. Особливості локусу контролю у асертивних і неасертивних осіб / Наталія Михайлівна Подоляк // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Спеціальний випуск : «Психологія особистості : теорія, досвід, практика». – Одеса, 2009. – С. 22–27.
3. Подоляк Н. М. Психологічні особливості асертивності / Наталія Михайлівна Подоляк // Індивідуально-психологічні якості особистості майбутніх психологів та динаміка їх у період професійної підготовки : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів (20 травня 2010 р.). – Одеса : СМІЛ, 2010. – С. 12–16.
4. Подоляк Н. М. Факторна структура особистості асертивних та неасертивних осіб / Наталія Михайлівна Подоляк // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Тематичний спецвипуск : «Психологія особистості : теорія, досвід, практика». – 2013. – № 7. – С. 255–259.

ВИСНОВКИ

У роботі досліджено індивідуально-психологічні особливості асертивності у системі широкого кола властивостей особистості. Відповідно до мети і завдань дослідження розробка проблеми здійснювалася у двох напрямках: перший пов'язаний з концептуалізацією феномена «асертивність», вивченням його структурних компонентів та індивідуально-психологічних особливостей; другий напрям спрямований на теоретичний пошук та емпіричне дослідження широкого кола рис особистості, що закономірно пов'язані з показниками асертивності і супроводжують її прояви.

1. Аналіз теоретико-методологічної літератури показав, що означена проблема є актуальною, має теоретичний і практичний інтерес до її вирішення. Встановлено, що при вивченні асертивності виокремлюються дві основні групи досліджень: перша спрямована на вивчення зовнішніх проявів асертивності (поведінкова модель успішної людини), друга – на вивчення внутрішніх, потенційних її особливостей (внутрішній світ особистості, її екзистенційний стан, переживання тощо). Теоретично встановлено, що більшість авторів розуміють асертивність як поведінку, як здатність особистості впевнено та з гідністю відстоювати свої права, не принижуючи прав інших.

2. Асертивність у даній роботі розглядається як складна, багаторівнева і полікомпонентна властивість особистості, пошук структури котрої здійснювався з опорою на континуально-ієрархічний підхід до дослідження особистості. З позицій цього підходу, у котрому реалізовано системний, диференційний та інтегральний принципи психології, експліковано та описано компонентний склад показників асертивності, що належать до формально-динамічного та якісного її рівнів. Формально-динамічний рівень асертивності презентований такими показниками як: потреба проявляти асертивність; ініціативність у прояві асертивності; широта; легкість виникнення асертивних дій; усталеність; пластичність; інтенсивність асертивних проявів. На якісному рівні складовими асертивності є: афективна складова (ступінь нервово-

психічної стійкості, спонтанність емоційних реакцій, відсутність тривоги тощо); когнітивна складова (орієнтація в соціальній ситуації, адекватність її оцінки; здатність орієнтуватися в соціальних очікуваннях тощо), поведінкова складова (готовність до асертивних дій, спрямованих на досягнення мети); контрольно-регулятивна складова (контроль за емоціями, міркуваннями, що супроводжують асертивну поведінку; наполегливість у захисті своїх прав; обстоювання своєї думки без посягання на права інших людей).

3. Встановлено, що в літературі виділяються властивості особистості, котрі супроводжують прояви асертивності різного ступеню (від високого до низького). Теоретично виявлено, що серед чинників індивідуально-психологічних особливостей асертивності значущими є такі властивості особистості, як впевненість у собі, особливості самоствавлення, соціальна адаптованість, домінантність, наполегливість, готовність до ризику, позитивне ставлення до інших, здатність ухвалювати рішення тощо.

4. Для емпіричного вивчення різнорівневих показників асертивності, відповідно до вимог психометрики створений (у співавторстві) оригінальний «Тест-опитувальник компонентів асертивності» (ТОКАС), апробація котрого показала достатню міру валідності і надійності, що дозволяє застосовувати його як у наукових, так і у практичних цілях. Крім того, для діагностики якісних і формально-динамічних показників асертивності була розроблена процедура «Розміщення себе на шкалах асертивності» (модифікація методики Т. Дембо-С. Рубінштейн).

5. Підібрано комплекс психодіагностичних методик, що спрямований на вивчення обраного спектру рис особистості, котрі вивчаються у співвідношенні з показниками асертивності. До цього комплексу увійшли: «Тест-опитувальник самоствавлення» В. В. Століна; самоактуалізаційний тест (САМОАЛ) А. Ф. Лазукіна, в адаптації Н. Ф. Каліної, «Тест впевненості в собі» В. Г. Ромека; «Опитувальник рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера; «Тест-опитувальник схильності до ризику» О. П. Саннікової та С. В. Бикової; методика «Особистісні фактори прийняття рішень» (ЛФР – 25) Т. В. Корнілової;

Фрайбургський багатофакторний особистісний опитувальник (FPI); 16-PF особистісний опитувальник Р. Кеттелла.

6. Теоретично обґрунтовано та емпірично доведено (результати кореляційного аналізу) існування значущих зв'язків між показниками асертивності і показниками таких властивостей особистості як самоставлення, впевненість у собі, самоактуалізація, локус контролю, особливостями ухвалення рішень, факторами особистості, що діагностовано за допомогою методики FPI та факторами особистості за Р. Кеттеллом.

7. Використання факторного аналізу дозволило згрупувати простір показників, що взаємопов'язані з показниками асертивності у п'ятифакторну модель, в котрій перші три фактори є біполярними, а два останні – монополярними. Виділено такі фактори: «схильність до ризику – гнучкість», «самоставлення – соціальна сміливість», «тривожність – асертивність», «інтернальність», «самоактуалізація».

8. Для емпіричного вивчення індивідуально-психологічних особливостей асертивності, у рамках досліджуваної вибірки із застосуванням «методу асів» та «профілів» виділено групи осіб з високим та низьким рівнями асертивності. Виявлено, що група асертивних осіб характеризується високими значеннями її формально-динамічних та якісних показників, що свідчить про наявність психічної активності, асертивних ресурсів. Група осіб з низьким загальним показником асертивності виявляє відповідно низькі значення за формально-динамічними і якісними характеристиками.

9. Встановлено, що асертивні особистості характеризуються самовпевненістю, самоінтересом, саморозумінням та самоповагою, схвалюють себе в цілому, довіряють собі та позитивно себе оцінюють, впевнені у собі, соціально сміливі, виявляють ініціативу у соціальних контактах, автономні, незалежні, гнучкі у спілкуванні, відповідальні, схильні до інтернального типу локусу контролю, схильні до ризику, здатні володіти собою, холоднокровні, володіють почуттям власної гідності, стабільності, реалістичні, наполегливі, мають постійні інтереси, керуються власними правилами поведінки, не

визнають авторитетів. Таким особам притаманна товариськість, врівноваженість, відкритість, маскулінність, спонтанність, авантюризм, життєрадісність, енергійність відсутність невротичності, роздратованості. Доведено, що неасертивних особистостей характеризує схильність до почуття провини, до суму, заклопотаність, вразливість, чутливість до зауважень, зажуриненість, втомленість, напруженість, роздратованість, іпохондричність. Таким особистостям властива висока конформність, надмірна скромність і тактовність, боязкість, обережність, слухняність, очікування позитивного ставлення від інших, неприйняття себе, самозвинувачення, фіксація на недоліках, низька самооцінка, відсутність спонтанності, ригідність, невпевненість, залежність від думки інших, тривожність, недовірливість, низька потреба в пізнанні, екстернальність, емоційна лабільність, підвищена імпульсивність, енергійна напруженість, орієнтація на групову думку.

10. Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми, що вивчається. Можливими перспективами подальшого дослідження є: напрям досліджень, спрямований на вивчення змістовно-особистісних та соціально-імперативних показників асертивності; дослідження онтогенетичного аспекту цієї проблеми, гендерних, статевих, крос-культурних відмінностей у асертивності та її проявах; удосконалення методів психодіагностики різнорівневих компонентів, пошук способів розвитку і корекції асертивності особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. А.с. Психодіагностичний комплекс методик та процедур дослідження компонентів асертивності / О.П. Саннікова, О. І. Санніков, Н. М. Подоляк. – заявка № 50169 від 15.04.2013р.; реєстрац. № 49766 від 19.06.2013. – 76 с.
2. Абросимова Е. Уязвимость экзистенциальной психологии [Электронный ресурс] / Екатерина Абросимова. – Режим доступа : <http://www.hpsy.ru>.
3. Адлер А. Стиль жизни / А. Адлер; [пер. с англ.] // Психология индивидуальных различий / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М. : ЧеРо, 2000. – С. 98–106.
4. Алберти Р. Э. Самоутверждающее поведение. Распрямись! Выскажись! Вырази! / Роберт Э. Алберти, Майкл Л. Эммонс ; [пер. с англ. М. В. Горшкова]. – СПб. : Изд-во Гуманитарное Агентство «Академический Проект», 1998. – 192 с.
5. Альбуханова-Славская К. А. Проблема личности в психологии / Ксения Александровна Альбуханова-Славская // Психологическая наука в России XX столетия : проблемы теории и истории. – М. : ИП РАН, 1997. – С. 270–373.
6. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : в 2 т. / Борис Герасимович Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. Т. I. – 1980. – 230 с.
7. Анастази А. Психологическое тестирование / Анна Анастази, Сьюзан Урбина. – СПб. : Питер, 2001. – 688 с.
8. Андреева Г. М. Социальная психология : учебник / Галина Михайловна Андреева. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 432 с.
9. Андриенко Е. В. Социальная психология : учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / Елена Васильевна Андриенко ; [под ред. В. А. Сластенина]. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 264 с.
10. Анцупов А. Л. Трудные ситуации в жизнедеятельности человека / А. Л. Анцупов, А. И. Шипилов // Психология конфликта / [сост. и общ. ред. Н. В. Гришина]. – СПб. : Питер, 2001. – 448 с.

11. Аргайл М. Психология счастья / Майкл Аргайл ; [пер. с англ. ; общ. ред. и вступ. ст. канд. пед. наук М. В. Кларина]. – М. : «Прогресс», 1990. – 336 с.
12. Бабчук О. Г. Особливості толерантності осіб з різними типами емоційності: дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Олена Григоріївна Бабчук – Одеса, 2012 – 222 с.
13. Бажин Е. Ф. Метод исследования уровня субъективного контроля / Е. Ф. Бажин, С. А. Голыгина, А. М. Эткинд // Психологический журнал. – Т. 5, № 3. – 1984.
14. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Георгий Алексеевич // Вопр. психол. - 1989. - № 1. – С. 99 – 100.
15. Бандура А. Психология мотиваций и эмоций : хрестоматия / Альберт Бандура ; [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и М. В. Фаликман]. – М., 2002. – С. 358–370.
16. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры, или Вы сказали «здравствуйте». Что дальше? Психология человеческой судьбы / Эрик Берн. – Екатеринбург : ЛИТУР, 2001. – 576 с.
17. Берн Э. Трансактный анализ в группе / Эрик Берн. – М. : Лабиринт, 1994. -176 с.
18. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1986. – 420 с.; – С. 15-16.
19. Белоусова Р. В. Индивидуально-типические особенности коммуникативной креативности: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Белоусова Руслана Викторовна. – Одесса, 2004. – 198 с.
20. Бикова С.В. Індивідуально-типологічні особливості схильності до ризику.: дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Світлана Валентинівна Бикова – Одеса, 2008 – 205 с.
21. Бишоп С. Тренинг ассертивности / Сью Бишоп ; [пер. с англ. А. Маслов]. – СПб. : Питер, 2001. – 208 с. – (Серия «Эффективный тренинг»).

22. Блауберг И. В. Проблема целостности и системный подход / Игорь Блауберг, Эдуард Мирский, Вадим Садовский. – М. : Едиториал УРСС, 1997. – 450 с. – (Философы России XX века).

23. Блауберг И. В. Системный подход и системный анализ / Игорь Викторович Блауберг // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник 1982. – М., 1982. – С. 47–64.

24. Бодалев А. А. Общая психодиагностика / Алексей Александрович Бодалев, Владимир Викторович Столин. – СПб. : Речь, 2002. – 439 с.

25. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Лидия Ильинична Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

26. Большая энциклопедия психологических тестов / [авт.–сост.: А. Карелин]. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 416 с.

27. Большой психологический словарь / [сост. и отв. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 672 с.

28. Боришевський М. Й. Обґрунтування принципу самоактивності у форматі прикладної психології / М. Й. Боришевський // Психологія і суспільство. – 2012. – № 1 (47). – С. 89–92.

29. Бринза І. В. Особливості переживання професійної кризи у осіб з різним типом емоційності: дис. ...канд. психол. наук 19.00.01 / Бринза Ірина В'ячеславівна. – К., 2000. – 233 с.

30. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке / Андрей Владимирович Брушлинский // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 6. – С. 14.

31. Будич Н. Ю. Уверенность в себе как фактор личностного самоопределения : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Наталья Юрьевна Будич. – Хабаровск, 2005. – 154 с.

32. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика : [учебник для вузов] / Леонид Фокич Бурлачук. – СПб. : Питер, 2006. – 352 с.

33. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психологической диагностике / Леонид Фокич Бурлачук, Сергей Маратович Морозов. – Изд. 2-е. – СПб. : Питер, 1998. – 222 с.
34. Бэрон Р. Агрессия / Роберт Бэрон, Дебора Ричардсон. – СПб. : Питер, 2001. – 352 с.
35. Бэрон Р. Социальная психология. Ключевые идеи / Роберт Бэрон, Дон Бирн, Блэр Джонсон. – 4-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с. – (Серия «Мастера психологии»).
36. Вайнер И. В. Субъективная уверенность как фактор решения психофизической задачи / Илья Владимирович Вайнер // Психология труда в условиях проблемных ситуаций : межвузовский сборник научных трудов. – Саратов : Изд-во Саратовского университета, 1996. – С. 185–191.
37. Вайнцвайг П. Десять заповедей творческой личности / Поль Вайнцвайг ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1990. – 192 с.
38. Вачков И. В. Психология тренинговой работы / Игорь Викторович Вачков. – М. : Эксмо, 2007. – 416 с.
39. Вірна Ж. П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога / Жанна Петрівна Вірна . – Луцьк : РВВ "Вежа" Волинського університету ім. Лесі Українки, 2003 . – 319 с.
40. Вірна Ж. П. Особистісна вимогливість як чинник ефективної професійної реалізації державного службовця / Жанна Петрівна Вірна, Алла Мудрик. // Психологія і суспільство. Гол. ред. Фурман А. В. – 2013 – №3(53). – С. 99-110.
41. Вольпе Дж. Анализ индивидуальной динамики при лечении депрессии / Джозеф Вольпе // Эволюция психотерапии : в 4 т. – Т. 2. – М. : Изд-во Независимая фирма «Класс», 1998. – Вып. 43. – 416 с.
42. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти т. / Лев Семенович Выготский. Гл. ред. А.В. Запорожец. – т. III. Проблемы развития психики. - М.: Педагогика, 1983. – 367 с.

43. Высоцкий В. Б. Личностные и процессуальные условия формирования уверенности в правильности решения задачи : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Вячеслав Борисович Высоцкий. – М. : ИП РАН, 2002. – 149 с.

44. Ганзен В. А. Системные описания в психологии / Владимир Александрович Ганзен. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.

45. Гарбузов В. И. Практическая психотерапия, или Как вернуть ребёнку и подростку уверенность в себе, истинное достоинство и здоровье / Вилен Исаакович Гарбузов. – СПб. : АО «Сфера», 1994. – 160 с.

46. Герасіна С. В. Асертивна поведінка як передумова формування почуття власної гідності та самоповаги студентської молоді / Світлана Вікторівна Герасіна // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць КПНУ ім. І. Огієнка. – К. : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, 2010. – Вип. 10. – С. 139–149.

47. Герасіна С. В. Психологічні особливості розвитку самоповаги в учнів професійно-технічних навчальних закладів / Світлана Вікторівна Герасіна // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : [збірник наукових праць]. – Вип. 8. – Київ – Вінниця : Планер, 2005. – С. 125–132.

48. Гилфорд Дж. П. Три стороны интеллекта : Психология мышления / Джой Пол Гилфорд ; [под ред. А. М. Матюшкина]. – М. : Прогресс, 1968. – 520 с.

49. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Евгений Иванович Головаха, Наталия Викторовна Панина. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 211 с.

50. Головина Е. В. Психологическое содержание понятия «уверенность»: детерминанты и роль в решении когнитивных задач / Елена Владимировна Головина // Научный поиск. Сборник научных работ студентов, аспирантов и молодых преподавателей / [под ред. Карпова А. В.]. – Ярославль : «Аверс Пресс», 2002. – Вип. 3. – С. 11–17.

51. Головина Е. В. Структура уверенности и когнитивные стили: дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Елена Владимировна Головина. – М., 2006. – 131 с.

52. Гук О. Асертивність як складова культури демократичного врядування [Електронний ресурс] / О. Гук // «Демократичне врядування». – 2012. – № 9. – Режим доступу: <http://www.lvivacademy.com/visnik9/fail/Guk.pdf>.

53. Гупаловська В. А. Структурно-функціональна модель самореалізації особистості // Вікторія Анатоліївна Гупаловська // Психологічні студії. – Львів, 2004. – С. 72–80.

54. Гуревич К. М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы / Константин Маркович Гуревич. – М.: Наука, 1970. – 211 с.

55. Дэвис Ф. Полная уверенность в себе. Исчерпывающее руководство на пути достижения личного успеха и уверенности в себе / Филиппа Дэвис : [пер. с англ. С. И. Ананин, С. Л. Аксенцев]. – Минск: Попурри, 1996. – 512с.

Елисеев О. П. Практикум по психологии личности / Олег Павлович Елисеев. – 2-е изд., испр. и перераб. – СПб. : Питер, 2006. – 512 с. : ил. – (Серия «Практикум по психологии»).

56. Емерсон Р. В. Довіра до себе [Електронний ресурс] / Ральф Волдо Емерсон. – Режим доступу : www.management.com.ua/vision/vis018.html.

57. Ємельяненко Л. М. Конфліктологія : навчальний посібник / Лариса Михайлівна Ємельяненко, Василь Миколайович Петюх, Лідія Володимирівна Торгова, Анатолій Михайлович Гриненко ; [за заг. ред. В. М. Петюха, Л. В. Торгової]. – К. : КНЕУ, 2003. – 315 с.

58. Завалишина Д. Н. Уровни и этапы принятия решения / Динара Николаевна Завалишина, Б. Ф. Ломов, В. Ф. Рубахин // Проблемы принятия решения. – М. : Наука, 1976. – С. 16–32.

59. Зиновьева И. Л. Влияние уверенности на организацию мыслительной деятельности : дисс. ... канд. психол. наук / И. Л. Зиновьева. – М. : ИП РАН, 1989. – 154 с.

60. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции : учебное пособие / Вячеслав Андреевич Иванников. – СПб. : Питер. – 2006. – 208 с.
61. Ильин Е. П. Психология воли / Евгений Павлович Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 288 с.
62. Казанская Н. М. Феноменология и условия становления уверенности – неуверенности в себе как психобиографического образования в юношеском возрасте : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 / Нина Михайловна Казанская. – М., 2012. – 27 с.
63. Каппони В. Как делать все по-своему, или ассертивность – в жизнь! / В. Каппони, Т. Новак, А. В. Агарков. – СПб. : Питер, 1995. – 192 с. – (Искусство быть : Кн. 10).
64. Карвасарский Б. Д. Неврозы / Борис Дмитриевич Карвасарский. – М. : Медицина, 1990. – 576 с.
65. Карпинский К. В. Человек как субъект жизни / Константин Викторович Карпинский. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 280 с.
66. Кинан К. Уверенность в себе / Кейт Кинан ; [пер. с англ. М. В. Курилюк]. – М. : ЭКСМО, 2006. – 80 с.
67. Кисельова О.А. Особливості психологічної проникливості у осіб з різною емоційною диспозицією: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – К., 1999. – 19с.
68. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса / Леонид Александрович Китаев-Смык. – М. : Наука, 1983. – 370 с.
69. Клепцова Е. Ю. Психология и педагогика толерантности / Елена Юрьевна Клепцова. – М. : Академический Проект, 2004. – 176 с.
70. Ковалёв А. Г. Психология личности / Александр Григорьевич Ковалёв. – М. : Просвещение, 1970. – 391 с.
71. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений / Юзеф Козелецкий ; [под ред. Б. В. Бирюкова ; пер. с польск. Г. Е. Минца, В. Н. Поруса]. – М. : Прогресс, 1979. – 504 с.

72. Козлов Н. И. Формула личности / Николай Иванович Козлов. – СПб. : Питер, 2000. – 368 с. – (Серия «Мастера психологии»).

73. Колот С. О. Самоефективність лідерства у малій групі як функція емоційного інтелекту / Світлана Олександрівна Колот // Психологічні перспективи. Спеціальний випуск «Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп». – Т.1. Особистість і мала група. – Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2012. – С. 38–45.

74. Колот С. А. Особенности проявления трансформационного лидерства в эмоциональной работе / Світлана Олександрівна Колот // Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія. – Одеса: Астропринт, 2013. – Том 18. – Випуск 22 (2). – С. 120–127.

75. Колчина Л. П. Связь поведенческого и вербального показателей социальной агрессивности и агрессивности при фрустрации / Л. П. Колчина // Темперамент / [под ред. В. С. Мерлина]. – Пермь, 1976. – С. 45–64.

76. Кон И.С. Открытие «Я» / Игорь Семенович Кон – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.

77. Кон И.С. Постоянство и изменчивость личности / Игорь Семенович Кон // Психологический журнал, 1987. – Т. 5. - N 4. – С. 126-137.

78. Копець Л. В. Психологія особистості : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Людмила Володимирівна Копець. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 460 с.

79. Коржова Е. Ю. Жизненные ситуации и стратегии поведения / Елена Юрьевна Коржова // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб., 1997. – С. 75–88.

80. Корнєв М. Н. Соціальна психологія : підручник / Микола Ничипорович Корнєв, Алла Борисівна Коваленко. – К. : Либідь, 1995. – 304 с.

81. Корнилова Т. В. Диагностика «личностных факторов» принятия решений / Татьяна Васильевна Корнилова // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 99–109.

82. Корнилова Т. В. Психология риска и принятия решений : учебное пособие для вузов / Татьяна Васильевна Корнилова. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 286 с.

83. Коробкова Т. А. Ассертивность как вид педагогической коммуникации / Т. А. Коробкова. – Нижний Новгород : Изд. ВИПИ, 2000. – С. 138–139.

84. Костюк Г. С. Принцип развития в психологии / Г. С. Костюк. // Избр. психол. тр. – М., 1988. – С. 131.

85. Костюк Г. С. Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности / Г. С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.

86. Кравчук С. Психологічні особливості емоційної лабільності особистості / Світлана Кравчук // Соціальна психологія. – 2005. – № 4 (12). – С. 55–63.

87. Кратохвил С. Групповая психотерапия неврозов / Станислав Кратохвил. – Прага : Авиценум, Здравошнине Закладельстви, 1978. – 179 с.

88. Кривцова С. Тренинг : навыки конструктивного взаимодействия с подростками / Светлана Кривцова, Екатерина Мухаматулина. – М. : Генезис, 1997. – 192 с.

89. Кузнецова О. В. Тип адаптивности личности и ее индивидуально-психологические особенности / Оксана Владимировна Кузнецова // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. – 2005. – № 5–6. – С. 80–84.

90. Лабунская В. А. Психология затрудненного общения : Теория. Методы. Диагностика. Коррекция : учебное пособие [для студентов высших учебных заведений] / Вера Александровна Лабунская, Юлия Александровна Менджеричкая, Елена Дмитриевна Бреус. – М. : Изд. Центр «Академия», 2001. – 288 с.

91. Лабунская В. А. Социальная психология личности в вопросах и ответах : учебное пособие / Вера Александровна Лабунская. – М. : Гардарики, 1999. – 400 с.

92. Лазарус А. Краткосрочная мультимодальная психотерапия / Арнольд Лазарус ; [пер. с англ. Г. Самигулина]. – СПб. : Речь, 2001. – 256 с.
93. Лазарус Р. Теория стресса и психологические исследования / Ричард Лазарус // Эмоциональный стресс : физиологические и психологические реакции / [ред. Л. Леви, В. Н. Мясищев]. – Л. : Медицина, 1970. – С. 178–208.
94. Ланжд А. Не давите мне на психику! Искусство психологической самозащиты / Артур Ландж, Альберт Эллис ; [пер. с англ. Л. Подлипнова]. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 217 с. – (Сам себе психолог).
95. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека / Николай Дмитриевич Левитов. – М. : Просвещение, 1964. – 360 с.
96. Левитов Н. Д. Психическое состояние агрессии / Николай Дмитриевич Левитов // Вопросы психологии. – 1972. – № 6. – С. 168–173.
97. Леонтьев А. А. Ассертивность. Общение и деятельность общения / Алексей Алексеевич Леонтьев. – СПб. : Питер, 2008. – С. 160–215.
98. Либерман Д. Дж. Самоучитель. Как обрести уверенность в себе / Дэвид Дж. Либерман. – М. : Изд-во АСТ, 2003. – 272 с. – (Серия : Библиотека практической психологии).
99. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические основы психологии / Борис Федорович Ломов. – М. : Наука, 1984. – 445 с.
100. Лосієвська О. Г. Формування асертивності у процесі самоактуалізації особистості / Ольга Генадіївна Лосієвська, Тетяна Григорівна Дрига // «Актуальні проблеми і сучасні тенденції розвитку психології і педагогіки». Збірник матеріалів XIV-ої Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, Лондон, 24 листопада – 28 листопада 2011 року). – Одеса : InPress, 2011. – С. 159–161.
101. Лущикова Д. В. Саморазвитие личности как творческий процесс / Д.В. Лущикова // Наука і освіта. – 2007. – № 4-5. – С. 101-105.
102. Лэйнг Р. Разделенное Я (Экзистенциальное исследование душевного здоровья и сумасшествия) / Рональд Лэйнг. – СПб. : Белый кролик, 1995. – 352 с.

103. Ляшенко В. П. Феномен уверенности в себе в психологической теории личности [Электронный ресурс] / В. П. Ляшенко // Физическое воспитание студентов творческих специальностей. – 2005. – № 2. – С. 87–94. – Режим доступа : <http://lib.sportedu.ru/books/xxpi/2005N2/p87-94.htm>.

104. Мазоха И. С. Анализ компонентов агрессивности (апробация оригинальной методики) / Инна Степановна Мазоха, Ольга Павловна Санникова // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2006. – Вип. 7–8. – С. 36–41.

105. Майерс Д. Социальная психология / Девид Майерс. – СПб. : Питер-Пресс, 1997. – 688 с. – (Серия «Мастера психологии»).

106. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал : его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / Анатолий Геннадьевич Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 16–24.

107. Максименко С. Д. Генезис существования личности / Сергей Дмитриевич Максименко. – К. : Изд-во ООО «КММ», 2006. – 240 с.

108. Максименко С. Д. Метод дослідження особистості / Сергій Дмитрович Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 7. – С. 1–8.

109. Манойлова М. А. Акмеологическое развитие эмоционального интеллекта учителей и учащихся / Марина Алексеевна Манойлова. – Псков : ПГПИ, 2004. – 140 с.

110. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / Абрахам Гарольд Маслоу ; [пер. с англ. А. М. Татлыбаевой]. – СПб. : Евразия, 1997. – 430 с.

111. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / Абрахам Гарольд Маслоу ; [пер. с англ. А. М. Татлыбаевой]. – СПб. : Евразия 1999. – 478 с.

112. Медведева С. А. Асертивність майбутніх практичних психологів : досвід вивчення / С. А. Медведева // Соціальні технології : актуальні проблеми теорії та практики : міжвузівський збірник наукових праць / [ред. кол. :

В. П. Бех, К. Ю. Богомаз, Л. Ф. Бурлачук та ін. ; голов. ред. О. Л. Скідін]. – Одеса : Астропринт, 2008. – Вип. 39–40. – С. 234–240.

113. Меерсон Ф. З. Адаптация, стресс и профилактика / Феликс Залманович Меерсон. – М. : Наука, 1981. – 276 с.

114. Мельников В. Введение в экспериментальную психологию личности : [учебное пособие для слушателей ИПК преподавателей педагогических дисциплин университетов и педагогических институтов] / Владимир Мельников, Леонид Ямпольский. – М. : Просвещение, 1985. – 319 с.

115. Мерлин В. С. Об интегральном исследовании индивидуальности / Вольф Соломонович Мерлин // Проблемы интегрального исследования индивидуальности. – Пермь, 1977. – С. 7–23.

116. Мэй Р. Проблемы тревоги / Ролло Мэй. – М. : Издательство ЭКСМО-Пресс, 2001. – 432 с.

117. Мюррей Г. А. Исследование личности / Генри Александр Мюррей. – СПб., 1938. – 384 с.

118. Мясищев В. Н. Личность и неврозы / Владимир Николаевич Мясищев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1960. – 426 с.

119. Нартова-Бочавер С. К. «Coping behavior» в системе понятий психологии личности / Софья Кимовна Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 5. – С. 20–30.

120. Нартова-Бочавер С. К. Психология личности и межличностных отношений / С. К. Нартова-Бочавер. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 346 с.

121. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учеб. пособ. / Андрей Дмитриевич Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.

122. Небылицын В. Д. Актуальные проблемы дифференциальной психофизиологии / Владимир Дмитриевич Небылицын // Вопросы психологии. – 1971. – № 6. – С. 3–14.

123. Небылицын В. Д. К вопросу об общих и частных свойствах нервной системы / Владимир Дмитриевич Небылицын // Вопросы психологии. – 1968. –

№ 4. – С. 29–43.

124. Небылицын В. Д. Основные свойства нервной системы человека / Владимир Дмитриевич Небылицын. – М. : Просвещение, 1966. – 383 с.

125. Небылицын В. Д. Современное состояние факториального анализа / Владимир Дмитриевич Небылицын // Вопросы психологи. – 1960. – № 1. – С. 29–43.

126. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования / Ричард Нельсон-Джоунс. – СПб. : Питер, 2001. – 464 с. : ил. – (Серия «Золотой фонд психотерапии»).

127. Ніколаєв Л. О. Генезис понятия «асертивність» [Электронный ресурс] / Леонід Олегович Ніколаєв // Український науковий журнал «Освіта регіону». – 2010. – № 1. – Режим доступу : <http://www.social-science.com.ua/article/193>.

128. Ніколаєв Л. О. Дослідження проблеми асертивності у вітчизняній та зарубіжних школах психології розвитку / Леонід Олегович Ніколаєв // Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип. 9. – С. 138–146.

129. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Николай Николаевич Обозов. – К. : Лыбидь, 1990. – 192 с.

130. Орищенко О. А. Дифференциально-психологический анализ эмпатии : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Оксана Анатольевна Орищенко. – Одесса, 2004. – 200 с.

131. Паренс Г. Агрессия наших детей / Генри Паренс ; [пер. с англ. Л. Г. Герциг, А. В. Решетникова]. – М. : Изд. дом «Форум», 1997. – 160 с.

132. Паршикова О. В. Показатели уверенности в себе в структуре личности [Электронный ресурс] / Оксана Викторовна Паршикова. – Режим доступа : http://elibrary.ru/author_items.asp?authorid=&authorhash=Паршикова+О+В.

133. Перлз Ф. Опыты психологии самопознания (Практикум по гештальттерапии) / Фредерик Перлз. – Изд-во : Гиль-Эстель, 1993. – 240 с.

134. Петренко А. Безопасность в коммуникации делового человека / А. Петренко. – М. : Технологическая школа бизнеса, 1993. – 200 с.
135. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / Вадим Артурович Петровский. – М. : Горбунок, 1992. – 224 с.
136. Платонов К. К. О системе психологии / Константин Константинович Платонов. – М. : Мысль, 1972. – 216 с.
137. Подоляк Н. М. Асертивність у просторі споріднених понять / Наталія Михайлівна Подоляк // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Тематичний спецвипуск : «Психологія особистості : теорія, досвід, практика». – Одеса, 2012. – № 6. – С. 155–158.
138. Подоляк Н. М. Асертивність як необхідна умова ефективної діяльності педагога / Наталія Михайлівна Подоляк // Zbior raportow naukowych «Postępy w nauce w ostatnich latach. Nowych rozwiązań». – Warszawa, 2012. – S. 20–25.
139. Подоляк Н. М. Асертивність як професійно значуща риса особистості вчителя / Наталія Михайлівна Подоляк // Zbior raportow naukowych «Nauka dzis : teoria, metodologia, praktyka». – Wrocław, 2013. – S. 31–36.
140. Подоляк Н. М. Відповідальність та асертивність : співвідношення понять / Наталія Михайлівна Подоляк // Матеріали науково-практичної конференції молодих учених та студентів «Проблеми сучасної психології особистості», травень, 2013. – Одеса, 2013. – С. 31–36.
141. Подоляк Н. М. Особливості локусу контролю у асертивних і неасертивних осіб / Наталія Михайлівна Подоляк // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Спеціальний випуск «Психологія особистості : теорія, досвід, практика». – Одеса, 2009. – С. 22–27.
142. Подоляк Н. М. Особливості локусу контролю у осіб з різним рівнем асертивності / Наталія Михайлівна Подоляк // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 14 – 15 жовтня 2010 р., м. Запоріжжя. «Педагогічне проектування як засіб становлення і розвитку ключових

компетентностей суб'єктів освітнього простору». – Запоріжжя, 2010. – С. 181–187.

143. Подоляк Н. М. Психологічні особливості асертивності / Наталія Михайлівна Подоляк // Індивідуально-психологічні якості особистості майбутніх психологів та динаміка їх у період професійної підготовки : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів (20 травня 2010 р.). – Одеса : СМІЛ, 2010. – С. 12–16.

144. Подоляк Н. М. Схильність до співробітництва як складова асертивної поведінки / Наталія Михайлівна Подоляк // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Спецвипуск : «Теоретико-методологічні засади дослідження особистості». – Одеса, 2009. – № 6. – С. 168–171.

145. Подоляк Н. М. Факторна структура особистості асертивних та неасертивних осіб / Наталія Михайлівна Подоляк // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Тематичний спецвипуск : «Психологія особистості : теорія, досвід, практика». – 2013. – № 7. – С. 255–259.

146. Попова И. В. Особенности асертивности в подростковом возрасте : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 / Ирина Викторовна Попова. – СПб., 2011. – 246 с.

147. Практическая психология для менеджеров. – СПб. : Питер, 2003. – 117 с.

148. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник : навчальний посібник / Юлія Олексіївна Приходько, Віктор Іванович Юрченко. – К. : Каравела, 2012. – 328 с.

149. Прихожан А. М. Психология неудачника. Тренинг уверенности в себе / Анна Михайловна Прихожан. – М. : Сфера, 2009. – 192 с.

150. Психология личности. Тесты, опросники, методики / [сост. Н. В. Киршева, Н. В. Рябчиков]. – М. : Геликон, 1995. – 236 с.

151. Психологическая энциклопедия. 2-е изд. / [под.ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха]. – Спб.: Питер, 2006. – 1096с.
152. Рабочая книга практического психолога. – Спб. : Питер, 2004. – 400 с.
153. Реан А. Психология адаптации личности. Анализ, теория, практика / Артур Реан, Азат Кудашев, Александр Баранов. – Спб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 479, (1) с.
154. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности / Артур Александрович Реан // Психологический журнал. – 1996. – № 5. – С. 3–18.
155. Резина В. Н. Учитесь самообладанию без агрессии / В. Н. Резина. – М. : Мир, 1987.
156. Рибалка В. В. Концепції особистості у вітчизняній психології / Валентин Васильович Рибалка // Психолог. – 2003. – № 52. – С. 1–20.
157. Роджерс К. Р. Становление личности. Взгляд на психотерапию / Карл Рэнсом Роджерс ; [пер. с англ. М. Злотник]. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 416 с.
158. Ромек В. Г. Понятие уверенности в себе в современной социальной психологии / Владимир Георгиевич Ромек // Психологический вестник Ростовского государственного университета. – 1996. – Вып. 1. – Ч. 2. – С. 132–146.
159. Ромек В. Г. Проблема диагностики уверенности в зарубежной психологии (методом стандартизированного наблюдения) / Владимир Георгиевич Ромек // Психологический вестник Ростовского государственного университета. – Вып. 2. – Часть 1. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 1997. – С. 419–434.
160. Ромек В. Г. Психологические особенности уверенной в себе личности / Владимир Георгиевич Ромек // Социальная психология личности в вопросах и ответах: учеб. пособ. / [под ред. проф. В. А. Лабунской]. – М. : Гардарики, 2000. — С. 207–225.
161. Ромек В. Г. Тесты уверенности в себе / Владимир Георгиевич Ромек // Практическая психодиагностика и психологическое консультирование. –

Ростов-на-Дону : Ирбис, 1998. – С. 87–108.

162. Ромек В. Г. Уверенность в себе как социально-психологическая характеристика личности : дисс. ... канд. психол. наук. : спец. 19.00.05 / Владимир Георгиевич Ромек. – Ростов н/Д : Изд-во РГУ, 1997. – 242 с.

163. Роменец В. А. Вчинок і постання канонічної психології / Володимир Андрійович Роменець // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії/ За заг. ред. В.О.Татенка. – К.: Либідь, 2006. –С. 11–36.

164. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.

165. Рудестам К. Групповая психотерапия / Кьелл Рудестам. – СПб.: Питер, 1999 – 384 с.

166. Рудик П. А. Психологические основы морально-волевой подготовки спортсмена. Проблемы психологии в спорте. // Петр Антонович Рудик- М., 1962. - С. 75-89.

167. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки / Мирослав Васильович Савчин. – К. : Україна-Віта, 1996. – 130 с.

168. Савчук О. М. Об'єктивізація впливу тренінгу асертивності на психологічний стан жінок, які зазнали насильства / Олена Миколаївна Савчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 6. – С. 74–76.

169. Санников А. И. Личностные аспекты принятия решений / Александр Ильич Санников // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Спецвипуск «Психологія особистості : теорія, досвід, практика». – 2012. – № 6/СVVII. – С. 162–166.

170. Санников А. И. Типологические особенности принятия решений у лиц, отличающихся уверенностью в себе / Александр Ильич Санников // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Тематичний спецвипуск «Когнітивні процеси та творчість». – 2012. – № 9/СVX. – С. 245–249.

171. Санников А. И. Качества психологического воздействия в модели становления профессионала / Александр Ильич Санников // Якісна початкова

освіта: шляхи та умови вдосконалення: матер. Всеукр. наук. –практ. конф. викл., мол. наук. та студ. (16-17 квітня 2008 р.). – Одеса: СМІЛ, 2008. – С. 255-261.

172. Санникова А. А. Попытка теоретико-эмпирического исследования стилевых особенностей индивидуальности / Анастасия Александровна Санникова // Наука і освіта. – 2007. – № 8–9. – С. 162–165.

173. Санникова О. П. Адаптивность личности / Ольга Павловна Санникова, Оксана Владимировна Кузнецова. – Одесса : Издатель Н. П. Черкасов, 2009. – 258 с.

174. Санникова О. П. Тест-опросник толерантности : структура и стандартизация / Ольга Павловна Санникова, Елена Григорьевна Бабчук // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. – 2009. – Спецвипуск. – С. 126–132.

174. Санникова О. П. Феноменология личности : избранные психологические труды / Ольга Павловна Санникова. – Одесса : СМІЛ, 2003. – 256 с.

175. Санникова О. П. Формально-динамические и качественные метахарактеристики индивидуальности / Ольга Павловна Санникова // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. – 2007. – № 6–7. – С. 30–33.

176. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности профессионала / Ольга Павловна Санникова. – Одесса, 1995. – 334 с.

177. Саннікова А. О. Особливості переживання сценічних бар'єрів / Анастасія Олександрівна Саннікова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 12, Психологічні науки. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – Ч. II. – № 26 (50). – С. 144–147.

178. Саннікова О. П. Асертивність як психологічна характеристика особистості / Ольга Павлівна Саннікова, О. Ю. Непочатова // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів «Актуальні проблеми сучасної психології» (Одеса, 26 квітня 2012 р.). – Одеса : СМІЛ, 2012. – С. 269–272.

179. Саннікова О. П. Диагностика содержательных особенностей эмпатии : апробация оригинального теста / Ольга Павловна Саннікова, Оксана Анатольевна Орищенко // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. – 2001. – № 6. – С. 54–57.

180. Саннікова О. П. Диагностика асертивності : результати апробації методики «ТОКАС» / Ольга Павлівна Саннікова, Олександр Ілліч Санніков, Наталія Михайлівна Подоляк // Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Тематичний спецвипуск : «Традиції та новації сучасної освіти в Україні». – 2013. – № 3/СХІІІ. – С. 140–144.

181. Саннікова О.П. Психологічна діагностика стійкої схильності до ризику : апробация оригінальної методики / О.П. Саннікова, С, В. Бикова // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. – 2008. – № 19. Психологія. – С. 4–15.

182. Сартр Ж. П. Бытие и ничто [Электронный ресурс] / Жан Поль Сартр. – Режим доступа : www.logos-club-aupprb.biz.by.

183. Селиванов В. И. Взаимосвязь воли и самоконтроля в учебной деятельности студентов / Владимир Иванович Селиванов, С. А. Гаврилина // Психологический журнал. – 1991. – № 5. – С. 44–50.

184. Селтер Е. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.openweb.ru/romek/faq1.htm>.

185. Селье Г. Стресс без дистресса / Ганс Селье ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1979. – 124 с.

186. Семиченко В. А. Психологія особистості / Валентина Анатоліївна Семиченко. – К. : Видавець Ешке, 2001. – 427 с.

187. Сергеева А. В. Психология интегральной идентичности личности: [Монографія] / А. В. Сергеева. – Одеса: Лерадрук, 2013. – 317 с.

188. Слоним А. Д. Среда и поведение : Формирование адаптивного поведения / Абрам Донович Слоним. – Л. : Изд-во «Наука» Ленингр. отд-ние, 1976. – 210 с.

189. Смит Н. Современные системы психологии / Ноэль Смит ; [пер. с англ., под общ. ред. А. А. Алексеева]. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
190. Совместная деятельность : методология, теория, практика / [отв. ред. : А. Л. Журавлев, П. Н. Шихирев, Е. В. Шорохова]. – М. : Наука, 1988. – 229 с.
191. Сохань Л. В. Життєва компетентність особистості в технології життєтворчості / Лідія Василівна Сохань // Життєва компетентність особистості: Наук.-метод. посіб. – К., 2003. – С. 160–178.
192. Соціально-психологічний словник / [авт.-уклад. В. М. Галицький, О. В. Мельник, В. В. Синявський]. – К. : ІДСЗУ, 2004. – 250 с.
193. Справочник практического психолога : психотерапия / [сост. С. Л. Соловьева]. – М. : АСТ ; СПб. : Сова, 2005. – 575 с.
194. Стайн С. Преимущество EQ. Эмоциональный интеллект и ваши успехи / Стивен Стайн, Говард Бук. – М. : Баланс Бизнес Бук, 2007. – 384 с.
195. Станкин М. И. Психологические способы установления контактов между людьми / Михаил Иосифович Станкин. – Москва – Воронеж : Изд-во Московского психолого-социального института ; МОДЭК, 2006. – 400 с.
196. Стаут. С. Управленческий тренинг / Санни Стаут ; [пер. с англ. А. Ракитина]. – СПб. : Питер, 2002. – 263 с.
197. Татенко В. А. Психология в субъективном измерении: монография / Виталий Александрович Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
198. Теплов Б. М. Проблема индивидуальных различий / Борис Михайлович Теплов. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 536 с.
199. Тиллих П. Мужество быть / Пауль Тиллих // Тиллих П. Избранное / Пауль Тиллих ; [пер. Т. И. Вевюрко]. – М. : «Юрист», 1995. – С. 7–131.
200. Титаренко Т. М. Психологічний простір як структурна характеристика життєвого світу особистості / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К., 1993. – 178 с.
201. Титаренко Т. М. Життєва криза очима психолога / Т. М. Титаренко //

Психологія життєвої кризи / відп. ред. Тетяна Михайлівна Титаренко. – К.: Агропромвидав України, 1998. – С. 8–68.

202. Український юридичний термінологічний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.marazm.org.Ua/document/termin/index.php>.

203. Ульрих Р. Уверенность в себе [Электронный ресурс] / Рита Ульрих, Роджер Ульрих. – М. : РГБ, 1999. – Режим доступа : www.sunhome.ru/psychology.

204. Федоров А. П. Когнитивно-поведенческая психотерапия / Александр Петрович Федоров. – СПб. : Питер, 2002. – 352 с.

205. Федосенко О. А. Уверенность в себе как критерий социальной компетентности в процессе освоения культуры социальных отношений / О. А. Федосенко // Интернет журнал СахГУ «Наука, образование, общество». – Режим доступа : <http://journal.sakhgu.ru/work.php?id=92>.

206. Фенстерхэйм Г. Не говори да, если хочешь сказать нет. Секреты психологии для всех / Герберт Фенстерхэйм, Джин Бэйер. – М. : Вече, 1997. – 400 с.

207. Философский энциклопедический словарь / [ред. : Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов]. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

208. Франкл В. Психотерапия на практике / Виктор Франкл ; [пер. с нем.]. – СПб. : Изд-во «Речь», 2001. – 256 с.

209. Франкл В. Человек в поисках смысла : Сборник / Виктор Франкл ; [пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

210. Фрейд З. О психоанализе. Пять лекцій / Зигмунд Фрейд // Хрестоматия по истории психологии / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М., 1980. – С. 143–183.

211. Фром Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фром ; [вступ. ст. П. С. Гуревича]. – М. : АСТ-ЛТД, 1998. – 252 с.

212. Фром Э. Бегство от свободы / Эрих Фром ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1990. – 634 с.
213. Хараш А. У. Социально-психологические механизмы коммуникативного воздействия : автореф. дисс. ... канд. психол. наук / Адольф Ульянович Хараш. – М., 1983. – 33 с.
214. Харламенкова Н. Е. Разработка валидной процедуры оценки самоутверждения личности / Наталья Евгеньевна Харламенкова, Елена Петровна Никитина // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – № 6. – С. 67–76.
215. Харламенкова Н. Е. Самоутверждение подростка / Наталья Евгеньевна Харламенкова. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН». – 2007. – 384 с.
216. Хасан Б. И. Война с конфликтом (Критика методологических оснований психологических исследований и разработок) / Б. И. Хасан // Прикладная психология. Опыт и перспективы / [под ред. Б. И. Хасана]. – Красноярск, 1990. – С. 52–73.
217. Холличер В. Человек и агрессия / Вальтер Холличер. – М., 1973. – 129 с.
218. Хорни К. Наши внутренние конфликты / Карен Хорни ; пер. с англ. – М. : Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 560 с.
219. Хохлова Е. В. Конструктивная агрессивность в формировании навыков асертивного поведения студентов вуза : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Елена Васильевна Хохлова. – Нижний Новгород, 2008. – 220 с.
220. Хохлова Е. В. Развитие способности к асертивности студентов с различным уровнем агрессивности и враждебности / Елена Васильевна Хохлова // Исследования молодежи – экономике, производству, образованию : материалы X юбилейной межрегиональной научно-практической конференции студентов и аспирантов (Сыктывкар, 16 – 18 мая 2005 года). – Сыктывкар : СЛИ, 2005. – Т. 2. – С. 228–230.

221. Хохлова Е. В. Конструктивная агрессивность в формировании навыков ассертивного поведения студентов вуза : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 [Электронный ресурс] / Елена Васильевна Хохлова. – Нижний Новгород, 2008. – 26 с. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/655041/>.

222. Чебыкин А. Я. Эмоциональная регуляция учебно-познавательной деятельности / Алексей Яковлевич Чебыкин. – Одесса, 1992. – 168 с.

223. Чибезова Ю. П. Формирование стратегий профессионального самоутверждения у студентов туристского вуза : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.08 / Юлия Павловна Чибезова. – М., 2008. – 25 с.

224. Шакирова Л. Н. Исследование социально-психологических аспектов уверенности и ассертивности личности в России и за рубежом / Лиана Наильевна Шакирова // Альманах современной науки и образования. – Тамбов : Грамота, 2011. – № 5 (48). – С. 138–141.

225. Шамиева В. А. Ассертивность в структуре личности субъекта адаптации / Вероника Анатольевна Шамиева, Кларисса Ивановна Воробьева // Социально-гуманитарные науки на Дальнем Востоке : сборник статей. – Хабаровск : Изд-во ДВГУПС, 2009. – № 4. – С. 79–83.

226. Шамиева В. А. Ассертивность в структуре личности субъекта адаптации : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Вероника Анатольевна Шамиева. – Хабаровск, 2009. – 207 с.

227. Шевандрин Н. И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Николай Иванович Шевандрин. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 512 с.

228. Шемелюк І. М. Психологічні особливості самоактуалізації осіб, хворих на неврастенію : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.04 / Ирина Михайлівна Шемелюк. – К., 2004. – 17 с.

229. Шильцова Ю. В. К вопросу об ассертивности / Юлия Вячеславовна Шильцова // Педагогика и психология как ресурс развития современного

общества : материалы международной научной конференции : в 2-х т. / ГОУ ВПО РГУ им. С. А. Есенина. – 2007. – Т. 2. – С. 280–282.

230. Шостром Э. Человек-манипулятор [Электронный ресурс] / Эверетт Шостром. – Режим доступа : <http://www.koob.ru/shostrom/#books>.

231. Щербаков Е. П. Уверенность как состояние, свойство и качество / Е. П. Щербаков // Психология личности и деятельности спортсмена. – М., 1981. – С. 51 – 60.

232. Эмерсон Р. Доверие к себе / Ральф Эмерсон // Торо Г. Жизнь без принципа / Генри Дэвид Торро. – СПб. : Вахта мира, 1992. – С. 103.

233. Ялом И. Теория и практика групповой психотерапии / Ирвин Ялом. – СПб. : Питер, 2000. – 574 с. – (Серия «Золотой фонд психотерапии»).

234. Alberti R. E. Issues in assertive behavior training / Robert E. Alberti // Assertiveness : Innovations, applications, issues / Robert E. Alberti [Ed.]. – San Luis Obispo, CA : Impact Publishers, 1977.

235. Alberti R. E. Your perfekt Right : A Guide to Assertive Living (6th ed.) / Robert E. Alberti, Michael Emmons. – San Luis Obispo, CA : Impact Publishers, 1990. – 246 p.

236. Allport G. W. Pattern and growth in personality / Gordon W. Allport. – New York : Holt, Rinehart, & Winston, 1961. – 278 p.

237. Antonovsky A. Rozwiklanie tajemnicy zdrowia / Aaron Antonovsky. – Warszawa : Fundacja IPN, 1995. – 195 s.

238. Guilford J. P. Personality / Joy Paul Guilford. – New York : McGraw-Hill, 1959.

239. Guilford J. P. The structure of intellect / Joy Paul Guilford // Psychol. Bull. – 1956.

240. Lange A. J. Responsible Assertive Behaviour / A. J. Lange, P. Jakubowski. – Illinois : Research Press, 1976.

241. Lazarus R. S. Psychological stress and the coping process / Richard S. Lazarus. – New York : McGraw-Hill, 1966.

242. Murray H. A. *Exploration in Personality* / Henry A. Murray. – New York : Oxford University Press, 1938.

243. Perls F. *Gestalt Therapy* / Frederick S. Perls, Ralph Franklin Hefferline, Paul Goodman. – California, 1969.

244. Rotter G. B. *Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement* / Julian B. Rotter // *Psychological Monographs*. – 1966. – V. 80. – № 1. – P. 121–147.

245. Rudestam K. E. *Experiential Groups in Theory and Practice* Monterey / Kjell Erik Ruderstam. – CA : Brooks/Cole, 1982. – 384 p.

246. Salter. A. *Conditioned reflex therapy* / Andrew Salter. – New York : Farrar, Straus & Giroux, 1949. – 359 p.

247. Stein S. J. *Emotional Intelligence and Your Success* / Steven J. Stein, E. Howard. – Stoddart Publishing Co. Ltd., 2000. – 276 p.

248. Trice H. M. *The cultures of work organizations* / Harrison M. Trice, Janice M. Beyer. – Englewood Cliffs, NJ : Prentice Hall, 1993.

249. Wolpe J. *Behavior therapy for psychosomatic disorders* / Joseph Wolpe. – *Psychosomatics*. – 1980. – № 6. – P. 379–385.

250. Wolpe J. *Behavior Therapy Techniques* / Joseph Wolpe, Arnold Lazarus. – New York : Pergamon Press, 1966.

251. Wolpe J. *The practice of behavior therapy* / Joseph Wolpe. – 2d ed. – Elmsford, New York : Pergamon Press, 1973.

ТЕСТ-ОПИТУВАЛЬНИК КОМПОНЕНТІВ АСЕРТИВНОСТІ (ТОКАС)

ІНСТРУКЦІЯ.

Вам пропонується ряд тверджень, кожне з яких може різною мірою Вам підходити або не підходити. Оцініть кожне твердження за мірою відповідності його змісту Вашим переживанням, думкам, або особливостям поведінки. Оцінюючи кожне з запропонованих Вам тверджень, Ви можете вибрати один з чотирьох варіантів відповідей :

«так», «швидше так», «швидше ні», «ні»

і на виданому Вам бланку поставте хрестик у відповідній графі. Кожного разу перевіряйте, щоб номер твердження співпадав з таким саме номером у бланку для відповідей.

Оскільки в різні періоди життя Ви, можливо, відповідали б на одне і те ж твердження по-різному, відповідайте виходячи з того, що характерно для Вас зараз. Відповідайте швидко, не роздумуйте довго над відповідями. Пам'ятайте, що відповіді не оцінюються як «правильні» або «неправильні», вони лише відображають Ваші індивідуальні особливості. Основна умова нашого експерименту - Ваша сумлінність і щирість. Якщо незрозуміла інструкція, прочитайте її ще раз! Отже, починайте роботу!

Шкала І.

1. Я завжди позитивно ставлюся до себе.
2. Останнім часом я часто переживаю розчарування.
3. Мені добре знайоме почуття приниження.
4. Деякі люди викликають у мене презирство.
5. Я почуваю себе внутрішньо сильним.
6. Фрази «Я хочу», «Я не хочу» - не для мене.
7. Я боюся розчарувати (не виправдати очікування) близьких мені людей.
8. Я боюся конфліктів, прагну їх уникати, або сховати, а не загострювати.
9. Мені важко виявити негативні емоції (гніву, презирства) до людей
10. Я не прощаю образ.

11. У розмові з начальством я відчуваю незручність і скутість.
12. Для мене важливе хороше ставлення інших людей до мене.
13. Мені подобається, коли інші люди ставляться до мене дуже сердечно.
14. Я засмучуюся, коли до моєї думки не прислухаються.
15. Коли я говорю «Ні», то почуваю себе винним.

Шкала II. Когнітивно-смісловий компонент

1. Я рідко сумніваюся у своєму виборі.
2. Я розумію, що у мене прав менше, ніж у інших.
3. Я завжди відкрито висловлюю свою думку.
4. Думаю, що думку інших людей стосовно моїх вчинків слід враховувати.
5. Коли я часто дістаю відмову, то починаю думати, що зі мною не все гаразд.
6. Думаю, що мої потреби мають перевагу над потребами інших.
7. Іноді я ловлю себе на думці, що часто вибачаюся недоречно.
8. Я згідний з думкою, що перевага досягається шляхом приниження інших.
9. Думаю, що хороший професіонал не має права на помилку.
10. Я вважаю, що людина залежить від зовнішніх обставин.
11. Я завжди піклуюся про збереження почуття власної гідності.
12. Я вважаю себе сором'язливою людиною.
13. Зазвичай я дотримуюся логіки, розуму, раціональності і прагну обґрунтувати усе, що я роблю.
14. Я завжди можу правильно оцінити будь-яку емоціогенну (таку, яка несе емоційне навантаження) ситуацію.
15. Мені завжди легше погодитися з критикою, аніж доводити свою правоту.

Шкала III.

1. Я здатний управляти своїм життям.
2. Я легко починаю, підтримую і закінчую розмову.
3. На групових фото я завжди знаходжуся ззаду або збоку.
4. Мені важко сказати «Ні».
5. Я легко вказую на помилки іншої людини.
6. Відкрито виявляти свої почуття - не для мене.

7. Мені часто доводиться підлаштовуватися під інших людей.
8. Мої думки менш важливі, ніж думки інших людей.
9. Я завжди захищаю свої особисті права, навіть якщо це неприйнятно для іншої людини.
10. Коли мені погрожують, я атакую.
11. Я люблю сидіти в останніх рядах.
12. Я легко висловлюю свої бажання.
13. Прагну здійснювати сильний вплив на діяльність інших.
14. Коли мені докоряють, я захищаюся.
15. Я завжди виконую свої обіцянки.

Шкала IV. Контрольно-регулятивний компонент

1. Мене можна назвати людиною відповідальною за свої вчинки.
2. Надаю можливість іншим вирішувати, що необхідно зробити.
3. Мені рідко випадає можливість бути самим собою.
4. Я завжди формулюю і обстоюю свою думку, навіть якщо це пов'язано з якимись труднощами
5. Іноді я почуваю себе безпорадним і безправним.
6. Я не маю можливості діяти самостійно.
7. Буває так, що я дозволяю іншим приймати за мене рішення, навіть якщо знаю, що жалітиму про це.
8. Я не дозволяю нікому використовувати мене.
9. Я легко можу піти на компроміс.
10. Іноді мені не вистачає наполегливості в обстоюванні своєї думки.
11. Дозволяю іншим судити про те, що я роблю.
12. Допускаю, щоб інші здійснювали сильний вплив на мою діяльність.
13. Зазвичай я прагну контролювати події, які відбуваються навколо мене.
14. Я легко підкоряюся іншим.
15. Я завжди наполегливий у захисті своїх прав.

Бланк ПІБ. _____ Дата _____ Вік _____

Шкала I				Шкала II				Шкала III				Шкала IV							
	Так	Швидше так	Швидше ні	Ні		Так	Швидше так	Швидше ні	Ні		Так	Швидше так	Швидше ні	Ні					
1					1					1					1				
2					2					2					2				
3					3					3					3				
4					4					4					4				
5					5					5					5				
6					6					6					6				
7					7					7					7				
8					8					8					8				
9					9					9					9				
10					10					10					10				
11					11					11					11				
12					12					12					12				
13					13					13					13				
14					14					14					14				
15					15					15					15				